

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті
Западно-Казакстанский инновационно-технологический университет
West-Kazakhstan innovative-technological University

БҚИТУ Хабаршысы

Вестник ЗКИТУ

Bulletin of WKITU

№3(15) 2020

Орал / Уральск/ Uralsk

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

**БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ИННОВАЦИЯЛЫҚ-ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ**

Ғылыми журнал

**ВЕСТНИК ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКОГО ИННОВАЦИОННО-
ТЕХНОЛОГИЧЕСКОГО УНИВЕРСИТЕТА**

Научный журнал

**BULLETIN OF WEST KAZAKHSTAN
INNOVATIVE TECHNOLOGICAL UNIVERSITY**
Scientific journal

№3 (15) 2020

Орал-Уральск-Uralsk

Шығарылым 3(15)
Шілде-июль, тамыз-август, қыркүйек-сентябрь
Педагогика, филология, тарих, экономика/
Педагогика, филология, история, экономика

Бас редактор- Главный редактор:

ГАБДУАЛИЕВА Р.С.

экономика ғылымдарының докторы, профессор/
доктор экономических наук, профессор

Бас редактордың орынбасары-Заместитель главного редактора

В.А. БУРАХТА

химия ғылымдарының докторы, профессор/ доктор химических наук, профессор

Редакция алкасы-Редакционная коллегия

Т.З.Рысбеков –	т.ғ.д., профессор, М.Өтемісов атындағы БҚУ	д.и.н., профессор, ЗКУ им.М.Утемисова
Н. Кенжеахмет –	т.ғ.д., профессор, Бонн университетінің Шығыстану және Азиялық зерттеулер институты (Германия, Бонн қ.)	д.и.н., профессор института Востоковедения и Азиатских исследований Боннского университета (Германия, г.Бонн)
Ә. Қара –	т.ғ.д., профессор, Мимар Синан университеті (Түркия.Стамбул қ.)	д.и.н., профессор, Университет Мимар Синана (Турция, г.Стамбул)
Б.Ғ.Шинтимирова –	т.ғ.д., профессор – Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті	д.и.н., профессор Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет
М.Б. Сабыр –	ф.ғ.д., профессор – Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті	д.ф.н., профессор Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет
В.Н.Мушаев –	ф.ғ.д., профессор, Қалмақ мемлекеттік университеті (Ресей, Элиста қ.)	д.ф.н., профессор, Калмыцкий государственный университет (Россия, г.Элиста)
М.М.Халиков –	ф.ғ.д., профессор, Самара мемлекеттік жол қатынастары университеті (Ресей, Самара қ.)	д.ф.н., профессор, Самарский государственный университет путей сообщения (Россия, г. Самара)
А.М.Мұсаев –	ф.ғ.д., профессор, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті	д.ф.н., профессор Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет
Л.Х.Самситова –	ф.ғ.д., профессор, Башқұртстан Республикасының стратегиялық зерттеулер институты (Ресей, Уфа қ.)	д.ф.н, профессор, Институт стратегических исследований Республики Башкортостан (Россия, г.Уфа)
И.Ф.Суханова –	э.ғ.д., профессор, Н.И. Вавилов ат. Самара мемлекеттік аграрлық университеті (Ресей, Самара қ.)	д.э.н., профессор, Самарский государственный аграрный университет им. Н.И. Вавилова (Россия, г.Самара)
Н.Г. Чумаченко –	т.ғ.д., профессор, Самара мемлекеттік техникалық университеті (Ресей, Самара қ.)	д.т.н., профессор, Самарский государственный технический университет (Россия, г.Самара)
Е.И. Тихомирова –	б.ғ.д., профессор, Ю.А. Гагарин ат. Саратов мемлекеттік техникалық университеті (Ресей, Саратов қ.)	д.б.н., профессор, Саратовский государственный технический университет имени Гагарина Ю.А. (Россия, г.Саратов)
Г.К.Курманова –	э.ғ.к., доцент, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті	к.э.н., доцент, Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет
Ш. Х. Курманалина-	п.ғ.д., профессор, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті	д.п.н., профессор, Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет
Р.С.Кенжекова –	п.ғ.к., доцент, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті	к.п.н., профессор, Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет

2018 жылдан бастап шығарылады. Жылына 4 рет шығады.

Журнал Қазақстан Республикасының ақпарат және коммуникация министрлігі келісімен 07.12.2017 ж. Тіркеліп, №16782-Ж куәлік берілген.

2019 жылдан бастап журнал электронды форматта шығады.

Издается с 2018 года. Выходит 4 раза в год.

Свидетельство о регистрации издания №16782-Ж от 07.12.2017 г. Выдано Министерством информации и коммуникаций Республики Казахстан

С 2019 г. журнал издается в электронном формате

ПЕДАГОГИКА

ӘОЖ 378.1(075.8)

ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУ ЖАҒДАЙЫНДА МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ АРНАЙЫ БІЛІМДІ ҚАЗАТ ЕТЕТІН БАЛАЛАРДЫ ӘЛЕУМЕТТЕНДІРУ

Джонисова Г.Қ., Жакенова Г.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аннотация: Бұл мақалада мектеп жасына дейінгі балаларға инклюзивті білім беру мәселесі қарастырылады. Мектепке дейінгі мекемедегі инклюзивті білім берудің мақсаты мен міндеттері көрсетілген. Мүмкіндігі шектеулі балалардың психологиялық-педагогикалық түзелуіне, әлеуметтену процесіне тиімді әсер ету жолдары ұсынылған.

Негізгі сөздер: Инклюзивтік білім беру, арнайы білім, әлеуметтендіру, мінез-құлық, психолог, дефектолог, ата-ана.

Инклюзивтік білім беру – мектеп жасына дейінгі әр түрлі мұқтаждықтағы даму мүмкіндіктері шектеулі балаларды дамытуды, мектепке дейінгі білім алуға және дамытуға қол жеткізуді көздейтін кіріктірілген білім беру процесі. Инклюзивтік оқыту негізінде балалар құқығын кемсітпеу, адамдарға деген теңдік қатынасты қамтамасыз ету, оларға арнайы жағдай қалыптастыру негізі жатыр. Бала – біздің болашағымыз. Балаларға бәріміз жауаптымыз. Ата-аналардың басым бөлігі балаларының оқу-тәрбие мәселесіне келгенде жайбарақаттығы, салғырттығы басым. Көптеген ата-аналар балаларының тілі жай шыққанына, есте сақтау қабілетінің нашарлығына дер кезінде мән бермейді, білікті маманға апарып көрсетпейді. Тіпті баласының болашағына алаңдайды дегеннің өзінде қаражат жоқтығын сылтауратып қозғала қоймайды. Олардың көбі психологиялық-медициналық-педагогикалық көмектің қызметі тегін екенін логопедтен, дефектологтан, психологтан тегін кеңес алуға болатынын білмейді. Соның кесірінен баланың ақыл-ой дамуы нашар деңгейде екенін мектепке барғанда белгілі болады[1].

Мүмкіндігі шектеулі балалардың білім алу құқықтары «Қазақстан Республикасының балалардың құқықтары туралы», «Білім беру туралы», «Мүмкіндігі шектеулі балалардың әлеуметтік және медициналық-педагогикалық түзетуге ықпал ету туралы», «Қазақстан Республикасында кемтарларды әлеуметтік қорғау туралы», «Арнайы әлеуметтік қызмет туралы» ҚР заңдарында бекітілген. Осы құжаттардың негізінде мектепке дейінгі мекемеде инклюзивті білім беруді жүзеге асырудың масаты мен міндеттері айқындалды. Мектепке дейінгі кезеңде инклюзивті білім берудің мақсаты: мүмкіндігі шектеулі балаларды психологиялық-дәрігерлік-педагогикалық қолдауды іске асыру және инклюзивті білім беруді орындау арқылы тең құқылы тұлға болуға мүмкіндік жасау.

Міндеті:

- әлеуметтік бейімделу, тәрбиелеу, білім беру үрдісіне барлық қатысушылармен ерекше сұранысқа ие балалардың жағымды, өзара қарым- қатынасын қалыптастыру;
- олардың сұраныстары мен мүмкіндіктерін ескере отырып, жан-жақты дамуына жағдай туғызу керек және әлеуметтік тұрғыда дұрыс мінез- құлық қалыптастыру;
- мүмкіндігі шектеулі балаларға бөбекжайда қажетті құралдармен қамтамасыз ету;
- балалардың денсаулықтарына, жүйке жүйесінің дамуына жүйелік бақылау ұйымдастыру;

- баланың даму деңгейіне таңдап алынған бағдарламаның жеткен жетістіктеріне үнемі бақылау жүргізіп отыру;
- көңіл – күйі және тұлғалық дамуының кемшіліктеріне, жоғары деңгейдегі түзетулер жасау.

Мүмкіндігі шектеулі балаларды жалпыға бірдей білім беру орталықтарына қарай бейімдеу 2002 жылдан басталды. Сол жылы Қазақстан ТМД елдерінің арасында алғашқы рет «Мүмкіндігі шектеулі балаларды әлеуметтік және медико-педагогикалық тұрғыдан қолдау» туралы заңды қабылдады. Осы заң аясында мүмкіндігі шектеулі балаларға ерте бастан білім беру мәселесіне мән берілген. Оларды білім беру, әлеуметтік, медициналық тұрғыда қамтамасыз ету қарастырылған. Ең бастысы, аталмыш заңда инклюзивті білім берудің негізгі принциптері айқындалды [2].

Қазақстан 2008 жылы БҰҰ-ның «Мүгедектердің құқықтары туралы» Конвенциясына қол қойып, барлық мүмкіндігі шектеулі жандарға жағдай жасауға міндеттенген. Елімізде инклюзивті білімнің нашар дамуы ҚР-да білім беруді дамытудың 2011-2020 жылға арналған мемлекеттік білім бағдарламасында сипатталып, оның жоспарлы дамуына әсер ететін қауіп-қатер ретінде елімізде мүмкіндігі шектеулі балалар мен мүгедек балалардың көбеюі атап көрсетілді және екі кезеңге белгіленген инклюзивті білімді жүзеге асыруға мақсаттары мен міндеттері айқындалды. Бағдарламаны іске асыру нәтижесінде ҚР-да 2015 жылға қарай инклюзивті білім беру мен мүмкіндігі шектеулі балалардың 25% қамту көзделсе, инклюзивтік білім беруге жағдай жасау 30%, 2020 жылға қарай 70% ұлғаяды. Инклюзивті біліммен қамтылған балалар үлесі даму мүмкіндігі шектеулі балалардың 50% құрайтын болады.

Мүмкіндігі шектеулі балалардың психологиялық-педагогикалық түзелуіне, медициналық оңалтуға бала тағдырына жауапты ұстаздар, дәрігерлер, әлеуметтік қызметкерлер бірлесіп ата-анамен тығыз байланыста жұмыс атқарғанда ғана, олар өзін қоғамның толыққанды мүшесі ретінде сезінуіне жол ашылады.

Ең бастысы мүгедек балаларды сәби кезінен бастап анықтап, олардың ортаға бейімделуіне жағдай жасауымыз керек. Сондықтан арнайы жұмыс тобын құрып, әр баланың қабілет-қарымын анықтап, дұрыс бағыт-бағдар беріп, жарымжан балалардың жастайынан жасық болып өсуіне жол бермеуіміз керек.

Мүмкіншілігі шектеулі балалардың дамытуда тұлғалық қалыптасу мүмкіндіктері айқындалды, мысалы:

- баланың өздігінен күн тәртібін орындауға бейімдеу;
- өз ара жекелеген достық қарым қатынас;
- әр түрлі бағытта қабілеттілікті қалыптастыруға бейімдеу;
- психологиялық, медициналық, педагогикалық бірлестікте жүйелі қадағалау[3].

Ауытқушылығы бар баланың отбасында алғашқы күннен бастап ата-анасының ұнжырғасы түсіп, күйзеліске тап болады. Ата-аналарының қоршаған ортамен қарым-қатынасы үзіледі, қатынас аясы тек туыстары, дәрігер, мұғалімдермен ғана шектеледі. Баланың мінез-құлқы, тәртібіндегі өзгерістер ата-ананың күткеніндей, ойындағындай болмай, ата-анаға қайғы мен мазасыздық жағдайын әкеледі. Сол себепті отбасындағы өзара қарым-қатынастар бұзылады, әрі қиындыққа тіреледі. Тіпті кей жағдайда отбасының бұзылуына (ажырасуға дейін) әкеледі. Сондықтан мұндай балаларды тәрбиелеуде ата-аналарға тек педагогтардың ғана емес, арнайы мамандардың да көмегі қажет. Арнайы педагогиканың дамуының қазіргі кезеңінде дамуында ауытқуы бар балаларға білім беруге ықпал ету мәселесі өте өзекті орынды алуда. Бұл мәселені шешуде әлеуметтік қызметкерлердің орны ерекше.

Әлеуметтік педагог – арнайы (түзету) білім беру мекемесінің қызметкері, ол барлық институттардың өкілдері (педагог, психолог, дәрігер, әлеуметтік қызметкерлер, құқық қорғау органдарының қызметкерлері, еңбек ұжымы және ата-аналар) және басқа да қызығушылық танытқан тұлғалармен тығыз қарым-қатынаста болады.

Инклюзивті категорияға жататын балабақша – дені сау балалар мен мүмкіндігі шектеулі балаларды бірге тәрбиелеу мен оқытуды, ол мектепке дейінгі білім берудің құрамды бөлігі болып саналады.

Педагогикалық ұжым келесі міндеттерді шешеді:

- әр баланың мүдделері мен мұқтаждықтарын анықтау;
- тәрбиелеу мен білім беруді дифференциациялау және жекелендіру ;
- тәрбиелеу мен білім берудің арнайы әдістемелерін, шараларын қолдану;
- тәрбиелеу мен білім беру ортасын ерекше ұйымдастыру;
- баланы тәрбиелеу, білім беру және түзету процестеріне міндетті түрде ата-аналарды қатыстыру;
- барлық мамандар жігерін біріктіріп ерекше мұқтаждықтары бар баланың әр қайсысына арналған біртұтас түзету-білім беру бағдарламасын дайындау;
- қоғамда ерекше мұқтаждықтары бар адамдарға деген толеранттық қатынас орнауына ат салысу;
- білім берудің әртүрлі формаларының коррекциялау бағытталғандығы:
- «біртіндеп» бөлінген білім беру қамтамасыз етіледі;
- ерекше білім алу мұқтаждығы бар бала жұмысының тұрақты ағымдағы бақылау элементтері енгізілген;
- балалардың қажеттіліктеріне сәйкес жеке-дамытушы бағдарламалары мен маршруттары бірінен соң бірі жүзеге асырылады;
- білім берудің сапалы жекелендірілуі қамтамасыз етілген;
- білім беру ортасының ерекше уақыт және кеңістіктегі ұйымдастырылуы қарастырылған;
- ата-аналарды түзету-дамыту жұмысына қатыстыру;
- ата-аналарға және отбасы мүшелеріне олардың балаларының ерекшеліктері және оның тиімді даму шарттары жайында жекеленген кеңес беріледі;
- біріккен ата-аналар және балалар сабақтары;
- белсенділік орталықтары жұмыстарында, экскурсияларда, топ мерекелерінде ата-аналардың қатысуы;
- баламен әріптестік технологияларына, оны тәрбиелеу мен жанұя жағдайында оқыту әдістемелеріне ата-аналарды оқыту;
- консультация пункты және Лекотека мамандары ата-аналарға психологиялық көмек көрсетеді[4].

Әлеуметтік қызметкер мүмкіндігі шектеулі балалардың ата-аналарына оларды дұрыс дамыту және тәрбиелеу мақсатында төмендегідей ұсыныстар беред:

- Баланың ерекшелігін дұрыс түсініп, қабылдаңыз.
- Балаңызға үнемі шыдамдылық пен сүйіспеншілік танытыңыз.
- Әрқашан өз-өзіңізге сенімді болып, балаңызға ішкі жағымсыз қобалжуларыңызды көрсете бермеңіз.
- Үй тұрмысына байланысты жұмыстарды балаңызбен бірге атқаруға тырысыңыз.
- Баланың өз құрдастарымен жиі қарым-қатынаста болуына ықпал жасаңыз.

Мектеп жасына дейінгі балаларды инклюзивті оқыту идеясының қандай артықшылығы бар?

Артықшылықтың сипаттамасы дамуында ауытқуы бар балалар сегрегация (қалыпты балалардан бөлек ұстау) салдарынан құтылады, оның ішінде «ақыл – есі аз» деген «мөр» тағылудан және қалыпты балалармен шектеулі байланыс әсерінен жағымсыз қарым – қатынастың қалыптасуынан құтылады. Олар басқа балаларға еліктеу арқылы бейімделудің жаңа дағдыларын, сәйкес үлгілерді меңгереді. Олар өз қатарластарының қалыпты ортасына түседі, олармен қарым – қатынас жасайды, жаңа әлеуметтік дағдылар және әлеуметтік қолдау шеңберін игереді[5].

Шынайы өмір тәжірибесіне ие бола отырып, олар ересек өмір сүру жағдайны қажетті дағдыларды алу мүмкіндігіне ие болады. Оларға дамуы қалыпты балалармен достасу мүмкіндігі беріледі.

Дамуында ауытқуы бар балалар отбасы

1. Олар қалыпты даму үстіндегі балалар өмірімен таныс болады.
2. Олар өздерін қоғамның басқа мүшелерінен тым көп оқшауланбағанын сезінуі мүмкін.
3. Олар дамуы қалыпты балалар отбасымен достық қарым – қатынас қалыптасып, ол отбасы қажетті көмек көрсету мүмкін.

Дамуы қалыпты балалар отбасы

1. Олар дамуы мүмкіндігі шектеулі балалар отбасымен достық қарым – қатынас қалыптасуы мүмкін. Отбасына қажетті көмек көрсетуі мүмкін.
2. Өз балаларына олардан ерекшеленетін балаларды сол қалпында өз қатарына қабылдауды үйрету мүмкіндігі туады.

Инклюзивті білім беруді ұйымдастыру 4 кезеңде жүргізіледі:

1. Мамандар бөбекжайға қабылданған мүмкіндігі шектеулі балаларға 2 апта мерзімінде жеке бақылау жүргізеді.
2. Жұмыстың түзетушілік-дамытушылық кезеңі. Мүмкіндігі шектеулі баламен жеке дамыту, түзету жұмыстарын жүргізу.
3. Жұмыстың мектепке дейінгі білім берушілік кезеңі. Баланың жеке басының мүмкіндіктері мен ерекшеліктерін ескере отырып, топ тәрбиешілері мектепке оқуға даярлауды қарастырады.
4. Әлеуметтік тәрбие жұмысы. Әлеуметтік педагог мүмкіндігі шектеулі балалардың үйіне барып, ата-анасымен пікірлесіп отбасының әлеуметтік жағдайын анықтайды[6].

Әдебиеттер тізімі:

1. Кемтар балаларды әлеуметтік және медициналық-педагогикалық түзету арқылы қолдау туралы. ҚР 2002ж №343 заңы.
2. Руководящие принципы политики в области инклюзивного образования. Париж, ЮНЕСКО, 2009 г.
3. Бгажнокова И.М. «Школа для детей с нарушениями интеллекта: тенденции перспективы развития» //Дефектология 2004ж № 5.- 41-43 б.
4. 2011 – 2020 жылға арналған Қазақстан Республикасындағы білім беруді дамытуға арналған мемлекеттік бағдарламасы // Егемен Қазақстан, 2010, 18 – маусым.
5. Кряжева Н.Л. Кот и пес спешит на помощь. Анималотерапия для детей. Ярославль: Академия развития, 2000.- 86с.
6. Сүлейменова Р.А. Әлеуметтік түзету-педагогикалық қолдау мүмкіндігі шектеулі балаларды интеграциялау жолы ретінде. - «Арнаулы білім алуға қажеттіліктері бар балаларды жалпы білім беру процесіне енгізу мәселелері» республикалық семинарының материалдары. - Алматы, 22 ақпан, 2002.

УДК 378.1(075.8)

СОЦИАЛИЗАЦИЯ ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА ТРЕБУЮЩИХ СПЕЦИАЛЬНЫХ ЗНАНИЙ В УСЛОВИЯХ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Джонисова Г.Қ., Жакенова Г.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация: В статье рассматривается проблемы инклюзивного образования детей дошкольного возраста. Определены цель и задачи инклюзивного образования в

дошкольном учреждении. Предложены эффективные пути психолого-педагогической коррекции и социализации детей с ограниченными возможностями.

Ключевые слова: инклюзивное образование, специальное образование, социализация, характер, психолог, дефектолог, родители.

ӘОК 371.213.(075.8)

СЫНЫПТАН ТЫС ЖҰМЫСТАР ЖҮЙЕСІНІҢ РУХАНИ-АДАМГЕРШІЛІК ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ МҮМКІНДІКТЕРІ

Сапашева К.Х., Камиева А.Г.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аннотация: Мақалада мектепте бастауыш сынып оқушыларының рухани-адамгершілік құндылықтарын қалыптастыруда және дамытуда тәрбиенің формалары мен әдістерін пайдаланудың маңызы зор. Ол үшін сыныптан тыс өткізілетін тәрбие жұмыстарында рухани-адамгершілік құндылықтарын қалыптастыру мүмкіндігі қандай екенін анықтауды қажет етеді.

Негізгі сөздер: тәрбие, педагогикалық үрдіс, сынып жетекші, тәрбиелік шаралар, білім сапасы, рухани-құндылық.

Рухани-адамгершілік құндылықтарды қалыптастыру мәселесінің көкейкестілігі бастауыш мектеп жасында арта түседі. Білім беру аясында балалардың ішкі әлемін рухани байыту міндеттері туындайды. Бұның шешімін іздестіруде сыныптан тыс жұмыстар жүйесі ерекше роль атқарады.

Осыған орай бастауыш мектеп оқушыларына сыныптан тыс жұмыстар барысында рухани-адамгершілік құндылықтарын қалыптастыру мәселесін зерттеу қажеттілігі туындап отыр. Сыныптан тыс жұмыс дегеніміз – оқушылардың сыныптан бос уақыттарында жүргізілетін тәрбие жұмыстарының жүйесі. Бұл біртұтас педагогикалық процестің құрамдас бөлігі болып табылады. Оның негізгі мақсаты – оқушылардың бос уақытын дұрыс ұйымдастыру, олардың сабақта алған білім, іскерлік, дағдыларын дамыту. Сыныптан тыс және мектептен тыс тәрбие жұмыстарын ұйымдастырып өткізу жолдары, әдістемесі, түрлері мен формаларын Н.И.Болдырев, В.И.Фурсов және т.б. өз еңбектерінде атап көрсеткен. Егер сыныптан тыс тәрбие жұмысы оқу процесімен ұштастыру, бүкіл тәрбие жұмысының жүйесін дұрыс ұйымдастыруға көмектеседі.

Бағдарламаларды талдауға байланысты рухани-адамгершілік құндылықтарды қалыптастыру тереңдеп берілмейтініне көзіміз жетті.

Мектепте бастауыш сынып оқушыларының рухани-адамгершілік құндылықтарын қалыптастыруда және дамытуда тәрбиенің формалары мен әдістерін пайдаланудың маңызы зор. Ол үшін сыныптан тыс өткізілетін тәрбие жұмыстарында рухани-адамгершілік құндылықтарын қалыптастыру мүмкіндігі қандай екенін анықтауды қажет етеді. [1].

Жеке тұлғаның қалыптасып дамуы үздіксіз сипатта болатыны бізге мәлім. Оның жүзеге асуы тек сабақ жүйесінде ғана емес, сабақтан тыс жүргізілетін әртүрлі тәрбиелік әрекеттермен ұштасады. Ол әдетте сыныптан тыс және мектептен жұмыс болып бөлінеді. Оның бірі тәрбие сағаты сыныптан тыс жұмыстардың бір формасы болып табылады.

Сыныптан тыс тәрбие жұмысы – тұлғаның әлеуметтік қалыптасуын қамтамасыз етуде оған жағдай туғызатын, мұғалімдердің басшылығымен ұйымдастырылған және сабақтың мақсатымен өзара байланысты болып келетін тәрбие жұмысының дербес түрі. Ол әр түрлі тәрбие әрекеттерінің жиынтығы ретінде балаға кең көлемде тәрбиелік ықпал

ете алады. Сыныптан тыс ұйымдастырылатын тәрбие жұмыстары мынадай мүмкіндіктер береді:

Біріншіден, оқудан тыс әртарапты әрекет баланың сабақта мүмкін болмайтын жан-жақты дара қабілетін ашуға ықпал етеді.

Екіншіден, сыныптан тыс әр түрлі тәрбие жұмысының түрімен айналысу баланың жеке әлеуметтік тәжірибесін жандандырып, жетілдіреді, оның адамзат құндылықтарына негізделген білімдерін байытып, қажетті практикалық іскерлігі мен дағдысын қалыптастырады.

Үшіншіден, сыныптан тыс түрлі тәрбие жұмысы оқушыларда әрекеттің әртүріне қатысты қызығушылығының дамуына, оған белсенді қатысуға деген құлшынысын тәрбиелеуге нәтижелі ықпал етеді. Егерде балада еңбекке деген тұрақты қызығушылық және белгілі бір практикалық дағды қалыптасқан болса, онда ол өз бетінше тапсырманы нәтижелі орындауды қамтамасыз ете алады. Бүгінде бала өзінің бос уақытын қандай іске арнауды білмей жатса, соның негізінде жастар арасында қылмыстың көбеюіне әкеледі. Сондықтан бұл өте өзекті мәселеге айналуға.

Төртіншіден, сыныптан тыс әртүрлі тәрбие жұмысының формасы тек қана баланың өзіндік дара қабілетін ашуға ықпал етпейді, сонымен бірге оқушылар ұжымында өмір сүруге үйретеді. Яғни, оқу, еңбек әрекеттерінде және қоғамдық пайдалы істерді атқаруда өзара ынтымақтастыққа, бір-біріне қамқор болуға, өзін басқа жолдастарының орнына қоя білуге тәрбиелейді. Тіпті оқудан тыс әрекеттің қандай да бір түрі болмасын, танымдық, спорттық, еңбек, қоғамдық пайдалы, оқушылардың өзара ынтымақтастық тәжірибесін белгілі бір салада байытады, қорытындысында үлкен тәрбиелік нәтижеге қол жеткізуге ықпал етеді. Мысалы, балалар бірігіп спектакль қойды делік, онда өзара қарым-қатынас тәжірибесін меңгереді. Сыныптың тазалығын ұжым болып атқарса, онда өзара міндеттерін бөлісу тәжірибесін меңгереді. Спорттың әрекетте балалар «Бірі бәрі үшін, бәрі бірі үшін» деген қағиданың маңызын жете түсінеді т.с.с.

Бесіншіден, сыныптан тыс тәрбие жұмысын ұйымдастыру мен өткізуде уақытқа қатысты қатаң шектеу болмайды. Сынып жетекшісі оның формалары мен әдістерін, құралдары мен мазмұнын және бағытын таңдауда ерікті болады. Бұл, бір жағдайда оған өзінің көзқарасы және сенімі тұрғысында әрекет етуге мүмкіндік берсе, екінші жағдайда, оның жауапкершілігін арттырады. Бұған қосымша, одан шығармашылық белсенділікті талап етеді.

Алтыншыдан, сыныптан тыс тәрбие жұмысының нәтижесінде күнделікті бақылау мүмкіндігінің болмауы. Себебі, онда тек жалпы жетістік пен оқушылардың жеке дара даму деңгейін бақылауға ғана мүмкіндік береді. Соған сәйкес қандай да бір форма немесе әдістің нәтижесін бірден анықтау өте қиындықты туғызады. Мұндай ерекшелік сынып жетекшісін табиғи жағдайда жұмыс жасауды, балалармен қарым-қатынаста немқұрайдылыққа жол бермеуді және оның нәтижесін бағалауда оларды шиеленіскен жағдайдың болмауын қажет етеді.

Жетіншіден, сыныптан тыс тәрбие жұмысы оқушылардың мүмкіндіктеріне сай қолдары бос уақытта (үзілісте, сабақтан кейін, мейрам немесе сенбі және жексенбі күндері, демалыстарында) ұйымдастырылады. Сонымен қатар оған кең көлемде ата-аналар мен жұртшылықтың өкілдері қатыстырылады. [2].

Қазіргі тәрбиені ізгілендіру, мектепті демократияландыру, тұлғаға бағытталған көзқарас жағдайында тәрбие процесінің тек мақсаттылығы, мәні және мазмұны ғана өзгермейді, сонымен бірге тәрбиенің ұйымдастыру формасына тікелей қатысты оның әдістемесі де өзгереді. Ол өзімен бірге дәстүрлі формаларды қайта қарау және қайта құруға, дәстүрлі емес формаларды шығармашылықпен іздестіруге ықпал етеді. Сондықтан оқушылардың оқудан тыс әрекеттері нақты мақсатты көздейді – белгілі бір нәрсеге қатысты нақтылы қарым-қатынасты дамыту: музыкаға, қылқалам (живопись), табиғат, кітап оқуға т.б. Осыған байланысты ұйымдастыру формасы таңдалады. Олар: тәрбие сағаты, пікірталас, оқырмандар конференциясы, лектория, саяхат, мектеп балы

т.с.с. Содан кейін барып оқушылардың жас және дара ерекшеліктеріне сай, сынып жағдайына байланысты нақтылы тақырып атауы анықталады.

Рухани-адамгершілік құндылықтарды қалыптастыру процесін жетілдірудің ең маңызды бағыты, оқытуды қоршаған өмір болмысымен, әлеуметтік жағдайлармен, өндірістік немесе шаруашылық еңбекпен байланыстыра отырып, мектеп оқушыларының өзін-өзі тәрбиелеуге деген мұқтаждықтарын өз-өзіне қызмет көрсету және өздеріне лайық қоғамдық пайдалы еңбекке араласуға деген ықыластығын оятуға ықпал етуге бейімдеп құру [3].

Мектептен және сыныптан тыс тәрбие жұмыстарының мазмұндық жүйесін, мектептік оқу-тәрбие процестерінің тиімділігін арттыруға бағыттап қайта құру, жас ұрпаққа саналы тәрбие берудің алдағы міндеттерін шешуге бағытталған негізгі бағыттары, әдістері, бүгінгі мектеп өмірінде жүргізіліп жатқан реформаның стратегиялық бағдарламасының негізгі мазмұны болуы да сондықтан.

Мектеп оқушыларының мінез-құлықтық тәртібін, рухани-адамгершілік құндылықтарын қалыптастыруға бағытталған педагогикалық міндеттерді қамтитын тәрбиелік іс-шаралардың мектептен, сыныптан тыс формалары мен әдіс-тәсілдері сан алуан. Әр жастағы мектеп оқушыларының рухани-адамгершілік құндылықтарының қалыптасуына ықпал ететін педагогикалық құралдары мен тәсілдерін мақсатты түрде анықтап, оның оқу, білім беру мазмұны мен тікелей байланысын, әсер ету деңгейін айқындап отыру тәрбиеші ұстаз үшін маңызды іс.

Рухани-адамгершілік тәрбие мазмұнын қоғамды, әлеуметтік деңгейде жандандыру, оның заңдылықтары мен қайшылықтарын ашатын рухани-адамгершілік құндылықтар жөніндегі педагогикалық жұмыстардың әдістемесін жетілдірумен тығыз байланысты. Қазіргі кезде жалпы тәрбие жұмысы әдістемесін рухани-адамгершілік тәрбие теориясы мен практикасына сүйенетін, дербес педагогикалық пән ретінде бөліп қарастыру тенденциясы пайда болуда.

Аталған тәрбие процесін ұйымдастырудың формаларына жеке-жеке тоқталатын болсақ, оның негізгі түрі – сынып сағаты. [4].

Сынып сағаты – бұл жаппай тәрбие жұмыстарын ұйымдастырудың ең көп таралған түрлерінің бірі. Кейде оны тәрбиелік сағат, тәрбие сағаты немесе сынып жетекшінің сағаты деп атайды.

Жаппай және жеке тәрбие жұмысын жүргізе отырып, сынып жетекшісі сонымен бірге оқушылардың жеке топтарына педагогикалық ықпал жасайды. Ол сыныптың белсенді тобын іріктейді және біртіндеп қалыптастырады, белсенділерді жинайды және солармен ақылдасады. Мәселен, мектеп жанындағы учаскедегі жаппай жұмысқа немесе экскурсияға, туған өлке бойынша жорыққа дайындалғанда, ол алдын ала белсенділермен әңгімелеседі, жұмыс немесе экскурсия, өлке тану жорығы кезінде оқушыларды ұйымдастыруға байланысты жеке тапсырмалар береді.

Кейде сыныпта шағын ұжымдар болады. Әдетте олар ортақ мүдде және ортақ іс негізінде құрылады (марка жинау, көгершіндер өсіру, модельдер жасау және т.б.). Сынып жетекшісі мұндай ұжымдардың жұмысымен танысып, оларға дұрыс бағыт беріп отыру керек. Әсіресе, пәндік үйірмелер (әдебиет, тарих, жас физиктер, математиктер, химиктер және т.б.) кең тараған. Бұлар қызықтыратын оқу пәні бойынша білімдерін тереңдетуге және кеңейтуге, практикалық дағдыларымен және шеберліктерімен қарулануына, шығармашылық қабілетті дамытуға көмектеседі.

Сонымен қатар, сынып жетекшілері оқушылардың көркемөнерпаздар үйірмелеріне (драмалық, музыкалық, хор, хореография, және басқалары) қатысуын да қуаттайды. Шығармашылық қабілеттерін дамыту үшін, өнердің алуан түрлеріне тарту үшін мұнда кең мүмкіндіктер жасалады. Көркемөнерпаздар үйірмелеріне қатысу таланттардың табылуына және олардың өнерін ұштай түсуіне жәрдемдеседі, мектеп оқушыларын өнер саласында кәсіби мамандық алуға даярлауға көмектеседі [5].

Ертеңгі күні қоғам дамуының бар тетігін қолына алатын ақыл-ойымен, парасат-білігімен ұшталған жеткіншек ұрпақ тәрбиесін тасада қалдырмау көпшілік бұқараның міндеті екенін есте ұстауымыз керек. Бұл мәселе жөнінде «Бөбек» балалар қорының президенті С.Назарбаеваның қолға алған идеясы, «Өзін өзі тану» пәнінің қосып отырған үлесі мол. Баланың жеке басын қалыптастырудың жаңашыл әдістеріне негізделген жаңа жобаның мақсаты – жеке тұлғаның рухани-адамгершілік дамуы жөніндегі отандық бағдарлама жасап, оны балабақшадан бастап жоғары оқу орындарына дейінгі аралықтағы үздіксіз білім беру үрдісімен үйлестіру болып табылады.

Оқушыларды рухани-адамгершілікке тәрбиелеу мәселелерін қарастыратын ресейлік ғалымдар И.А.Колесникова мен Н.И.Элиасбергтің «Бастауыш мектептегі этикалық білім беру» бағдарламасының моральдық-рухани-адамгершілік білім мазмұнының тәрбиелік аспектілеріне тоқталып өтуді жөн санадық.

Еліміз егемендік алуына байланысты мектепте оқу-тәрбие жұмыстарын ұлттық тәрбиеге лайықтап құру міндеті тұрды. Жас ұрпаққа ұлттық тәрбие берудің негізгі бағыттары мен идеялары Президенттің «Қазақстан – 2030» халыққа жолдауында, «Қазақстан Республикасының Тіл туралы Заңында», «Қазақстан Республикасының Білім туралы Заңында», сол сияқты Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігінің «Тәлім-тәрбие тұжырымдамасы» т.б. құжаттар мазмұнында айрықша атап көрсетілген.

Осыған орай, балаларды адамгершілікке тәрбиелеу мәселелері қазақстандық ғалымдардың «Атамекен» (П.Р.Құрсабаев), «Елім-ай» (М.Х.Балтабаев), «Кәусар бұлақ» (З.Ахметова) және «Маңғыстау облысының білім беру ұйымдарындағы кешенді тәрбие бағдарламаларында» т.б. ерекше орын алады [6].

Мұнда көріп отырғанымыздай, адамгершілік тәрбиесі патриоттық (намыс) және жауынгерлік қасиеттерін дамыту жағынан берілген, ал рухани-адамгершілік құндылықтарының мазмұны жеткілікті қарастырылмаған, тек имандылық, парасаттылық, ізгіліктік, қайырымдылық тұрғысынан ғана ескерілген.

Бағдарламада көрсетілген мәселелерді жүзеге асыру білім беру ұйымдарында тәрбие жүйесін әрі қарай жетілдіру жөнінде жеке тұлғаның шығармашылық, рухани және табиғи мүмкіндіктерінің дамуына, рухани-адамгершілік құндылықтардың және салауатты өмір салтын қалыптастыруына кең жол ашады.

Қазақстан Республикасында еркін елдің ертеңін баянды ету бағытында, бастауыш мектеп оқушысының рухани-адамгершілік құндылықтарын қалыптастыруда сынып жетекшісінің білімі мен іскерлігінің маңызы зор. Өйткені, сынып жетекшісінің білім деңгейі мен іскерлігі оған мектеп тәжірибесінде кез-келген әлеуметтік жағдайларда дұрыс бағыт тауып, шығармашылық тапқырлыққа ұмтылуға, балалармен әртүрлі іс-әрекеттерді дұрыс ұйымдастыра алатындай дәрежеде кәсіби біліммен қаруландыруға жетелейді.

Жалпы орта білім беретін мекемелердегі тәрбиелеу және білім беру мазмұнына жаңалықтар енгізуде, Қазақстан Республикасының Білім министрлігінің тәлім-тәрбие тұжырымдамасында «Тәрбиеші-ұстаз қазіргі кезде өте маңызды роль атқарады, себебі жалпы адамзат мәдениетін, ой-пікірдің дамуын жас ұрпаққа жеткізуші тұлға», - делінген. Сонымен қатар, ... бүгінгі ұстаз тәрбиешінің мәдениеті мен білімі жоғары, ата-бабаларымыздың мәдени мұрасымен бірге дүниежүзілік озың тәжірибелерді және педагогикалық ой-пікірлерді меңгерген, жаңаша ойлап, шешім қабылдауға қабілетті маман болу жөнінде айтылады. Осы мәселеге байланысты көптеген ғалымдардың еңбектерімен таныстық. Атап айтқанда: болашақ ұстаздардың кәсіби білімдері мен тұлғалық қасиеттерін қалыптастыруға В.А.Сластенин, Н.Д.Хмель, В.А.Кан-Калик, мәдениеті мен педагогикалық іскерліктерін жетілдіруге Т.В.Шуртакова, Л.Н.Акимова, Ұ.Ш.Ибрагимов, мамандарды кәсіби даярлау мәселелеріне О.А.Абдуллина, Н.Ф.Талызина, Ш.А.Амонашвили сияқты педагог ғалымдар өздерінің ғылыми еңбектерін арнаса, А.Калюжный, Л.И.Илларионова, Н.Н.Тригубова, А.Р.Қалыбеков т.б.

ғалымдар өз еңбектерін оқушылардың адамгершілік тәрбиесі мен эстетикалық іс-әрекеттерін ұйымдастыруға арнаған [7].

Қазіргі кезде қоғам алға қойып отырған рухани-адамгершілік міндеттерін шешуде сыныптан тыс жұмыстар тәжірибесін педагогика ғылымының әдістемелік-теориялық қағидаларымен біріктіру көкейкесті мәселеге айналып отыр. Халықтың ізгілік және демократиялық мұраттары негізге алынған рухани-адамгершілік тәрбиесін қайта өркендету негізінде білім беру мен тәрбиелеу мазмұнын жаңғырту процесі ерекше мәнге ие болады. Бұл мұраттар оларды орынды және мақсатты пайдаланған кезде жеткіншек ұрпақты туған жерге, еңбекке сүйіспеншілік, үлкендерді сыйлау, түрлі ұлыс өкілдерін құрметтеу және олармен шын пейілді адамгершілік қарым-қатынас жасау, жоғары адамгершілік рухта тәрбиелеуге жәрдемдесе алады. [8].

Отбасы – ең жақын әлеуметтендіру ортасы қатарында өмірдің мақсаты, оның құндылықтары не біліп, өзін қалай ұстау керектігі туралы алғашқы мағлұматтарды береді және онда басқалармен қарым-қатынас орнатуына іс жүзінде дағдыланады. Бала тәрбиесіндегі басты тұлғаның бірі – ата-ана екені баршамызға мәлім. Отбасында бала тәрбиелеу ешқандай дайындықты керек етпейтін қарапайым әрекет секілді болып көрінеді. Көпшілік қауымның осындай көзқараста екені оларға қойылған сұрақтар мен өткізілген сауалнамалар, әңгімелерден белгілі болды. Мұндай көзқарасты кезінде К.Д.Ушинский «педагогикадағы надандық» деп санаған [9].

Рухани-адамгершілік құндылықтарды қалыптастыруда ата-ананың орны туралы Абай Құнанбаев, адамның адамдық қасиеттерге ие болмағы, әуелі, ақыл ғылыммен болса, ол қызығу, денсаулыққа байланысты, қалғаны «жақсы ата, жақсы ана» үлгі, өнегесі деген.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы // Егемен Қазақстан, шілде, 2007.
2. Қазақстан Республикасының 2015 жылға дейінгі білім беруді дамыту тұжырымдамасы, Білім-Образование, №1, 2004.
3. Қазақстан Республикасының мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарты. Жалпы орта білім. Негізгі ережелер. – Астана, 2006.
4. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2005-2010 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы //Егемен Қазақстан, 16 қазан, 2004 жыл.
5. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңы // Егемен Қазақстан, шілде, 2007ж.
6. Мұхамеджанов Б.Қ. Студент: әлеуметтік бітімі, жай-күйі, құндылықтарының көзқарастық бағдарлары: социология ғыл.канд.дисс... ҚР, Түркістан, 1999. – 92 б.
7. Джуринский А.Н. История образования и педагогической мысли. Учебное пособие для студентов высших учебных заведений.М., 2003 – 97 с.
8. Педагогика: Учебное пособие для студентов высших педагогических учебных заведений / Под ред. В.А. Сластенина – М.: Академия, 2002. – 368 с.
9. Мұханбетжанова Ә.М., Мұқанбетова Ш.Т. Педагогиканың жалпы негіздері. Орал, 2013. – 80 б.

УДК 371.213.(075.8)

ВОЗМОЖНОСТИ СИСТЕМЫ ВНЕКЛАСНОЙ РАБОТЫ В ФОРМИРОВАНИИ ДУХОВНО-ПРАВСТВЕННЫХ ЦЕННОСТЕЙ

Сапашева К.Х., Камиева А.Г.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация: В статье освещены вопросы воспитания как важной части педагогического процесса, сложности эффективной организации внеурочного времени учащихся. Отмечено, что в случае школы ответственность за воспитание учащихся возлагается на классных руководителей. Показано как эффективная организация воспитательных мероприятий зависит от качества знаний и педагогического мастерства классных руководителей.

Ключевые слова: воспитание, педагогический процесс, качество знаний, классные руководители, семья.

ӘОЖ 37.015.(075.8)

ОҚУ ІС-ӘРЕКЕТІ БАРЫСЫНДА АҚЫЛ – ОЙЫ БАЯУ ДАМЫҒАН ОҚУШЫЛАРДЫҢ ҚАБЫЛДАУЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Ахметов М.Г., Кәрімбаева Ж.А.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аннотация: Мақалада қабылдаудың биологиялық тұрғыдан тұрақтылығы мен өзгергіштігінің зияны бірдей деуге болады. Егер дүниедегі заттар үнемі өзгеріп тұратын болса, онда біз өмір сүрген ортаға бейімделе алмай, алыс-жақынды ажырата алмас едік. Марбург мектебінің зерттеушілері мұндай тәжірибелерді одан әрі іздестіре отырып, қабылдау бейнелерінің өзгеріштігі эйдетикалық (айқындық) сипатта болады деді. Эйдетикалық бейне Эмарт заңына бағынбайды. Өйткені заттар көзден қашықтаған сайып шамасынын кішіреюі бірден өзгермей, баяулап барып өзгереді.

Негізгі сөздер: ойлау, интеллект, қабылдау, ақыл-ой, психика, қабілет, таным, мінез-құлық, кезең, психология.

Соңғы жылдары арнайы білімнің жаңа парадигмасын құру және оны жандандыру жөнінде жиі сөз қозғалып жүр. Ақыл-ой кем балалардың қабылдау ерекшеліктерін кеңес психологтары жүйелі зерттеген. Осыған байланысты ғылыми-педагогикалық қоғамның алдына қойған мақсаты ақыл-ойында ауытқушылығы бар балалардың тәрбиесі мен білімдерін жетілдіру және олардың әлеуметтік психологиялық-педагогикалық маңызды мәселе болып табылады.

Ақыл – ойы кем баланың психикалық құрылымы аса күрделі болып келеді. Алғашқы кемістік, басқа туынды кемістіктердің пайда болуына жағдай жасайды. Баланың психикалық жетілмеуі мен танымдық қабілеттерінің бұзылуы, тұлғалық бұзылу алуан түрлі күйде көрінеді. Таным мен мінез – құлық кемістіктері, айнала қоршаған ортадағы адамдардың назарын еріксіз өзіне аударады. Бірақ, өзге қабілеттері мен жағымды қасиеттері, бұлардың орнын толтырады және даму үдерісін қамтамасыз етеді[1].

Олигофрен балалар жалпы алғанда, дамуға қабілетті, бірақ бұл үдеріс өте баяу, қалыпты дамудан әлдеқайда ауытқу арқылы жүзеге асады. Сөйте тұра, мұндай даму балалардың психикалық әрекетіне сапалық өзгерістер енгізе алады.

Қабылдау - адами қатынастың маңызды функциясын атқаратын өте күрделі, адам психикасының көп жүйелі процесі.

Егер қабылдау нәрестелік кезеңнен бастап нәрселердің тұтас бейнесі ретінде қалыптасатын болса, онда балалар мен ересек адамдардың қабылдауы арасында қандай айырмашылық бар?

Бұл мәселені шешуде құбылым психологиясының өкілдері өздерінің осалдығын байқатты және өздері іздестірген фактілер мен теориялық тұжырымдарын дәйектей

алмады. Құрылым психологиясының қабылдау процесі жайындағы дәрменсіздігі бір жағынан, бұл ағымның зерттеу жүргізудегі методологиялық саяздығын көрсетсе, екінші жағынан, тұтастық деген ұғымның мәнісін түсіндіруде метафизикалық көзқарасқа ұрынғанын байқатты. Нәтижесінде құрылым психологиясы ағымындағы бірімен-бірі сабақтас екі пікірмен ұштастық таанытады. Оның бірі – К.Гельшат пен К.Коффка зерттеулері болып табылады. Бұл екеуі де қабылдаудың адамның даму кезеңдеріне орай қалайша даму сипаттарын ажыратып көрсете алмады. Ал екіншісі – Фолькельттің өз зерттеулерінде қабылдау адамның барлық даму сатыларында нәрестелік кезеңде қалыптасқан біртұтас құрылымды сипатта болады деп анықталады. Ол барлық нәрсе өзгеріссіз өз күйін сақтайды деген пікірге сүйенді[2].

Қабылдаудың биологиялық тұрғыдан тұрақтылығы мен өзгергіштігінің зияны бірдей деуге болады. Егер дүниедегі заттар үнемі өзгеріп тұратын болса, онда біз өмір сүрген ортаға бейімделе алмай, алыс-жақынды ажырата алмас едік. Марбург мектебінің зерттеушілері мұндай тәжірибелерді одан әрі іздестіре отырып, қабылдау бейнелерінің өзгеріштігі эйдетикалық (айқындық) сипатта болады деді. Эйдетикалық бейне Эмарт заңына бағынбайды. Өйткені заттар көзден қашықтаған сайыш шамасының кішіреюі бірден өзгермей, баяулап барып өзгереді.

Осы әдіспен жүргізілген тәжірибелер (нәрселердің түсінің өзгеріп қабылдауы мен эйдетикалық бейнемен қабысуы) шындықты дұрыс бейнелей алатындығын көрсетті. Осы зерттеудегі шындықтан ауытқу 1/10 бөлікке тең болса, ал теориялық есептеу мен нақты тәжірибе арасындағы алшақтық 1/5 бөліктей болып шықты.

Бұл мәселені жүйелеп теориялық жағынан қорытындылаудың мынадай өзара ұштасты екі түрлі мәселенің мәніне тоқталып өтуді қажет деп санаймын. Оның бірі – мағыналы қабылдау, бұл ерекшелік бір-қалыпты дамып, ой-өрісі жетілген адамға тән қасиет.

Қабылдаудағы екінші ерекшелік – ересек адамдардағы тұрақтылық пен мағыналық Мысалы, менің қолымдағы жазу дәптерім төрт бұрышты, ақ қағаздан жасалып, жазуға арналған. Ассоциация психологиясының түсінігінше де бұл жазу дәптерінің аты мен мәнін бейнелейді. Оның үстіне жазу дәптерін пай-даланушы өз пікірін қосып қабылданған заттың мәнін толықтырады.

Үшінші мәселе – қабылдаудың мағыналығы өзіндік тиянағы бар мәселе. Бұл мәселені зерттеу әуел бастан-ақ белгілі болып, суреттерді қабылдау тәжірибесімен анықталған-ды. Бұл жәйт балалардың мағаналы қабылдауының сырын ашты. Балалардың жас даму ерекшелігіне ыңғайланып жүргізілген мың сан тәжірибелер статистикалық әдістер арқылы қорытылады. Осы тәжірибелерге балалардың жасына қарай сан алуан сурет көріністерін түрлі мағынада қабылдау деңгейін көрсетті. Бала қабылдауының дамуы төрт сатыға - заттылық, әрекет, сапа және қатынастарға бөлінеді. Осы көзқарасқа сәйкес, 3 жастағы бала әлемді және заттардың жиынтығы ретінде қабылдаған болса, кейінірек ақиқатты әрекет етуші заттар мен адамдардың жиынтығы ретінде қабылдап, одан кейінірек, ара қатынастарды жүзеге асыратын ойлауға алмасып, ақиқатты байланысқан бүткел ретінде қабылдай бастайды. Қазіргі уақытта психологтар бала қабылдауының даму барысын осылайша бейнелейді[3].

Ж.Пиаженің пікірінше, зейіннің құрылымы мен ұйымдасуы ең алдымен оның эгоцентрлік ойлауымен байланысында сипатталады. Бала ойлауының тәсілдері оның зейінінің сипатын анықтайды. Сондықтан бала үшін оның өзіне тән, тікелей, нақты қабылдауы мен дерексіз ойлауының арасында айырмашылық орын алады. Ол заттарды олардың бір-біріне қатысты ішкі қатынастарында емес, үнемі тікелей қабылдауда көрінетін қатынастарында қарастырады. Бастауыш сыныптың ақыл – ойы баяу дамыған оқушылар өмірде заттың әртүрлі пішінін, түсін көріп, өнер туындыларымен танысып жатады. Алайда үлкендердің педагогикалық басшылығынсыз, оқушылардың өз бетінше меңгеру деңгейінің толыққанды да тың болуы екіталай[4].

Сенсорлық эталондарды меңгеру – бұл кіші сыныптың ақыл – ойы баяу дамыған оқушыларының жас шамасы деңгейімен шектелмейтін ұзақ та күрделі процесс. Ол – әрбір қасиет-белгінің түрлері туралы түсінігінің болуы және, ең бастысы, әртүрлі жағдайда сан алуан заттардың қасиеттерін анықтап, талдау үшін сол білім-түсінікті іс жүзінде қолдана білу. Басқаша айтқанда, сенсорлық эталондарды меңгеру дегеніміз – бұл заттың қасиеттерін бағалау барысында оларды «өлшем бірлігі» ретінде пайдалана білу.

Заттың пішінін, шамасын, түсін тану аспектісінде жүзеге асатын кіші сынып оқушыларының сенсорлық мәдениетінің тәрбиесі қабылдау қабілетін дамыту ісінің негізгі мазмұнын құрайды. Бұл заңды да, өйткені заттың пішіні, шамасы, түсі туралы мағлұмат ақиқат шындықтың құбылыстары мен заттары жөніндегі түсініктің қалыптасуы барысында маңызды рөл атқарады. Пішін, шама, түсті дұрыс қабылдау – мектептегі оқу пәндерін жақсы меңгерумен қатар, шығармашылық қабілеттің қалыптасуы үшін де өте қажетті.

Қазіргі мәліметтерді негізге ала отырып, кемістіктің басты анықтаушыларын табуда анықтаушы немесе синдром екеу: Олар С.Я.Рубинштейн белгіленген танымдық қызығушылықтың жаңа әсерлерге деген қажеттіліктің аздығы, бағыт бағдарлаушы іс – әрекеттердің әлсіздігі, екіншіден, жаңаны қабылдауға, білім алудағы қиындық болып саналады. Жылдар өткен сайын зият (ақыл-ой) зақымдалуына түсініктердің аздығы, ойлаудың үстіртіндігімен нақтылығы, яғни жалпылап қорытудың әлсіздігі, эмоциялық ерік сферасының дамымай қалуы қосылады. Зияты зақымдалған балалардың психикасы қалыпты дамыған балалардың психикасына ұқсас емес. Анықталған мәліметтер бойынша зият зақымдалуының пайда болуына себепші болатын патогенді факторларды 3 түрге бөлуге болады. Ата–анасының генеративті жасушалардың жетілмегендігі, жатыр ішінде даму кезінде ұрыққа жағымсыз немесе зиянды әсер ететін жарақаттар және 3 жасқа дейінгі баланың жүйке жүйесінің постнаталдық зақымдануы (инфекция, травма, жарақат, күйіктер) [5].

Сонымен, қабылдаудың маңыздылығы дене және ақыл-ой еңбегінің кез келген түрінен аңғарылады. Әрбір жас кезеңіндегі кіші сынып оқушысының әлеуетті мүмкіндігінің заңдылығын ескеру – бұл қабылдаудың теориясын танытады. Ол – қабылдаудың тәрбие-білім беру кешенінің (әрекет ету білімі мен дағдылары, қоршаған орта түсін, пішінін және басқа да қасиет-белгілерін дұрыс және дәл қабылдау т.б.) ғылыми тұрғыдан дәйектелген бағдарламасының болуын талап етеді. Сондай-ақ кіші сынып оқушысы өмірінің әрбір кезеңіндегі мүмкіндігі мен жас ерекшелігін ескеру қажеттілігін есте сақтаған жөн.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарты. Жарты орта білім. Негізгі ережелер. – Астана: - 2006.
2. «Инклюзивное образование в России». Rian.ru сайты. 20.08.2011.
3. Л.П. Григорьева, Н.Н. Зислина, В.А. Толстова. Физиология человека. – М.: Просвещение, 2002. – 178 с.
4. Тихомирова Л.Ф., Развитие познавательных способностей у младших школьников М.: Просвещение, 2002. – 134 с.
5. Фонарев А. М., Развитие ориентировочных реакций у младших школьников М.: Просвещение, 2004. – 153 с.

УДК 37.015.(075.8)

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ ВОСПРИЯТИЯ УЧАЩИХСЯ С ЗАДЕРЖКОЙ В РАЗВИТИИ В ПРОЦЕССЕ УЧЕБНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Ахметов М.Г., Кәрімбаева Ж.А.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация: В статье рассматриваются как процессы мышления и восприятия объединившись, воспринимаются интеллектом и превращаются в иллюстративное мышление. Отмечено, что объекты восприятия вступив в связь регулируются посредством мышления и приобретают причинно-следственные значения. И определено как речь приводит к осмысленному восприятию, анализу истины и построению высших функций вместо простых.

Ключевые слова: педагогика, психология, мышления, процессы восприятия, формирования, развития в процесс.

ӘОЖ.37.016

«МӘҢГІЛІК ЕЛ» ИДЕЯСЫ – ОТАНШЫЛ ҰРПАҚ ТӘРБИЕЛЕУДІҢ НЕГІЗІ

Даулетов Н.Д., Тулеуова Н.А.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аннотация: Бұл мақалада мектеп жасындағы балаларға Отан, мемлекет, туған жер, ел, атамекен, туған өлке туралы білім беру мәселесі қарастырылады. Отанға деген сүйіспеншілік сезімін дамытуды, ұлттық салт-дәстүрді және мемлекет рәміздерін құрметтеуге тәрбиелейді. Ең алдымен осы ұғымдардың мәнін бүгінгі жастарға жан – жақты аша білу керек.

Кілт сөздер: Отан, патриотизм, «Мәңгілік Ел», мемлекет, туған жер, ел, атамекен, туған өлке.

Тәрбие ең қастерлі саналатын Отан, мемлекет, туған жер, ел, атамекен, туған өлке туралы оқушыларға нақты түсінік берудің тиімділігін арттыруды қарастырады. Отанға деген сүйіспеншілік сезімін дамытуда, ұлттық салт-дәстүрді және мемлекет рәміздерін құрметтеуге тәрбиелейді. Ең алдымен осы ұғымдардың мәнін бүгінгі жастарға жан – жақты аша білу керек. Бұл істе педагог, философ ғалымдар мен ақын-жазушылардың ой-пікірлеріне сүйенген жөн. М. Әуезов ел қорғайтын азамат тәрбиелеуді, ата салт, ана тілін құрметтеуден және «Отанды сүй» деген киелі сөздің «сүю» деген мағынасын ұялата білуден басталуы тиіс деп қарайды. Отаншылдыққа тәрбиелеу - ұлттық қауіпсіздік жүйесімен шектесетін ең өзекті мәселелердің бірі.

Еліміздің Президенті Н.Ә. Назарбаев біздің еліміздің ұзақ мерзімді даму әлеуеті шеңберінде абзал міндеттерінің бірі ретінде қазақстандық патриотизмді қалыптастырудың міндеттерін айқындап берді. Елбасы жыл сайынғы өзінің жолдауында жастардың отаншылдық тәрбиесіне баса назар аударады. Елбасының тапсырмасымен «Мәңгілік Ел» патриоттық актісі әзірленді. Бұл құжаттың мемлекеттік маңыздылығы Қазақстан білім ұйымдарының басшыларын, мұғалім-практиктерді патриоттық тәрбиенің жеті қағидаты формасындағы «Мәңгілік Ел» жалпыұлттық идеясын түсіндіру жұмыстарын жүргізуге белсенді кірісуге міндеттейді. Тәрбие іс-әрекетінде, сыныптан тыс оқытуда, аталған бағыттар бойынша жұмысты күшейтудің қажеттігі оны жандандырады. «Мәңгілік Ел» идеясын жүзеге асыратын және оны одан әрі дамытатын бүгінгі жастар екені белгілі. Жастар осы ұлттық идеяны жүзеге асыру үшін өз Отанын сүйетін ұлтжанды, патриот болулары керек. Патриотизм біздің қазақстандық жастар үшін этностарды бөлшектейтін, жіктейтін, бір-біріне қарсы қоятын күш емес, керісінше, біріктіретін күш ретінде мойындалуы тиіс және олардың ментальдық болмысында қағида ретінде қалыптасуы қажет.

Ел мәртебесі, оның асқақтығы мен биіктігі, тұтастығы мен мызғымастығы тек әділеттілік пен өзараынтымақтастық пен сыйластық негізінде қол жеткізілуі тиіс. Қысқасы, бүгінгі қазақстандық жастарды осы аталған позитивті бағытта тәрбиелеудің маңызы зор. Қазақ біртұтас, мемлекет құраушы ұлт деген ой жетекші күшке айналуы тиіс. Бұл - басқа этностық топтар алдындағы артықшылық емес, керісінше, асқақ жауапкершілік әрі бұл қазақтан асқақ саяси мәдениеттілікті талап етеді. Республикамыз бір саяси құрылымнан екіншісіне ауысып, басқару жүйесі жаңа сападағы қарым-қатынасқа бет бұрған өтпелі кезеңде мектептегі тәрбие жұмыстарында да қиындықтар бар. Бұндай жағдайда заман ағымына қарата пайда болған тың ұғымдарды айқындап, оларға анықтама беру қажет. Өйткені, сол ұғымдар арқылы оқушылар санасында білім қалыптасып, ол өз кезегінде оның іс-әрекетіне бағыт береді. Біздің пайымдауымызша, патриотизмге тәрбиелеуде сүйенетін негізгі ұғымдар: «ұлттық патриотизм» және «қазақстандық патриотизм».

Ұғым дегеніміз – заттар мен құбылыстардың жалпы айырмашылықтарының белгілі жиынтығы. Демек, соның негізінде ой жүгірткен жөн. Ол ғылыми және практикалық білімдерді қалыптастыруда қолданылады. Ұғымдар негізінде пікір, 36 ой-тұжырымдар қалыптасып, қорытындылар мен пайымдаулар жасалады. «Отаншылдық» пен «патриотизм» сөздерін қарап, бірдей қолдануда қайшылық жоқ. Бұл жерде «ұлттық патриотизм» және «қазақстандық патриотизм» ұғымдары арқылы Отан, туған жер, ел, атамекен, мемлекет, туған өлке, туған халқы туралы нақты түсініктер берудің тиімділігі арта түспек. «Ұлттық патриотизм» және «қазақстандық патриотизм» ұғымдарына анықтама беріп, олардың мазмұнын жасау Отансүйгіштік сезімді дамыту, ұлттық салт-дәстүрді ұстану және мемлекет рәміздеріне құрмет қалыптастыру, т.б. тәлім – тәрбиелік мүмкіндіктерді кеңейте түседі. Біз педагог ғалымдар мен ақын-жазушылардың ой-пікірлеріне сүйене отырып, «ұлттық патриотизм» және «қазақстандық патриотизм» ұғымдарына анықтама беруге болады. «Ұлттық патриотизм» және «қазақстандық патриотизм» ұғымдарына анықтама беру арқылы бұдан былайғы кезде мектеп оқушыларын патриотизмге тәрбиелеудің бағыттарын анықтауды мақсат етіледі. Бұл ретте, әрине, тарихи- педагогикалық, теориялық, философиялық, әдістемелік, т.б. материалдарға сүйенеміз.

Отаншылдық сезімінің объектісі мен қайнар көзі- Отан; оның қайнар көзі: туған жер, табиғат, оның байлықтары, тіл, дәстүр, тарихи, ескерткіште, туған өлкезегікиелі орындар. Қазақстандық патриотизм – ол тек қазақтардың ғана өз Отанына сүйіспеншілігі емес, онда мекендеген бүкіл ұлт пен ұлыс өкілдерінің бәріне қатысты дүние. Бірақ ешкімді де елін, Отанын зорлықпен, күштеп не үгіттеп жел сөзбен алдап – арбап сүйгізе алмайды. Елін сүю – әркімнің жеке ісі, өз арының ісі. Қасиетті сезім ананың сүтімен бірге өзі келмейді, ол адам өсе, есейе келе өз ақылы өзіне жетіп, өз басымен тіршілік ете бастағанда адамзаттың байында біртіндеп қалыптасатын құдіретті сезім. Бұл сезім әркімде әр кезеңде (яғни әр түрлі жаста) оянып, кейін кәметке келгенде біржола буыны қатып, тәжірибемен, жаспен, уақытпен, біліммен, қоршаған ортаның ықпалымен, мемлекеттік және қоғамдық социологиялық институттардың (балабақша, отбасы, мектеп, жоғары оқу орындары, бұқаралық ақпарат құралдары, қоғамдық ұйымдар, саяси ұйымдар мен қозғалыстар) әсерімен қалыптасады.

Патриоттық сезім тұлғаның тектілігінен туындайды. Ол тәрбие арқылы өсіп, жетіліп патриоттық сана түрінде қалыптасады. Сондай-ақ, жеке адам белгілі бір ұлтқа тән екендігін түсініп, сезінуі, өз ұлтының қасиеттерін бойына сіңіруі тиіс. Ұлттық патриотизмді ұлт және патриотизм туралы екі ұғымның жадағай қосындысы деп қарауға болмайды. Ғалымдар «ұлттық патриотизм – қанмен, тектілікпен туа біткен қасиеттердің тәрбие арқылы бекіп, нығаюы, елін, жерін шексіз сүйіп, соған қызмет ету, ұлттың барлық қасиеттерін ардақтау» деп көрсетеді. Тарихи материалдарды, мұрағат құжаттарын зерттеу, тарихи философиялық әдебиеттермен танысу, ғылыми – педагогикалық материалдарды зерттеп, талдау барысында және мерзімді басылымдарды зерделеу

нәтижесінде біз қазақстандық патриотизм деген терминнің кейінгі кезде пайда болғандығына, Қазақстанның егемен ел болуына қатысты туындағанына куәміз. Қазақстандық патриотизмді Отанымыздың тәуелсіз мемлекет болуымен байланысты болуы дәлел. Жоғарыда аты аталған және басқа бір топ педагог, философ ғалымдар қазақстандық патриотизм және ұлттық патриотизм туралы пікірлерін ортаға салған. Біз негізінен қазақстандық патриотизм ұғымына анықтама беруде осы пікірлерді негізге алдық. Мемлекетіміздегі қазіргі әлеуметтік, саяси – экономикалық жағдайларды, халықтың сана-сезімінің қалыптасу үрдісін ескере отырып, қазақстандық патриотизмнің қалыптасуына мемлекетке атын беріп отырған қазақ халқының бойындағы ұлттық патриоттық қасиеттердің ықпалы мол екенін көруімізге болады. Жалпы, патриоттық сезімнің қай-қайсысының болсын қалыптасуы отбасы тәрбиесінен (балабақшадан) бастау алатыны белгілі.

Сондықтан халқымыздың қаһарман батыр ұлы Б. Момышұлы мен жазушы Ә. Нұршайықов, т.б. пікірлеріне сүйене отырып, отбасында патриотизмге тәрбиелеу, ана тілін үйрету, ұлттық мінез - құлық қалаптастыру, ұлттық салт дәстүрді сақтау, шыққан ата-тегін білу және сезінуден басталып, халқына сүйіспеншілік, тарихи дәстүрлерді сақтау, одан соң туған жеріне, Отан ына деген сүйіспеншілік, т.б. асыл қасиеттер өсе келе мектепте ары қарай дамып қалыптасуына 37 шарт түзілуі керек. «Мәңгілік Ел» жалпыұлттық идеясының құндылығының пән салалары бойынша қалай меңгеруге болады? Оның бір нұсқасы жылдық тақырыптық – күнтізбелік жоспарды әзірлеу барысында пән бойынша оқылатын материалдарды сәйкестендіру. Егер, материалдың көлемі мен қайталанып келуін ескерсек, пән бойынша оқушыны жүктеу олардың сапалы меңгеруіне мүмкіндік бермейді, ал кіріктіріп оқыту және пәнаралық байланысты орнату оқу мүмкіндіктерін кеңейтеді. Патриоттық сезім табиғатында сан қырлы, ол жеке тұлғаның барлық қырларын біріктіреді: адамгершілік, еңбек, ойлау, эстетикалық, сонымен қатар, физикалық дамуын және бірыңғай нәтиже алу үшін әрбір қырынан әсер етуді ұсынады. «басты қала – Астана болып табылатынын білуі қажет. Бұл қала олар үшін басты қала себебі, онда олардың үйі, мектебі, достары бар. Патриоттық сезім табиғатында сан қырлы, ол жеке тұлғаның барлық қырларын біріктіреді: адамгершілік, еңбек, ойлау, эстетикалық, сонымен қатар, физикалық дамуын және бірыңғай нәтиже алу үшін әрбір қырынан әсер етуді ұсынады. «Мәңгілік Ел — бұл — Тәуелсіздік және Астана» құндылықтарға баулудың негізгі нәтижесі сабақ арқылы балалардың туған қаласына, оның әдемі көшелеріне, даңғылдарына, қаланың сәулеті көрікті жерлеріне деген мақтаныш сезімі болуы қажет. Экскурсия барысында олар қаланың өзеннің үстінде және оның бір бөлігі оң жағалауда, бір бөлігі сол жағалауда орналасқанын біледі. Айнала қоршаған күзгі тірі табиғатты – саябақты, бақты, гүлзарларларды бақылау арқылы олардың өзгергенін байқайды. Төменгі сынып оқушылары біздің елімізде басты қала – Астана болып табылатынын білуі қажет.

Бұл қала олар үшін басты қала себебі, онда олардың үйі, мектебі, достары бар. Патриоттық тәрбие берудің ең күшті құралының бірі өлкетану болып табылады – табиғатты тану, туған өлкенің шаруашылығы мен тұрғындары, жергілікті қауымдастықтың өмірін жақсарту мақсатындағы олардың өткені мен қазіргісі. Бұл бағыт өзінің бейнесін білім берудің өңірлік қағидаттарынан, оқушылардың туған өлке туралы толық, терең мазмұнды білімі мен туған өлке табиғаты мен туған жерге деген махаббат сезімінен, өз халқының салт- дәстүріне арналған құрметінен табады.

Ұлттық-өңірлік компонентте таңдалған педагогикалық, географиялық материалдар: - тұрғылықты мекеннің тарихи, мәдени, ұлттық, географиялық табиғи-экологиялық, өзіндік ерекшелігін; - аймақтық даму ерекшелігін ашумен түсіндіріледі; Жыл сайын 1-қыркүйекте өткізілетін Білім күні балаларды және оқушы жастарды өз Отанының игілігіне шексіз сүйіспеншілігі аясында құрылатын Отаншылдыққа үйретуі қажет. Жас ұрпақта өз Отанына, өз халқына деген махаббат басқа халыққа шексіз құрмет көрсету сезімімен жалғасуы тиіс.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы-1995ж.
2. Н.Назарбаев «Қазақстан жолы-2050: бір мақсат, бір мүде, бір болашақ» Жолдау-2014ж.
3. Н.Назарбаев «Мәңгілік Ел» Патриоттық актісі. Алматы-2016ж.
4. «Мәңгілік Ел» Патриоттық актісін түсіндіру бойынша әдістемелік құрал. Астана-2016ж.
5. Н.Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру», «ЕҚ», 12сәуір. 2017ж.
6. Т.Бурбаев. «Нұрлы жол-баянды, Мәңгілік Ел» «ЕҚ», 11 ақпан 2015ж.38

УДК.37.016

ИДЕЯ «МӘНГІЛІК ЕЛ» – ОСНОВА ПАТРИОТИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ ПОКОЛЕНИЙ

Даулетов Н.Д., Тулеуова Н.А.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

***Аннотация:** В данной статье школьного возраста, детей, государство, страна, отечество, родной край рассматривается вопрос об образовании, развития чувства любви к родине, национальных традиций и воспитывает уважение символов государства.*

***Ключевые слова:** Родина, патриотизм, «Мәңгілік Ел», родной край.*

ӘОЖ 37.035.6

ОРТА АРНАУЛЫ БІЛІМ БЕРЕТІН ОҚУ ОРЫНДАРЫНДА РУХАНИ-АДАМГЕРШІЛІК ҚҰНДЫЛЫҚТАР НЕГІЗІНДЕ ТӘРБИЕЛЕУДІҢ ҚАЖЕТТІЛІГІ

Досмырза Р.Ж.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қ.

***Аннотация:** Мақалада орта арнаулы оқу орындарында білім алушыларының өзіндік психологиялық ерекшеліктері және оларды тәрбиелеу барысындағы рухани-адамгершілік құндылықтары негізінде қалыптастырудың құрлымы мен мазмұны туралы мәселелер жан- жақты ғылыми мәліметтер негізінде қарастырылады.*

***Кілт сөздер:** Орта арнаулы оқу орны, колледж білім алушылары, рухани тәрбие, рухани –адамгершілік құндылықтар, тәрбиелеу, тәрбие үрдісі, рухани-адамгершілік тәрбие.*

XXI ғасыр – әлемдік аренада саны мен сапасы мығым ұлттар мен ұлыстардың одан әрі нығаятын, замана көшіне ілесуге қауқарсыз әлсіз этностардың құрдымға кететін ғасыры екен. Дей тұрғанмен, жаһандану мен интеграция ғасырының бұл да бір шартты қырларының бірі болып қалмақ. Сондықтан да, қазір және болашақта еліміздің әрбір азаматының сегіз қырлы, бір сырлы болуы маңызды мәселе. Еліміздің заман талабына сай жан-жақты дамуының жаңа бағытын жаһандық құбылыстарды зерделеп, оның проблемаларын ескеру негізінде, адами капиталды дамыту - болашақ қоғамды жаңғыртудың негізі әрбір мемлекет азаматына өз міндеттерін жүктейді.

Елбасы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламалық мақаласы ел дамуының жарқын үлгісі мен нақты қадамдарын көрсететін келелі ой, салиқалы пікір, батыл шешімдерге құрылған маңызды құжат. Бұл қоғамдық мәні зор мақалада бүгінгі жеке тұлға санасын жаңғырту, ұлттық болмыстан, ұлттық кодтан айырылып қалмай, оны әлемдік құндылықтармен үйлестіріп, Қазақстанның игілігіне жарату жолындағы мақсат-мүдделер туралы өзекті мәселе көтеріліп отыр. Бүкіл дүниежүзіне экономикалық дағдарыс пен терроризм, лаңкестік қауіп-қатер төніп тұрған кезеңде мемлекетіміздің өркениетке қарай батыл қадам жасап, оның ішінде ұлттық құндылықтарды сақтай отырып, рухани жаңғыруға ұмтылуы болашағының жарқындығынан, жолының нұрлылығынан, елінің мәңгілігінен дерек береді деп ойлаймыз.

Рухани жаңғыру – адам баласының оның ішкі әлемінің жаңаруы, сана-сезімі, жаңа өзгерісті қабылдай білуі. Рухани жаңғыруда өркениеттің өрге жүзуімен байланыстырамыз. Тарих сахнасына көз жүгіртсек, өскен ұлттың өрби түсуіне осы «рухани жаңғыру дәлел». Мемлекеттің жүйелі әрі қарқынды түрде дамуын көздейтін кез-келген стратегиялық бағдарлама халықтың, сол мемлекет азаматтарының жауапкершілігімен ғана жүзеге асады. Бұған дәлел ретінде тарихымызды айтуға болады. Кезінде ел мүддесіне бір кісідей жұмылған 39 алаш тұлғаларының сын сағаттағы жауапкершілікті сезінуі халқымыздың қоғамдағы рухани негізіне айналған дүниелермен ұштасты. Сол сияқты Елбасы жолдауында зерделенген мәселелер бүгінгі таңда қоғамның ішкі тұтастығымен, халықтың елдігімен ұрпақтың жасампаздығымен оңтайлы жүзеге асатындығы мәлім. Бүгінгі ұрпақ - ертеңгі болашақ екенін ескерер болсақ, бәсекеге қабілетті, жаңа уақыттың өктем талабына үн қоса алатын азамат тәрбиелеу – бүгінгі күннің ең маңызды басымдылығы. Халқымыз тек әлеуметтік-экономикалық, саяси тұрғыдан ғана емес, рухани жаңғыруға да ұлттық бірегейлік тұрғыдан дайын болуы тиіс. Ұрпақ тәрбиесіне құндылықтық бағытта жаңаша көзқараспен қарау, озық мәдениет үлгісіне үйлесімділік қосу, белсенділікті дамыту, тұлға еркіндігін жан-жақты қалыптастыру – басты мәселе болып отыр. Себебі, тұлғаның даму өзегі – рухани – адамгершілік құндылық, ал субъектісі адамның әрекеті мен қалыптарының рухани және адамгершілік қасиеті болып табылады. Сондықтан, рухани- адамгершілік құндылық тұлғаның өмірдегі өз орнын табуға, қоршаған ортадағы мәдени тұтастықты қалыптастыратын жиынтық. Демек, бұл жиынтықтың рухани-адамгершілік маңызы – адамның үйлесімді дамуы, оның ізгілікке бағытталуы, психологиялық жан-күйінің болуымен сипатталады. Дамудың негізі білім мен ғылымға келіп тіреледі. Сондықтан да, әлемдегі дамыған елдер сияқты Тәуелсіз елімізде білім жүйесі сапасын жетілдіру ең негізгі өзекті мәселелердің бірі болып отырғаны белгілі. Осыған орай, білім беру жүйесінде жастарға сапалы білім беріп, олардың үйлесімді дамуы мен тұлға ретінде қалыптасуында ұстаздың кәсіби шеберлік көрсеткіштерінің бірі - жалпы педагогикалық, ғылыми- теориялық, әдістемелік жаңалықтар мен озық тәжірибені жетік меңгерудің маңызы зор.

Қазіргі ұстаздар алдындағы міндет: ғылым мен техниканың даму деңгейіне сәйкес оқушының білімі терең, іскер және ойлауға қабілетті, әлемдік стандарттар негізінде жұмыс істей алатын құзырлы тұлғаны қалыптастыру. Мұндай талапқа сай қызмет істеу үшін ұстаз үздіксіз ізденісте кәсіби білікті болуы тиіс. Соңғы жылдары қоғамда болып жатқан жағдайлар тәрбиеге өз әсерін тигізуде. Мәселен, әлемдік мәдениеттің кірігуінде жақсы жағынан гөрі, жағымсыз жағының артуы, санаға әр түрлі ақпарат құралдары, теледидар, баспасөздегі жарнамалармен дәріптелуі, қатыгездік, өзімшілдікті өнегелерін көрсету табыс көзіне айналуы, тәрбие жұмысы әдістерінің біржақтылығы, әлеуметтік жағдайлардың нашарлануы және т.б. Міне, осындай қоғам талабынан туындаған жағымсыз әдеттерді көріп отырған ұрпаққа, дәстүрлі әдеп жүйесіндегі құндылықтарды сақтай отырып, әлемдік ынтымақтастықтың жаңа үлгісіне көшудегі міндеттер біз көтеріп отырған мәселенің қоғам талабына туындаған өзектілігін дәлелдейді.

Қоғам талабынан туындаған факторлардан жеке тұлға болып қалыптасуы барысында колледж білім алушыларының басым көпшілігі өзінің алған білімін толық меңгере отырып, қажеттілігіне орай жауапкершілікті сезініп орындайды. Зерттеуші В.И.Бодчикова – бұл жас олардың жеке даралану кезеңі-дейді. Бұл жастағы жасөспірім бойында - өзіндік рефлексия, өзінің жеке ерекшелігін тану, өмірге деген жеке көзқарас жоспар құру, өзіне деген қажеттілікті сезіну, ересектікке ұмтылу сияқты өмірлік құндылығы айқындалады. Өйткені, ел болашағы жеткіншектерге рухани-адамгершілік құндылықтар негізіндегі тәрбиеде еңбек пен әдепті, ар мен намысты, отаншылдық пен парасаттылықты, жауапкершілік пен батылдықты, мейірбандықты, қайырымдылықты ерекше басымдылықпен дамыту маңызды болмақ.

Білім алушылар рухани-адамгершілік құндылықтар негізінде тәрбиелеу мәселелері көптеген ғылыми зерттеулерге арқау болған. Жаңа үшінші мыңжылдықта алдыңғы қатарлы өркениетті елдермен қатар Қазақстан ғылым мен білімді әлемдік ақпараттық, білім және ғылым кеңістігіне халықаралық талаптар мен стандартқа және ұлттық ерекшелікке сай үйлесімді жетілдірудің жолдарын қарастыруда. 40 Осы кезде ұлттық мәдениеттің тарихы кеңейіп, қайта жаңғырып өркендеуі, халықтардың (ұлттардың) өз рухани мұраларын, дәстүрлерін қастерлеуі әлемдік жаһандану үрдісіне енудегі өзіндік дербестігінің айғағы. Бұл міндеттерді шешуде адамзаттың рухани байлығы болып саналатын білім мен ілім мәдениетінің жаңа парадигмасына сай білім – ғылым – мәдениет – менталитет – дүниетанымнама – сезім – өзіндік сана – көзқарас – мұрат арасындағы байланыстарды

УДК 37.035.6

В СРЕДНИХ СПЕЦИАЛЬНЫХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ ДУХОВНО- НЕОБХОДИМОСТЬ ВОСПИТАНИЯ НА ОСНОВЕ ПРАВСТВЕННЫХ ЦЕННОСТЕЙ

Досмырза Р. Ж.

Актюбинский региональный государственный университет имени К. Жубанова, г.
Актобе

***Аннотация:** В статье на основе всесторонних научных данных рассматриваются вопросы о структуре и содержании формирования обучающихся в средних специальных учебных заведениях на основе их психологических особенностей и духовно-нравственных ценностей в процессе их воспитания.*

***Ключевые слова:** среднее специальное учебное заведение, обучающиеся колледжа, духовное воспитание, духовно-нравственные ценности, воспитание, воспитательный процесс, духовно-нравственное воспитание.*

ӘОЖ 159.928.235

СТУДЕНТТЕРДІҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТ ДАМУЫ МӘСЕЛЕСІНІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ӘДЕБИЕТТЕРДЕГІ КӨРІНІСІ

Кинжекова Р.С., Аймағанбетова А.Б.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

***Аннотация:** Мақалада студенттердің шығармашылық қабілеттерін зерттеген психологиялық әдебиеттерге талдау жасалған. Шығармашылық қабілет ұғымына кіретін түсініктерге теориялық тұрғыдан анықтама берілген. Шығармашылық қабілеттің құрылымы, даму шарты, заңдылықтары тұжырымдалған.*

***Негізгі сөздер:** Шығармашылық, қабілет, даралық, дарындылық, таным, ақиқат, жеке тұлға, психологиялық критерилер.*

Шығармашылық – студенттің өз даралығын түсінгенде орын алады. Өзінің осы бір ерекшелігі арқылы ол қайталанбайтын сонылықтың, ізденудің қуанышына бөленеді, жаңалыққа ұмтылыс жасау арқылы өзінің ішкі дүниесін жаңғыртуға қадамдар жасайды. Жан-жүйесіне жаңалық енген студентте білімдегі үздіксіздікті, толассыздықты қажетсіну жоғарылайды. Бұл білім көтеру арқылы жүзеге асады десек, маманның білім көтеру әрекеті – ол үшін арнайы ұйымдастырылған, кәсіби ізденіске ынталандыратын, соның нәтижесінде өзін басқаларға танытып ісінен қанағат табуына көмектесетін үрдіс. Тек сонда ғана студенттің ішкі мүмкіндіктері ашыла түсіп, шығармашылық қабілет жаңа сапалық деңгейге көтеріледі.

Шығармашылық қабілет жайлы жалпы түсінік П.К.Энгельмейрдің еңбектерінде беріледі. Бұл сапаны автор адамның өміріндегі даму фазаларының бірі, табиғаттың шығармашылығы ретінде қарастырады. Оның еңбектеріндегі негізгі идея адамның дарындылығы, шығармашылық үрдістің кезеңдері, шығармашылық қабілеттің жүзеге асуының құштарлық, ерік, дағды сияқты құрамдастарынан түзелетіндігіне арналады. П.К.Энгельмейр шығармашылықтың жалпы теориясы ретінде «эврилогия» ұғымын енгізді [1].

Біз зерттеп отырған шығармашылық қабілет Д.Б.Богоявленская, А.В.Брушлинский, А.Я.Пономарев, т.б. ғалымдар еңбектерінде шығармашылық қабілеттердің дамуы, тұлғаның интеллектуалдық әрекеті аясында қарастырылады. Олар шығармашылықтың заңдылықтары, шарттары, даму барысы жайлы мәселе көтеріп, бұл сапаның құрылысы танымдық қабілеттердің процессуалдық сипаттамаларының түзелетіндігіне тоқталады.

Жоғарыдағы авторлар зерттеулерінде шығармашылықтың қабілеттің құрылымы мына төмендегі құрамалардың жиынтығы түрінде көрсетеді:

- а) жеке психикалық үрдістер, нышандар, қабілеттерден тұратын өзіндік қабілет;
- ә) сенімдер, тұлғаның ішкі күштерін қозғайтын қажеттіліктері, құндылық бағдарлары, мотивтерінен құралатын әлеуметтік-психологиялық қондырғы;
- б) оқу барысында, шығармашылық әрекеттерге қатысу және әлеуметтену арқылы алынған білім, білік, дағды түрінде көрінетін когнитивті құрамасы;

Шығармашылық психология ғылым ретінде XIX-XX ғасырлар тоғысуында пайда болып, «жаңалық ашу» деген мәнге ие болды. Бұл мағынаны бізді қоршаған органикалық және органикалық емес өмірдің барлық саласында қолдануға болады. Өйткені өмірдегі кез-келген өзгерістер, жаңарулар-шығармашылық күштердің өнімі. Психологиялық әдебиеттерде олардың төмендегідей негізгі белгілермен сипатталатындығы көрсетіледі:

- 1) кез-келген жаңа өнім кездейсоқ немесе әртүрлі варианттар сынап көру нәтижесінде алынатындықтан, өнімнің жаңалығы оны жасаудағы үрдістің (жаңа әдіс, тәсіл, қимыл-әрекет) жаңашылдығынан тұрады;

2) шығармашылық үрдіс мәселені қарапайым логикалық алгоритм негізінде шешу мүмкін болмаған жағдайда орын алады, нағыз шығармашылық акт жағдайында мәселенің шарты мен оны шешу аралығындағы логикалық «қамал» алынады, ал оған интуиция мен иррационалдықта бастау қатысады;

3) шығармашылық – үрдіс ретінде үнемі соны, өйткені жаңа құралдар, жаңа тәсілдер, әрекеттің жаңа бағдарламалары қолданылады; шығармашылықта әртүрлі жүйелердің элементтерінен жаңа пайдалы өнім алу жүзеге асады;

4) шығармашылық – таныммен, ақиқаттың сәулеленуі, оның дамуы мен қызмет ету заңдарымен тікелей байланысты, өйткені сәулелену шығармашылықтың базасы мен негізі; шығармашылық кезінде адам өзінің білімін кеңейтеді, тереңдетеді сондықтан ақиқат дүниені тану формасы ретінде танылады;

5) шығармашылық – мәселені, қалыптан тыс жағдайларды көру мен шешу үрдісі, ал кез-келген мәселе негізінде қарама-қайшылықтың шешімін табу жатыр сондықтан шығармашылықтың мәні ретінде осы ерекшелігіне көңіл бөлінуі керек;

6) шығармашылық – адам әрекетінің ең жоғарғы түрі, оның тұрмысының тәсілі, өзіндік әрекетінің, өзін-өзі дамытуының, өзін-өзі танытуының формасы;

7) шығармашылық – рухани және материалдық құндылықтардың бірлігі. Бұған студенттің күнделікті әрекеті тұрғысынан қарасақ, рухани шығармашылық бағдарлама, жоспар, жоба, модель ойлау үрдісінде туады, ал оны практикаға айналдыру – материалдық шығармашылыққа жатады;

8) шығармашылық – ойлаудың маңызды психологиялық критерийі, шығармашылықтың шешімі – эмоционалдык көтеріңкі көңіл-күйдің не күйзелістің айқын байқалуы.

Адамның шығармашыл болуы мәселесі барлық уақыттарда гуманитарлық ғылымдардың, әсіресе психологияның өзекті мәселесі болып келеді. Дегенмен қазіргідей әр адамның өз тағдыры мен кәсіби және жеке бағыттағы жетістіктері үшін өз жауапкершілігі артып отырған уақытта ішкі резервтерді көздеу, тәжірибе мен білімді тиімді қолдана білу үшін бұл мәселені зерттеу, талдау ғана емес дамытудың маңыздылығы арта түседі.

Тұлғаның шығармашылық сияқты аса маңызды сапасы сонымен қатар көптеген шетелдік психолог-зерттеушілердің назарын аударған олардың қатарына Дж.Гильфорд, А.Маслоу, К.Роджерс, Т.Торенс, Э.Фромм, т.б. енеді. Аталған авторлардың еңбектерін саралай отырып, мәселені зерттеушілерді негізінен екі топқа бөлуге болады: алғашқылардың пікірлері романтикалық көзқарасқа негізделсе, екіншілері шығармашылық феноменнің тұлғалық даралық деңгейде қарастырады. Біздің ойымызша қазіргі білімдік практика үшін соңғы топтағы зерттеулердің маңызы зор. Сондықтан жұмысымызды осы аталған ғалымдар еңбектерінде келтірілетін ой-пікірлерді сабақтау арқылы жалғастырамыз.

Қабілеттер мәселесін зерттеген Б.М.Теплов шығармашылықты тұлғаның белгілі бір әрекетті (немесе бірнеше әрекетті) табысты орындаудың шарты болып табылатын жеке психологиялық ерекшеліктері ретінде қарастырады. Автор жалпы және арнайы қабілеттердің болатындығын атап өте отырып, олардың жоғары деңгейлеріндегі көріністерінде қарай «бір биіктегі тұлға» (бір салада қабілетті), «екі биіктіктегі тұлға» (екі немесе бірнеше салада қабілеті бар адамдар) деген атаулар береді. Қабілеттерін пайда болуы, типтері, даму заңдылықтары мен диагностикалау мәселесін көтереді [2].

Осы тұрғыда Н.С.Лейтес, Б.М.Тепловтың жүргізген зерттеулеріндегі қабілеттер деген білімнің, біліктің өзі емес, оны тез меңгерудің ішкі шарттары деген көзқарасы мен келісе отырып, оған өзінің дені сау баланың оқи алмауы, оқу әрекетімен айналасуға қабілетсіз болуы мүмкін емес деген пікірін қосады. Қабілеттіліктің жоғарғы деңгейі дарындылық жайлы мәселесін қозғай отырып Н.С.Лейтес оны белгілі бір әрекетте табысты болуға мүмкіндік беретін адам қасиеттерінің интеграциясы деген көзқарас білдіреді [3].

Шығармашылықты жалпытұлғалық қасиет деп қарастыру көптеген психологиялық зерттеулерде көрініс тапқан. Солардың бірінің авторы Ю.З.Гильбух шығармашыл тұлғаның қасиеттерін құрамына саналылықтың әртүрлі деңгейінде қалыптасатын шығармашылыққа бағыт алу, шығармашылық ойлаудың дамығандығы, одан өзге белсенді танымдық әрекет, елес, тұрақты зейін, дамыған оперативті жад, оқи алудың негізгі біліктерін меңгеруді жатқызады [4].

Шығармашылық мәселесімен ғылыми тұрғыда айналысқан ғалымдар шығармашыл тұлғаның ерекшеліктерін айқындауға көп мән берген. Солардың бірі – Я.А.Пономарев шығармашыл тұлғаның мына төмендегідей ерекшеліктеріне баса назар аударады: перцептикалық ерекшеліктер – зейіннің ширауы, сезімталдық, интуиция, зор қиял, ойлап таба білушілік, болжай алушылық, жан-жақты білімділік, шаблонды қабылдамау, сонылық, бастамашылдық, табандылық, өзін-өзі ұйымдастыра алу, еңбекке қабілет. Ғалым шығармашыл тұлға шығармашылықта мақсатқа жеткеннен гөрі, шығармашылық әрекеттің жүру барысынан қанағат алады деп есептейді [5].

Шығармашыл тұлға А.Н.Луктың айтуынша – тәуекелшіл адам. Онда идея көп болады және оны жария етуден жасқанбайды. Оның – өзінің, кейде тіпті негізсіз болып көрінетін, батыл ойларынан да қорытынды жасауға әзір кісі деген пікірімен келіспеуге болмайды [6].

Шығармашылықты дамыту үшін белгілі бір жағдайлар мен шарттардың қажеттілігі жайлы ойды В.Э.Чудновский жалғастыра отырып, шығармашылық қабілеттің дамуы үшін ашық пікір білдіру болатын, еркін атмосфераның болуы, сондай-ақ тұлғаның өзіндік бағасын арнайы педагогикалық әдістермен толықтырып отыру қажеттілігіне тоқталады [7]. Ғалым тұлғаның шығармашылық қабілеттері интеллектуалдық әлеуметтік, практикалық сияқты әртүрлі салада болуы мүмкіндігін айтады.

Психологиялық зерттеулерде «шығармашылық» және «креативтілік» ұғымдары синоним ретінде қолданылған кездер болды. «Креативтілік» ұғымының латын тілінен аудармасы «жасап шығару» дегенді білдіреді. Былайша түсіндіру шығармашылықпен сәйкес келеді. Дегенмен соңғы уақыттарда «креативтілік» ұғымының мазмұны белгілі бір дәрежеде өзгерістерге ұшырады деуге болады. Оған өткен ғасырдың 30-40 жылдарында бұл ұғымның «жасырын күш», «жасап шығаруға қабілеттілік» ретінде қарастырылуы себеп болды. Ал 50-60 жылдары шығармашылық ойлауға байланысты зерттеулер аясында «креативтілікке» шығармашылық әрекетке қажетті идеяларды таба алу, ойлаудың икемділігі сияқты интеллектуалдық қабілеттің ерекше типі деген мән берілді.

Тұлғалық бағдарлы психология өкілі К.Роджерс шығармашылықты «креативтілік» ұғымымен бірлікте білдірген. Оның пікірінше креативтілік адамның қоршаған әлеммен байланысындағы шектеулерді жеңіп шығу үшін өзінің ішкі психологиялық әлемін зерттеуі [8]. Оның осы пікірін әрі қарай тарқата отырып, қызы Н.Роджерс «шығармашылық әрекет біздің өмірлік қуатымыз, оны бір рет сезінген адам онсыз өмір сүре алмайтындай болады. Креативтілік – біздің мәніміз, біздің өміршендігіміз», - деген [9].

Солардың көшбасшысы жеке тұлғаның дамуы мәселесінде байыпты пікір айтып, теория тұжырымдаған Л.С.Выготский. Ол даму үрдісін адамның психикалық функцияларының жетілуімен жоғары деңгейге көтерілуімен байланыстырады. Оқыту мен дамудың арасындағы тығыз байланыс барын уағыздай отырып ғалым, дамуды қамтамасыз ететін оқыту теориясын алғаш ұсынды. Автор дамуды оқумен тең немесе оқу мен даму екі бөлек үрдіс деген пікірлерді сынға ала отырып, ең алғаш тұлғаның дамуының «аймақтары» жөнінде теория жасады.

ЖОО-дағы студенттердің шығармашылық қабілетін дамыту мәселесін психологиялық тұрғыдан талдау аясында адам дамуының *интеллектуалдық, тұлғалық, әрекеттік* сияқты негізгі бағыттарын бөліп қарастыруды жөн деп есептейміз. Талдау

жұмыстары олардың өзара байланысты екенін, бірақ ұқсас, бірдей еместігін көрсетеді. Бұл жайлы А.В.Петровский тұлға мен психиканың дамуымен ұқсас емес тек бірлесе алатындығы жайлы пікір айтады.

«Тұлға» – ертеден келе жатқан ұғым. Тұлға дербес әрекет ететін субъект, адамның қоғамдық өмірінің дара нысанасы. Ол әлеуметтік тіршілік ету әдісі жағынан дара болады, оның мәні индивидтің өзіндік ерекшелігінде, оның өзіндік дүниесі ерекше өмір жолын белгілейді. Тұлға – қоғамдағы адамның даму дәрежесіне байланысты оның психикасында болатын жаңа сапа екендігіне А.Н.Леонтьев тоқталады [10].

Тұлға – әлеуметтік қатынастармен саналы іс-әрекетті жүзеге асырушы, нақты қоғам мүшесі, өзін басқалардан ажырата білетін, өзінкім екендігін түсінетін, есі кірген ересек кісі деген сипаттамаға лайық деп есептейді академик Т.Тәжібаев [11].

Тұлға – өзінің ұстанымы, өмірге деген өз көзқарасы, саналы еңбек нәтижесінде қалыптасқан дүниетанымы бар адам. Мұндай адам өз ортасынан оқ бойы озық отырады. Оның өзіндік ойлауы, сезімдері, ерік-жігері, жинақылық пен ішкі құмарлығы жоғары болады. Тұлғаның тереңдігі оның басқа адамдармен, ортамен байланысының тереңдігін қамтамасыз етеді. Сонымен тұлға – жай ғана адам емес, даралық сапалары, нышандары, қабілеттері дамыған, ізденгіш, ойлап табу үшін белсенді ізденуші адам. Тек ұзақ уақытқа созылған өзін-өзі дамыту арқылы қалыптасқан жеке адам ғана осылайша аталуға құқық алатындығын С.Л.Рубинштейн атап өтеді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Энгельмейер П.К. Теория творчества. СП. 1971. – 178 с.
2. Теплов Б.М. Способности и одаренность. - М.: Просвещение, 1958. – 215 с.
3. Лейтес Н.С. Умственные способности и возраст. М.: Знание, 1971. – 101 с.
4. Гильбух Ю.З. Внимание: одаренные дети. -М.: 1991. – 80 с.
5. Пономарев Я.А. Психология творчества и педагогика. М.: Педагогика, 1976. – 280 с.
6. Лук А.Н. Мышление и творчество. М.: Изд. Политической литературы, 1976. – 128 с.
7. Чудновский В.З. Одаренность: дар или испытание? -М.: Знание, 1990. – 80 с.
8. Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становление человека. - М.: Прогресс, 1994. – 94 с.
9. Роджерс Н. Творчество как усиление себя. // Вопросы психологии. – 1990. - №1. – С. 164-168.
10. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. -М.: Наука, 1997. – 325 с.
11. Тәжібаев Т. Жалпы психология. Алматы: Қазақ университеті., 1989. – 225 с.

УДК 159.928.235

ОСВЕЩЕНИЕ ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ ТВОРЧЕСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ СТУДЕНТОВ В ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Кинжекова Р.С., Аймағанбетова А.Б.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация: В статье рассматривается проблема исследования творческих способностей студентов в психологической литературе. Проведен теоретический анализ понятия творческих способностей. Рассмотрены закономерности и условия развития и структура творческих способностей.

Ключевые слова: творческие способности, индивидуальность, одаренность, познание, личность.

УДК 159.928.235

ЭМПАТИЯ КАК ПРОФЕССИОНАЛЬНОЕ КАЧЕСТВО ПСИХОЛОГА

Қадырғалиева Г.Р., Сапашева К.Х.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация: В статье рассматривается эмпатия как профессиональное качество психолога. Проведен анализ трудов ученых, в которых говорится о путях управления эмпатией. Исследуются пути развития эмпатии.

Ключевые слова: Эмпатия, психолог, качество, сочувствие, профессия, свойство, интеллект.

Профессия психолога относится к категории «человек-человек». Именно поэтому особое место в ряду необходимых качеств психолога, занимает эмпатия. В ряде исследований, перечислены и качества, не приемлемые для профессии психолога-практика. Это: неумение понять позицию другого человека; ригидность мышления; низкий интеллектуальный уровень [1].

Рассмотрим определения эмпатии в смежных для нас профессиях «человек-человек»:

1. Эмпатия - способность человека понимать мысли и чувства других людей. Эмпатия психотерапевта часто считается одним из основных качеств, которое способствует успешному лечению больных [2].
2. Эмпатия - способность идентифицироваться с другим человеком, почувствовать то, что он ощущает [3].
3. Эмпатия - (empathy) ощущение способности испытывать за другого его чувства. Сопереживание является определяющим во многих межличностных отношениях и социальных установках [4].

Эмпатия – это сопереживание другому человеку так, как если бы на его месте был ты сам. Она может быть сенсорной (мы видим, как гимнаст прыгает на батуте и у нас непроизвольно сокращаются мышцы живота) и эмоциональной (человеку грустно, и нам тоже становится печально). Когда речь идет об эмпатии, в основном, подразумевается именно сопереживание чужим эмоциям [5]. Тут надо отметить, что это совершенно не логический феномен: я подумал, отчего другому плохо/хорошо, поставил себя на его место и сам расстроился/обрадовался. Такой подход очень неплох как техника для развития эмпатии, но это не эмпатия непосредственно. Здесь речь идет о почти бессознательном сочувствии. У некоторых оно развито настолько сильно, что они переживают чужое состояние вопреки своей воле, даже когда столь глубокое погружение в жизнь другого им самим мешает и раскоординирует их дела. Как ни странно, такие люди встречаются очень и очень часто, и это не имеет отношения к сверхспособностям – это просто развитая психическая функция, отчасти связанная с «шестым чувством». Вообще проявлять эмпатию характерно для всех людей в рамках психической нормы. Эмпатии лишены разве что психопаты, что позволяет им совершать жестокие, ужасные вещи без угрызений совести: они не чувствуют чужую боль. Но люди стремятся к крайностям, как уже говорилось. Поэтому одни руководствуются сопереживанием и во многом строят отношения с религией на базе эмпатии, а другие, если такое сочувствие у них выражено неярко, вычеркивают вообще из своих лекал внимание к чувствам окружающих.

Людей с сильно развитой эмпатией можно условно разделить на два вида: тех, кто ей руководствуется, и тех, кому она слегка мешает жить, потому что они стараются не руководствоваться ей, но от нее никуда не деться. Последних не так мало, как можно подумать. Так некоторых людей захлестывают чужие чувства: они считают их и не

знают, что с ними делать, зачастую даже не осознавая, в чем их причина. И хорошо, если это радость или волнение. А если это боль или паническая атака? От эмпатии, конечно, избавляться не нужно. Это одна из высших психических функций и большой дар: сопереживание в числе других феноменов делает нас людьми. Но нередко можно наблюдать, как вот такие чуткие высокоорганизованные люди не анализируют ничего, кроме своих ощущений. В конфликте, даже религиозном, они встанут на сторону того, кому больнее, а не того, кто прав. Из ученых они будут слушать того, кто гуманнее и тактичнее. Они отдадут на благотворительность последнюю рубашку, не проверяя номеров чужого счета, не допуская мысли о мошенничестве. Представьте то, что вас трогает, максимально абстрактно, как некую схему, а не живых людей. Однако это очень и очень сложно и, как правило, не нужно. Отдельного разговора требует разве что работа врачей и сходные профессии, где высокая эмоциональная вовлеченность мешает сосредоточенности, поэтому и считается, что все врачи – циники. Это жесткая профессиональная необходимость: ты не сделаешь операцию на сердце, если будешь размышлять, как будут страдать родственники, если больной умрет. Но в целом, конечно, не следует выключать это ценное свойство души. А вот разум включать надо. Другая крайность – исключение эмпатических переживаний из приоритетов вообще. Таких людей можно назвать черствыми, они минимально реагируют на чужие огорчения и жизненные трудности. В принципе, это не так плохо: бережет кучу нервов и позволяет хорошо анализировать факты. Им обычно дан острый ум, искупающий отсутствие сильной эмпатии. И как раз его можно направить на то, чтобы развить в себе гуманность и способность к сопереживанию. Хорошему аналитику развитая эмпатия даст возможность объемнее смотреть на реальность. Но как это сделать?

Во-первых, есть логический суррогат эмпатии: надо представить себя на месте другого человека и попробовать осознать, что бы вы чувствовали в такой ситуации. Смоделируйте это не машинально – вообразите себе весь иной жизненный путь, иные установки и ценности. Это поможет вам понять внутренний мир другого и станет шагом на пути к полноценному сопереживанию.

Во-вторых, больше рефлекслируйте. Погруженность в себя, как ни странно, помогает сопереживать другим. Например, интроверты более склонны к эмпатии, так как не транслируют свои чувства вовне и вообще имеют привычку к глубокому самоанализу.

В-третьих, развивайте спонтанность в решениях и умение импровизировать. Эмпатия напрямую связана с тем, что в соционике называют иррациональностью, то есть, если вкратце, построением жизни по волнам, а не в соответствии с жестким графиком. Крайности несимпатичны, они делают нас уязвимыми и слепыми. Если каждый из нас попробует отмагнититься от своего полюса в эмпатии, то, может быть, мы встретимся посередине – там, где разум и гуманность идут рука об руку.

Многие путают эмпатию с сочувствием и сопереживанием. Посмотрим характеристики описанных категорий:

Сопереживание – это когнитивная сфера осмысливания «чужого несчастья» - на уровне понимания проблемы другого человека (например, попавшего в трудную ситуацию) [6]. На когнитивном уровне, лучшее, что готов сделать психолог – это проанализировать, включить мозги, вытащить свои знания, использовать личный умственный опыт, но не затрагивая (не используя, не подключая) свои собственные эмоции.

Сочувствие - категория порядком выше сопереживания. Здесь задействованы эмоции и чувства психолога, как личный опыт.

Эмпатия (помним, что сочувствие и сопереживание «входят в ее структуру») – только при наличии эмпатии, психолог чувствует чувства клиента «как свои собственные»! Он находится в ситуации и в чувствах клиента «как у себя дома», не путая

свои «похожие» чувства и свою «похожую историю» с чувствами и историей клиента. Поэтому, психолог и клиент работают совместно, быстро (насколько это возможно), качественно. Более того – у них образуется психолого-клиентский альянс на долгие годы. Согласно исследованиям, эмпатия формируется:

- только до трех лет (до момента осознания ребенка своей идентичности с окружающим его миром)
- после трех лет уже поздно – ребенок бессознательно сфотографировал способы взаимодействия с миром на примере своих родителей (или людей, заменяющих их)
- эмпатия формируется при условии, когда в семье нет лицемерия (либо ребенок посчастливилось не присутствовать при поступках лицемерия людей, значимых для него) [7].

Однако, не все так просто. Эмпатия может быть ниже среднего (ниже нормы), средней (не достаточной до развитой), достаточно развитой (в норме) и излишней (сверх нормы). Поэтому, говоря о развитой эмпатии, мы имеем ввиду именно «достаточно развитую эмпатию». Выходит, что потенциальные удачливые психологи-практики (психотерапевты, врачи, психиатры, психологи-педагоги и другие категории психологов) – это люди с развитой эмпатией. Тут не поспоришь, потому что «эмпатийные психологи» счастливы в выборе своей профессии, потому что, они – точно «на своем месте».

Список литературы:

1. Алтухова Е.В. Психолого-акмеологический механизм формирования эмпатии в отношениях преподаватель-студент // Вестник Тамбовского университета. Серия: Гуманитарные науки. - 2007. - № 1. - С. 270.
2. Краткая медицинская энциклопедия: в 2-х т./под ред. В.И. Покровского. - 3-е изд. - М.: НПО "Медицинская энциклопедия"- Крон-Пресс. 1994. – 584 с.
3. Блейхер В.М., Крук И.В. Толковый словарь психиатрических терминов // Ред. к.м.н. С.Н. Боков - Воронеж: Изд. НПО "МО ДЭК", 1995. - 640 с.
4. Джери Дэвид, Джери Джулия; Пер. с англ. Н.Н. Марчук: Большой толковый социологический словарь. - М.: Вече: АСТ, 2001. – 630 с.
5. Ванершот Г. Эмпатия как совокупность микропроцессов // К. Роджерс и его последователи: психотерапия на пороге XXI века (под ред. Д. Брэзиера). М., "Когито-центр", 2005. – 125 с.
6. Гиппенрейтер Ю.Б. Введение в общую психологию. – М.: АСТ, Астрель, 2008. – 235 с.
7. Гаврилова Т.П. Эмпатия и ее особенности у детей младшего и среднего школьного возраста. М., 1977. – 186 с.

ӘОЖ 159.928.235

ЭМПАТИЯ ПСИХОЛОГТЫҢ КӘСІБИ САПАСЫ РЕТІНДЕ

Сапашева К.Х., Қадырғалиева Г.Р.,

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аннотация: Мақалада эмпатия психологтың кәсіби сапасы ретінде қарастырылады. Эмпатияның анықтамасы, құрылымы, оның басқарудың жолдары жөнінде айтылған ғалымдардың еңбектері талданған. Сонымен қатар эмпатияның даму жолдары да сөз болады.

Негізгі сөздер: эмпатия, психолог, сапа, жанашырлық, мамандық, қасиет.

ТАРИХ

ӘОЖ 930:314 (574.1)

ҚАЗАҚСТАН ХАЛҚЫНЫҢ ЭТНОДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ДАМУ БЕЛЕСТЕРІ

Шинтемирова А.С., Балыкова А.М.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аңдатпа: Мақалада Қазақстан халқының этнодемографиялық даму тарихының өзекті мәселелері санақтар мәліметтері негізінде талданады.

Кілт сөздер: этнодемография, халық санағы, қоныстандыру саясаты, этномәдениет, көші-қон, қалалану, депортация

Этномәдени және демографиялық мәселе қоғамдық өмірдегі күрделі өзгерістермен байланысты. Халық саны туралы ең ауқымды ақпарат көзі халық санақтары болып табылады. Қазақстан тарихында бірнеше халық санақтары жүргізілген. Біреуі жалпы Ресейлік 1897 жылғы санақ болса, жеті бүкіл одақтық халық санақтары - 1926, 1937, 1939, 1959, 1970, 1979, 1989 жылдары жүргізілді. Тәуелсіздік жағдайында 1999, 2009 жылдары санақтар жүргізілді. Этнодемографиялық даму тарихының бірінші кезеңі 1897-1923 жылдар. Этномәдени тарихтың бұл кезеңі Қазақстан территориясындағы күрделі өзгерістерге толы болды. Бұл бірінші дүниежүзілік соғыс, 1917 жылғы төңкеріс, азаматтық қарсыластық сияқты саяси оқиғалардан кейінгі күшейе түскен шаруаларды жаппай қоныстандыру процесстері болатын. XIX ғасырдың соңында Қазақстан аграрлық өлке еді. 1897 жылғы Ресей империясының бірінші жаппай халық санағына сәйкес елдегі халықтың саны 4 млн 333 мың адамды құрады. Оның ішінде қазақтар басым көпшілікті құрап, 3 млн 392,7 мың адамды құрады [1].

XIX ғасыр аяғы-XX ғасыр басында Қазақстан Ресейдің көп ұлтты провинциясына айналады. Қалаларда татарлар саны артты. Қазақстанға мордвалар, эстондықтар, поляктар және басқа да ұлттар қоныстана бастады. Ұйғырлар мен дүнгендер де саны артады. Қазақтардан көптеп тартып алынған жерлерде қазақ халқының үлесі азаяды. 1887 жылы Омбы уезінде қазақтар 38% құраған, 1915 жылы 15% болатын. Петропавл уезінде 44,5% және 32%, Көкшетау уезінде 51 және 28%, Қостанай уезінде 77 және 41%, Оралда-51 және 24% болатын [2. с 25].

1923 жылғы санақ мәселелері бойынша Қазақстанның қазіргі шекарасында 6 млн 198 мың адам тұрған. Қазақтардың саны 1926 жылы 3 млн 627,6 мыңды құраған. Ал үлес салмағы 1897 жылға қарағанда 57,1%-ға төмендеген. Орыс халқының саны 2,8 есеге артқан. Қазақстанның этномәдени келбетінің қалыптасуы көші-қон процесстерінің ықпалынан жүзеге асты.

Көші-қон құбылысы Қазақстан тарихында үлкен роль атқарды. Бұл үрдіс халықтың этноәлеуметтік құрамына тікелей ықпал етті. 1925 жылға таман беделді қызметтегі, басқару органдарындағы жергілікті халық үлесі 10%-дан аспайды. Қала халқының саны 519 мың адамды құраса, оның ішінде қазақ халқының үлесі 14,4% болатын. Қала халқының негізгі үлесі орыстар 52,8% болды [3, с. 10].

Екінші кезең – 1927-1939 жылдар еді. 20 жылдың аяғы - 30 жылдың басындағы демографиялық процесстің нәтижелері 1937 және 1939 жылдардағы санақтарда көрінді. 1937 жылы бүкілодақ халық санағы барасында халық саны 1926 жылы саласында 1071,7 мың адамға азайған. Қазақ халқының үлесі 39,8%, өзбектер 19%, ұйғырлар 48%-ға азайған. Орыстың үлесі 33,5%, татарлар 13,4% немістер 36,6% ке артқан [4, с. 113].

Санақ мәліметтері бойынша соғысқа дейінгі Қазақстанның этномәдени келбетінің қалыптасуында негізгі тенденцияларды анықтауға болады. Ол КСРО-ның еуропалық аймақтарынан Қазақстан территориясына көші-қон ағымының нақты бағыты

көрінді; келген халық есебінен урбанизация деңгейі де артады, 1926 жылғы халық санағы бойынша қала халқының үлесі 8,5% болса, 1939 ж 35,9% яғни 1710 мың адамды құрады [5, 642]. Жергілікті халықтың азаю ағымы жалғаса береді. 1939 жылы қазақ халқының үлесі 1926 жылмен салыстырғанда 1,8 есеге азайған. Егер 1926 жылы халықтың 58,2% қазақтар құраса, 1939 жылы қазақтардың үлесі 36,4 % қысқарған. Халықтың басым көпшілігі орыстар 41,2% болатын [6, 210]. Қазақ халқының үлесінің азаюы 30 жылдардағы ашаршылыққа байланысты болатын. 1939 жылдардағы санақ мәліметін пайдаланғанда ескеретін мәселе, жергілікті халықтың санына қатысты мәліметтер асыра көрсетілген. 1937 және 1939 жылдарындағы санақ мәліметтеріне талдай келе, идеология шеңберінде халық саны, әсіресе, ауыл халқының саны тым ұлғайтылып көрсетілгені белгілі болды. Дей тұрғанмен, түзетулерді ескере отырып, 1939 жылғы санақ мәліметтерін ғылыми зерттеулерде қолдануға болады. Қазақ халқының үлес салмағы 1939 ж 37,8% төмендеп, білім саласында қазақ халқының үлесі 15,9%, медицина саласында 6,8 %, техникалық қызметкерлер арасында 11,4% құраған [7]. 1939 жылы Қазақстан халқының сауаттылық деңгейі 61,4% құрады, ал кеңестік статистика 76,3% көрсетеді. Қазақ халқының сауаттылық деңгейі 1926 жылы 6,9%, 1939 жылы 54,5% құраған.

3-кезең 1939-1959 жылдар. XX ғасыр ортасында Кеңес Одағында этнодемографиялық саясат бағыты қалыптасты. Республиканың этникалық келбетінің қалыптасуына бұл кезеңде соғыс, эвакуация, реэвакуация, депортация ықпал етті. Оның нәтижесі туу көрсеткішіне, өлім-жетімнің жоғары болуына, халықтың табиғи өсімінің төмендеуіне әкелді. 1939-1959 жылдар арасында көші-қон үдерістері Қазақстан халқының қалыптасуында үлкен ықпал етті. Көші-қон ұйымдасқан, міндеттелген, күштеу сипатында жүзеге асқан. Бұл кезеңдегі көші-қон арқылы келген халық ұжымдастыру мен Ұлы Отан соғысы жылдарындағы азайған халықтың орнын басты. 1959 жылғы халық санағының мәліметтері бойынша Қазақстанда 9310 мың халық тұрады. Халық саны 1939 жылмен саласында 62% ға немесе 3158 мың адамға артты. Олардың ішінде қазақтар 2795 мың (30%), орыстар 3974 мың адам (42,7), украиндар 7621 мың адам (8,2%), беларустар 107,4 мың (1,2%), өзбектер 136,5 мың адам (0,8%), немістер 659,7 мың адамды (7,1%) құрады [8, 201с]. 1939 жылғы санақ мәліметімен салыстырғанда этнодемографиялық топтар арасында халықтың өсімі орыстарда жоғары болып, 1516 мың адамды құрады, қазақтар 467 мың адамға артқан. Қалған этнодемографиялық топтарда, украиндықтар 104 мың адамға, беларустар 75 мың, өзбектер 16 мың адамға, ұйғырлар 25 мың адамға, татарлар 89 мың адамға, еврейлер 8,5 мың адамға артқан. Республика бойынша этностардың отбасылық орташа көлемі мынадай: өзбектер -5,04 адам, қазақтар - 4,68, татарлар - 4,02 адам, орыстар - 3,7 адам, украиндықтар 3,04 адамды құрады [8, 18].

XX ғасырдың екінші жартысындағы тағы бір тенденция қала халқының санының артуы болып отыр. Егер 1939 жылы қалаларда 1710 мың адам немесе бар халықтың 27,8% құраса [8, 101], 1959 жылы қала халқының саны 2,4 есеге артып, 4067 мың адамға жетіп, халықтың 44% құрады. Этностар ішінде қалалану деңгейі жоғарғы ұлт орыстар 2343 мың адам болды. Ауыл халқының ішінде 90% еврейлер есептелді. Халықтың ішінде татарлардың 65% қалаларда тұрды. Қазақтар, қырғыздар, өзбектер, ұйғырлар негізін ауылды мекендеді. Еуропалық халықтар арасында ауылда немістердің 70% тұрған [8, 177]. Оның себебі немістердің аграрлық секторда қызмет жасауымен байланысты болды. Кәрістер көбінесе қалада тұрған. 1959 жылы кәрістердің 55% қалада тұрған. Кәрістер жаңа ортаға біртіндеп еніп, кәріс колхоздары, мектептері, балабақшалары ашылды. Басшылық қызметтерге отыру мүмкіндігіне ие болып, жоғары оқу орындарына оқуға құқықтары болды. 1959 жылғы санақ бойынша мемлекеттік басқару органдарының жетекшілері арасында қазақтар 20%, медицина қызметкерлері арасында 9%, байланысты қызметкерлері арасында 12%, сауда, іс жүргізу саласында 18%-дан аспады. Қазақ халқының көпшілігі ғылыми-педагогикалық мамандар мен мәдениет қызметкері

арасында, журналистер мен редакторлар арасында 31% құрады [8, 1-14]. 1959 жылы қазақ халқының арасында сауаттылық деңгейі төмен болып, 396 мың адамды құрады. 1959 жылы жоғары білімді адамдар саны 1000 адамға 70 адамды құрайды. Жоғары білімді қазақ халқының саны 2,38% құрап, 1 мың адамға 23,8 адамды құрады. Орыс ұлтында пайызы жоғары 3,37% құрап, 1 мың адамға 33,7 адамды құрайды.

4 кезең - 1959-1970 жылдар. 1970 жылғы халық санағы бойынша халықтың жалпы саны 12297,5 мың адамды құрады, оның ішінде қазақтар 4234 мың адамдарды құрайды [9, 33]. 1959 жылы туу көрсеткіштерінің жоғары болуына байланысты қазақтар саны 51% ға артты. 1970 жылы қазақ халқында отбасының орташа саны 5,5 адамды құрап, өзбектерден кейін 2-орында тұрады. Өзбектерде отбасындағы орташа адам саны 6,1 адам болатын. Орыс немесе украин отбасында орташа отбасындағы адам саны 3,6 адам. Бұл демографиялық баланстың оң болуына ықпал етпегенмен, халық санының өсімі көші-қон есебінен жүзеге асқан. 1959 жылдармен салыстырғанда қазақ отбасындағы адам саны 1 бірлікке артқан. 1959 жылы қазақ халқы ашаршылықтың зардаптарының орны тола қоймады.

Немістерде отбасының орташа саны 4,6 адамды құрады. Ауылда негізінен көп балалы отбасылар тұрады. Қалалық отбасылардың орташа саны 3,9 адам болатын. Қалада тұратын қазақтар мен өзбектердің отбасындағы адам саны жалпы республикалық 3,9 адаммен тең болды да ауылдағы қазақ, өзбек отбасының орташа санынан аз болды. Сонымен, халқының табиғи өсімі мен республикадағы туу көрсеткіштері ауыл халқының өсіп-өнуімен байланысты болды. 1970 жылы Қазақстанда өнеркәсіпте, ауыл шаруашылығында, басқару мен мәдениет саласында басшылық қызмет жасайтын қазақтар қазақтар 44,08%, партия басшыларының арасында 20,2% құрады. Ғылыми-педагогикалық, мәдени тәрбиелік салада қызмет жасайтын қазақтар үлесі 30% құрады. 1970 жылғы санақ бойынша тау-кен саласындағы мамандар арасында қазақтар 13,20%, немесе 3681 адамды құрайтын. Метал өндірушілер арасында 111 мың адам, химия саласында 189,7 мың адам болатын. Көлік саласында жұмысшы қазақтар саны 28,5% болды. Байланыс саласындағы қазақтар 12%, денсаулық сақтау саласында 9%, сауда, бухгалтерлік есеп саласында, коммерциялық кәсіпорындар саласында 18,4% болды [10].

1959 жылы санақ мәліметі бойынша сауатсыздар 8,64% құраса, 1970 жылы бүкілодақ халық санағынан бұл пункт алынып тасталды. Соған байланысты 1970 жылға таман сауаттылық деңгейі 100 %-ға жеткен. 1970 жылы бүкілодақтық халық санағы мәліметтері бойынша, жоғарғы білім халықтар саны төмендегідей бөлінді: қазақтар - 84,5 мың адам немесе жалпы қазақтар арасында 6,56% құраған, орыстар - 171,5 мың адам немесе 6,44%, украиндықтар - 26 мың адам немесе 5,17%, белорустар - 3,7 мың адам немесе 3,32%, өзбектер 2,5 мың адам немесе 4,30%, татарлар 80,5 мың немесе 58,55% немістер - 15,6 мың адам немесе 4,54%, ұйғырлар 1,5 мың адам немесе 3,74%, еврейлер 6 мың адам немесе 38,25% болды [11, 143с].

5 кезең - 1970-1979 жылдар. Бұл кезеңнің қорытындысы 1979 жылғы халық санағы болды. Халықтың жалпы саны 14684 мың адам, олардың ішінде қазақтар 5289 мың адамды құрады [12,75с]. Бұл өзгерістер туу көрсеткішін арттыруға бағытталатын мемлекеттік шараларға, өмір сапасының, әлеуметтік-тұрмыстық жағдайының жақсаруына, абаттандырылған орталықтары бар совхоздардың құрылуына, типтік үлгідегі үйлердің салынуына байланысты тұрғын үй мәселесінің шешілуіне, медициналық қызмет көрсету деңгейінің сапасының артуына байланысты болды. 1970 жылмен салыстырғанда қазақтардың жалпы саны 1,8 есеге артты. Республикадағы қазақ халқының саны пайыздық тұрғыда жалпы халық ішінде 36% құрайды [12,21с]. Көпбалалы болу тенденциясы төмендеген жоқ. 1979 жылы отбасындағы орташа адам саны 5,5 адам болып, өзбектерден кейінгі 2-орында тұрды. Өзбектерде отбасының орташа саны 6,2 адам болды. Республика бойынша отбасының орташа саны 4,1 адамға төмендеген. Орыс немесе, украин отбасының орташа саны 3,3 адам болатын. Бұл уақытта славян тектес халықтардың демографиялық өсімінің бәсеңдеуі байқалады. Ауқымды

көші-қонның кезеңі аяқталып, еуропалық этникалық топтардың санының өсім қарқыны төмендеді. Немістердің отбасында да туу көрсеткіштері төмендеп, отбасында 3,8 адамнан келді. Түркі халықтарының ішінде татарларда отбасының орташа көлемі 3,7 адамды құрады. Қала халқының орташа көлемі жалпы республикалық көрсеткіштерден төмендеп, 3,7 адамға теңесті. Ауыл халқына тән құбылыс көп балалы отбасылар болатын. Ауылда отбасының орташа көлемі 4,7 адамды құрады [13, 23с].

Санақ мәліметтері бойынша қазақтар саны 5991205 адамды құрады. Қазақтар орыстардан кейінгі саны жағынан екінші этносқа айналды. Қала халқының арасында қазақтар мен өзбектер көп балалы отбасылар ретінде белгілі болды. Әйтсе де, қазақтар ауыл халқы ретінде танылды, ауыл халқының 54%-ын қазақтар құрады. Қалалану деңгейі төмен этнос ұйғырлар болатын. Ұйғырлардың 26% ғана қалада тұрды. Қалалану деңгейі жоғары этнос - еврейлер болатын, еврейлердің 96% қалада тұрды. Қала халқының басым көбі орыстар болатын, 4426,5 мың адам, немесе қала халқының 57% орыстар болатын. Орыстың 74% қалада тұрды. Бұл республика бойынша орташа көрсеткіш болатын. Мысалы, Алматы сияқты ірі қалада көрсеткіш жалпы республикалық көрсеткішке қарағанда өзгеше болды. Қазақтар қала халқының 17,2% ғана құраған [5,6566]. 1970 жылмен салыстырғанда қалалану деңгейі артты. Егер 1970 жылы ауылда халықтың 56% немесе 7892,5 мың адам тұрса, 1979 жылы 46,5% немесе 6829 мың адам тұрған. Оның себебі жоғары немесе орта арнаулы білім алу барысында ауылдан қалаға көшуіне байланысты болатын. Қалада тұратын жұмысшы мамандардың табысы жоғары болды, әлеуметтік-тұрмыстық және мәдени-тынығу мекемелері өмір сүруге қолайлылық танытты, еңбектердің механикалануы барысында жұмыс орындары қысқарды, ал қалада өндіріс өсіміне байланысты жұмыс күшіне сұраныс күшейді, жергілікті мекендердің ұлғаюы барысында қала мен қала үлгісіндегі ауыл мәртебесін иеленуі, психологиялық факторлар себеп болды. 1979 жылы Қазақстанда қазақ халқының өсімінде оң динамика байқалды, әсіресе өнеркәсіпте, ауыл шаруашылығында, басқару мен мәдениет саласында еңбек етіп жүрген қазақтар саны өсті. Мемлекеттік басқару органдары мен құрылымдық бөлімдерде басшылықта жүрген қазақтар үлесі 45,34% болды. Байланыс саласында еңбек ететін қазақтар үлесі 26% ға артты, медицинада 29,47%, сауда, есеп, іс жүргізу, коммерциялық кәсіпорындар саласында 26% құрады. Ауылдағы жұмысшылардың 46%-ын қазақтар құрады [13, 28с]. 1979 жылы жұмыспен қамтылған жекелеген ұлттардың жасы мен білім деңгейі бойынша мәліметтер күрделі өзгерді: 1970 жылмен салыстырғанда жұмыспен қазақтар 1000 адамға шаққанда 40 адам, орыстар 56 адам, украиндар 52 адам, белорустар 40 адам, өзбектер 28 адам, татарлар 51 адам, немістер 20 адам, ұйғырлар 23 адам болды [13, 29с].

6 кезең - 1979-1989 жылдар. 1989 жылға қарай Қазақстандағы қазақтардың саны 1939 жылмен салыстырғанда 2,8 есе, 1959 жылмен салыстырғанда 2,3 есе, 1970 жылмен салыстырғанда 1,5 есе, 1979 жылдағыдан 1,2 есеге көбейіп, 6496 мың адамды құрады. 1989 жылы қазақтардың өсімі 1979 жылмен салыстырғанда 23,6 пайызға артты, ал олардың халықтың жалпы өсіміндегі үлесі 70,0 пайызға теңелді. Республиканың ұлттық құрылымында қазақ халқының үлесі 39,7 пайызды құрап, олар 1926 жылдан кейін алғаш рет өзінің тарихи отанында сан жағынан басым ұлт өкіліне айналды [5, 200с]. Әртүрлі этникалық топтар бойынша отбасылық орташа көлемі - қазақтарда 4,4 адам, орыстарда - 3,3 адам, украиндықтарда - 3 адам, белорустарда - 2 адам, өзбектерде - 6 адам, татарларда - 3,45 адам, немістерде - 3,6 адам, ұйғырларда - 5 адам, кәрістерде - 3,7 адам болды. Қалалану деңгейіне байланысты ауылда тұратын белорустар мен украин отбасында отбасы мүшелерінің саны 2,8 адамға қысқарды. Бұл уақытта ауыл отбасыларының орташа республикалық көлемі - 4,5 адамды құратын. Қала отбасыларының орташа көлемі 3,9 адамды құрады. Қалада тұратын қазақтар мен өзбектердің отбасыларының орташа көлемі республикалық деңгейде сақталды. Республикадағы халықтардың табиғи өсімі мен туу көрсеткіштері ауыл халқының өсіп-өнуі есебінен жүзеге асты.

1989 жылы еуропалық этностардың санының қысқаруы бала санының аз болуымен, орташа жастың жоғары болуымен, шетелге көшіп кетумен байланысты болды. 1989 жылы санақ мәліметтері бойынша, жекелеген ұлттардың жынысы мен жасы бойынша мынадай мәліметтер аламыз: еңбекке қабілетті жастан жасы үлкен қазақтар саны 460 мың адамды құрап, еңбекке қабілетті жастан жас адамдардың санына қарағанда 5,6 есе аз болып отыр. Орыстар ішінде еңбекке қабілетті жастан үлкендері 1989 жылы 859,6 мың адамға жетіп, еңбекке қабілетті жастан жас адамдарға қарағанда 2,2 есе аз болды. Қазақ халқының орташа жасы 24,4 жас болса, орыстарда 31,1 жас болды [14, 19-27сс]. Медиалды жас сәйкесінше 20,8 және 29,2 жас болды. 1989 жылы қазақтар саны 6534 адам болса, еңбекпен қамтылған 2749 мың адам болатын, оның ішінде 1666 мың адам жұмысшы, 879 мың адам қызметкер, 201 мың адам колхоз жұмысшылары болды. 6227,5 мың орыстар ішінде 3100 мың адам жұмыспен қамтылған. Олардың ішінде жұмысшылар - 1949 мың адам, қызметкерлер - 1098,5 мың адам, колхозшылар 49,9 мың адам, діни қызметкерлер 2,9 мың адам болды. Орыстың қалалану деңгейі жоғары күйде сақталып қалды [15, 8с].

Патша үкіметінің қоныстандыру саясаты, кеңестік этномәдени саясат ұзақ уақыт бойы Қазақстан Республикасының этнодемографиялық және әлеуметтік-саяси келбетіне өзгерістер енгізді. Бұл өзгерістер күні бүгінге дейін өз салдарын тигізіп келеді. Статистикалық деректердің негізгі бөлігін нақтылау үшін өзекті болғанымен бірге, санақ мәліметтері ғылыми ақпараттың маңызды дерек көзі болып есептеледі. Этнодемографиялық өзгерістердің негізгі аспектілерін талдау Тәуелсіз Қазақстанның этносаралық саясатқа қатысты көптеген мәселелерін шешуге мүмкіндік береді. Әсіресе баласы аз отбасылар санын азайту, орта және медиальды жастағы халықтың санының көбеюінің алдын-алу сияқты мәселелердің шешілері сөзсіз. Көші-қонның кері сальдосы демографиялық және көші-қон дағдарысының нәтижесінде пайда болған қатерлерді төмендету керек. Мемлекет пен қоғам қалалану деңгейінің қарқынын сақтай отырып, ауыл халқының санының тепе-теңдігін сақтауға ұмтылу керек.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан тарихы. Көне заманнан бүгінге дейін. Алматы: Атамұра, 2010, 3-том. – 475б.
2. Козина В.В. Демографическая история Казахстана. – Караганда: Изд. -во КарГУ, 2007. – 130 с.
3. Уалтаева А.С. Историко-демографические тенденции в развитии народонаселения Казахстана в советский период (Население Казахстана в 1917-1939 гг.)//Деловая неделя. 2013, 30 августа, (№32). – 10с.
4. Балыкова А.М. Батыс Қазақстанның қала халқы: әлеуметтік-демографиялық аспектісі (1926-1989жж). Орал: Полиграфсервис, 2016. – 113с.
5. Қазақстан тарихы. Көне заманнан бүгінге дейін. Алматы: Атамұра, 2010, 4-том. – 642б.
6. Население Казахстана в 1926-1939 годах // Компьютер и историческая демография. Барнаул, 2000. -210 с.
7. Тольц М. Этнический состав населения Казахстана накануне второй мировой войны // Демоскоп Weekly, №245-246 (1-21 мая 2006г).
8. Всесоюзная перепись населения 1959 г. Казахской ССР. – Москва, 1962. – 201с.
9. Жумасултанов Т.Ж., Ибраев А.Т. Население Казахстана с древнейших времен до наших дней. Алматы, 2000. -33с.
10. Мына дерек бойынша есептелінген: Национальный состав населения Республики Казахстан. Том 1. Итоги переписи населения 1999 года в Республике Казахстан. Статистический сборник. Алматы, 2000. -6-200сс.
11. Народное хозяйство Казахстана в 1981г. Алма-Ата, 1982, 143-с.

12. Об основных показателях Всесоюзных переписей население 1939, 1959, 1970, 1979 и 1989 годах. Алматы, 1996. – 75с.
13. Демографический ежегодник Казахской ССР 1989г. Алма-Ата, 1990.
14. Итоги Всесоюзной переписи населения 1989 г. Алма-Ата, 1992. Т.3. 19-27сс.
15. Пашков С.В., Шурр А.В. Современные этнодемографические процессы в Казахстане. Петропавловск, 2015. – 110с.

УДК 930:314 (574.1)

ОСНОВНЫЕ ЭТАПЫ ЭТНОДЕМОГРАФИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ НАРОДОВ КАЗАХСТАНА

Шинтемирова А.С., Балыкова А.М.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

***Аннотация:** В статье рассматриваются актуальные проблемы этнодемографической истории развития народов Казахстана.*

***Ключевые слова:** этнодемография, перепись население, переселенческая политика, этнокультура, миграция, урбанизация, депортация*

УДК 94 (574)

ЭТНОЗНАКОВЫЕ ФУНКЦИИ СЕМЕЙНОЙ ОБРЯДНОСТИ КАЗАХОВ КАК АККУМУЛЯТОРЫ И ТРАНСЛЯТОРЫ ЭТНИЧЕСКОГО СВОЕОБРАЗИЯ ЭТНОСА

Ерназаров Ж.Т.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

***Аннотация:** Обряды и ритуалы жизненного цикла являются органической частью культуры. Рассмотрение обрядов семейного цикла как знаковой системы представляет широкие возможности в исследовании таких аспектов как межпоколенная трансляция культурно-ценностной информации, аккумуляция знания и жизненного опыта социума посредством знаков и символов, выявление аксиологических параметров этноса. В статье рассматриваются этнические особенности казахов как накопление и трансляция этнической идентичности этноса.*

***Ключевые слова:** обряды, аккумуляция, социум, этнос, символизация, ритуал.*

Семиотические исследования в этнологии имеют большую перспективу. Так как посредством символов и знаков, заключенных в обрядах и ритуалах, тот или иной индивид не только идентифицирует себя с этнической общностью, но и аккумулирует, хранит и передает культурно-значимую информацию накопленную на протяжении культурного развития социума.

Многие исследователи сходятся на том, что символизация является изначально характерной для человеческой мысли функцией. Так, по концепции Э. Кассирера символ есть "чистая функция мысли, интегратор опыта, осмысление чувственного, динамическое начало - принцип всего... Действительность, поэтому, всегда символична" [1, с.89-94]. Ч. Пирс подчеркивал значимость роли знака в общении людей, в процессе обмена мыслями и считал, что "мысль исторически не могла возникнуть без знака, без чувственно воспринимаемой, материальной опоры" [2, с.228].

Роль символа и знака как аккумулятора культурно-значимой информации в традиционных, бесписьменных обществах было довольно велико. Так, по мнению В. Тэрнера, - "символический словарь и грамматика до некоторой степени восполняют отсутствие письменных записей" [3, с.41]. Культурная информация, содержащаяся в ритуальном символе, может быть "прочтена" исполнителем, а через него и исследователем. Что позволит рассмотреть не только механизм функционирования ритуального символа, но и возможности коммуникации посредством ритуалов в бесписьменных обществах.

Изучение природы знака и символа, на наш взгляд, может, раскрыть одно из главных способностей человека в познании окружающего мира и себя. Модель мира (в обрядовой практике традиционная картина мира, система взглядов на мир) создается посредством кодирования культурно значимой информации для социума посредством символов. Данный культурный многовековой багаж, аккумулируясь, так же транслируется в межпоколенной связи посредством знаковой системы, являясь этноинтегрирующим фактором [4 с.176]. Это положение позволяет рассматривать "этнографическую действительность" как знаковую систему, где обрядовая практика анализируется в качестве упорядоченной, таксономической системы имеющей внутреннюю логику, служащая средством коммуникации.

Анализируя семиозис (семиотические функции) обрядов и ритуалов жизненного цикла казахов следует обратить внимание на объекты семиотического процесса. Знаковое отношение предполагает присутствие трех компонентов: объект, знак и интерпретанту (содержание или значение). По концепции Ч. Пирса, любой знак предполагает его интерпретацию какой-либо мыслью, для которой он и является знаком [5, с.179].

Для сохранения ценностно-значимой информации формируется семиотическая память. В обрядовой практике сохранять прошлую информацию - "означает её постоянно воссоздавать, то есть фактически превращать прошлое в новое" [6, с.13-16].

В анализе семейных обрядов как семиотической системы важно исследование проблем усвоения культурных текстов (культурно-ценностной информации) как суммы ненаследственной информации. По мнению Ю.М. Лотмана, усвоение естественного языка происходит двумя способами, которые в принципе аналогичны и прилагаемы "обучению культуре" 1) в сознание обучаемого вводятся многочисленные употребления текстов на основе которых он научается самостоятельно порождать тексты, 2) путь "когда в сознание вводятся определенные правила, на основании которых он может самостоятельно порождать тексты" [7, с.167].

На наш взгляд, подобный механизм усвоения текстов имеет место при социализации членов коллектива в обрядовой практике. Видимо, здесь кроется одна из ключевых проблем передачи культурно-ценностной, ненаследственной информации посредством кодирования знаков и символов. Непременными условиями передачи является непосредственное функционирование самого обряда и/или ритуала, то есть через демонстрацию, где актуализируются различные параметры семиозиса (визуальный, слуховой, пространственный и т.п.). Наложение запрета на отправление обрядовой практики или же её частичного функционирования приводит к забвению самой сути обряда, как это произошло в советское время. Но обряды семейного цикла обрамляют жизненно важные стороны этноса (рождение, социализация, свадьба, погребение, поминки и т.п.), что обеспечивает устойчивое сохранение доминантных символов и наиболее важных, с точки зрения самого носителя, культурных тем, а так жесакральность обрядов переходного цикла порождает консервативность и стабильное существование.

Таким образом, семиотическая память сохраняется только в процессе периодического воспроизводства носителями культуры в обрядовой практике. При этом происходит своеобразная "селекция" как семантики, так и форм и видов выражения

обрядовой информации. То есть кодируемая информация подвержена как инновации, так и трансформации посредством манипуляции символами и знаками.

Ю. Лотман и Б. Успенский в совместной работе "О семиотическом механизме культуры" определяя функционирование культуры как знаковой системы, в частности отметили, что "каждая исторически данная культура порождает определенную, ей присущую модель культуры" [8, с.145].

Если рассмотреть "этнографическую действительность" как модель, то она предстает как ценностная система, имеющая сложную структуру и как способ организации ценностей. Социум на протяжении культурогенеза вырабатывает картину мира - семантический мир, обладающий глубинными, ментальными семиотическими структурами. Субъект (индивид или коллектив) моделирует свое поведение сообразно сформированным представлениям, актуализируя ценности, выработанные внутри аксиологических систем [9, с.495-496].

По полевым материалам следует, что коллектив при отправлении обрядов и ритуалов жизненного цикла исходит из представлений о норме ("как должно быть"), а не чисто практических соображений ("как есть"). При исполнении обрядов стремятся проводить их в строгом соответствии с общепринятыми представлениями, хотя сама обрядовая практика подвержена инновации.

При рассмотрении обрядовой практики как модели важно обратить внимание на осознанное и бессознательное восприятие системы "символов культуры" самими носителями, то есть на их истолкование, означивание, обоснование. Ф. Боасу принадлежит заслуга в установлении этого различия: "явления лучше поддается структурному анализу в том случае, когда общество не располагает сознательной моделью для их истолкования или обоснования" [10 с.216].

Анализируя культурные модели в этнокультурной среде, по мнению К. Леви-Стросса, "этнолог должен всегда делать выбор между двумя ситуациями, в которых он может оказаться. Он может задаться целью построить модель, соответствующую явлениям, система которых не была понята изучаемым им обществом. Однако в других случаях этнолог имеет дело не только с необработанными материалами, но и с моделями, которые уже создала изучаемая культура, считающая их истолкованиями этих материалов. Многие так называемые примитивные культуры разработали модели (например, брачных правил), оказавшиеся лучше моделей профессиональных этнологов. Существуют два основания для того, чтобы с вниманием отнестись к этим "туземным" моделям. Прежде всего, они могут быть верными или по крайней мере могут открыть путь к структуре: каждая культура имеет своих теоретиков (курсив наш - Ж.Е.), чье творчество заслуживает не меньшего внимания, чем то, которое этнологи уделяют работам своих коллег, кроме того, если даже модели ошибочны и неточны, то тенденции и характер наблюдаемых ошибок тоже подлежат исследованию: при этом не исключено, что они окажутся среди наиболее значимых фактов. Однако когда этнолог обращает свое внимание на эти созданные местной культурой модели, то он не должен забывать о том, что культурные нормы нельзя автоматически считать структурами. Это, скорее, важные сигналы, помогающие их выявлению: иногда они представляют собой сырой материал, иногда - теоретическое соображения, подобные тем, которые создаются самими этнологами" [11, с.249-250].

В ключе нашего исследования мы особое внимание уделяем интерпретации символов самими носителями культуры. То есть не на том, кто интерпретирует, а именно на процессе интерпретации и знаках, в которых она выражается. Данный подход, на наш взгляд, позволяет уяснить ритуально значимые, ценностные парадигмы в культуре этноса, выделяемые самими носителями. Интерпретации, обладающие высоким семиотическим статусом, образуют своеобразную программу, стратегию поведения, которая в свою очередь, выступает в роли регулятора отношений в социуме, как между членами, так и с потусторонними силами.

Обряды и ритуалы жизненного цикла являются органической частью культуры. Рассмотрение обрядов семейного цикла как знаковой системы представляет широкие возможности в исследовании таких аспектов как межпоколенная трансляция культурно-ценностной информации, аккумуляция знания и жизненного опыта социума посредством знаков и символов, выявление аксиологических параметров этноса и т.п.

"Этнографическую действительность" (в данном случае семейную обрядность казахов) мы определяем как таксономическую, знаковую систему, характеризующуюся внутренней логикой и динамикой развития, а так же призванную обеспечить коммуникацию между двумя или многими индивидами.

Как и любая другая знаковая система (например: язык, искусство, театр, торговля и т.п.) ритуал и/или обрядовая практика имеют свою конструкцию. Единицы обряда (выражающиеся в виде знаков, символов культуры, доминантные символы, культурные темы) образуют "словарь" наполняющий традиционную картину мира, последнее имеет иерархическую структуру возведенную по определенным правилам.

Итак, мы можем рассматривать цикл семейной обрядности как знаковую систему устроенную как некий вторичный язык, а её составные части как особого рода тексты, содержащие накопленную, жизненно важную информацию необходимую для самостоятельного функционирования обрядов жизненного цикла казахов. Под "темами" мы определяем факты данной культуры (постулаты или идеи). Являясь, одним из видов таких фактов, ритуальные символы передают культурные темы. Одни символы могут, обозначать множество тем. Символы, имеющие высокий семиотический статус и несущие важные, с точки зрения данного этноса, темы обычно кодируются на нескольких уровнях и проявляются в ряде обрядов и ритуалов [12, с.23-41; 13, с.215-226].

Последние десятилетия XX столетия ознаменовались обращением к историческим корням, возрождению национально-культурных традиций прошлого на всем постсоветском пространстве. В связи с этим следует заметить, что при этом не подразумевается возврат или механическое воспроизведение культурных эталонов прошлого, а идет актуализация в сознании носителей культуры тех элементов традиционной культуры, которые обладают не только высоким семиотическим статусом, но и устойчивым аксиологическим значением. При этом возрождение культурных традиций осуществляется посредством символов культуры.

Каковы проявления данного процесса в семейной обрядности казахов? Рассматривая обряды переходного цикла через призму "семиотического подхода", на наш взгляд, следует обратить внимание на следующие аспекты:

- характер символов культуры, к которым апеллируют в обрядах жизненного цикла казахов современные носители культуры,
- причина актуализации тех или иных культурных традиции прошлого на современном этапе,
- устойчивость доминантных символов, так как многие элементы семейной обрядности, выпадая из обрядовой практики (в той или иной степени трансформации), сохранили внутреннее семантическое содержание,
- механизм трансляции культурно-значимой информации из поколения в поколение,
- роль "символов культуры", проявляющихся в обрядах жизненного цикла, в традиционной картине мира казахов.

Символику в семейной обрядности казахов мы определяем как постоянное по содержанию представление, вызывающее у носителей культуры в процессе функционирования (обрядовой практике), стабильный круг ассоциаций.

Исследуя выбранную тематику, мы ограничиваемся рассмотрением обрядов жизненного цикла казахов, но при этом важно учитывать неразрывную связь исследуемого объекта с общей моделью картины мира этноса. Сложные семантические структуры, как правило имеющие аксиологическое значение для социума, фиксируются

на нескольких семантических уровнях и кодируются различными способами, зачастую дублируясь на протяжении нескольких обрядов.

Семейную обрядность можно рассматривать как акт коммуникации ("потусторонний мир - реальный мир" в родильной и похоронно-поминальной обрядности или "крайних" обрядах, а в "серединных" обрядах, таких как свадьба, в оппозиции "мы - они"). Культурные тексты транслируются посредством закодированных сообщений воплощенных в знаках и символах. При этом участники коммуникации пользуются общим кодом, "языком" сообщения. Одним из критериев принадлежности к этнической общности является знание "языка сообщений" членом коллектива. Последнее является неперенным условием диалога.

Процесс коммуникации в обрядовой ситуации (как знаковой системы) складывается, на наш взгляд, из следующих этапов:

1. В каждом обществе существует определенный набор культурно-ценностной информации.

2. В сознании каждого человека возникает чувственный образ - иконический знак (по терминологии Ч. Пирса) культурно значимой информации. Чем важнее информация, тем на более высоких уровнях оно кодируется, дублируется. Эта информация закрепляется в обрядах, обычаях, ритуалах, табу, этикетных нормах и т.п. Смысловое выражение может иметь различные проявления (зачастую самые неожиданные).

3. Этот образ кодируется в виде знака или символизируется в виде "программы поведения", определенного представления, то есть закрепляется в обрядах и ритуалах.

4. Члены коллектива замечают этот знак-сигнал во время отправления ритуала. То есть в ритуале через проявления символа актуализируется кодируемое в символах содержание.

5. Сигнал вызывает в сознании коллектива или отдельных членов закодированный образ. Это происходит в тех случаях, когда уже существует определенный набор символов понятных данному коллективу (общепринятых) и утвердившихся в ней или когда символ "говорит сам за себя".

6. Индивид соотносит этот образ и сообразно этому формирует стратегию поведения.

Таким образом, рассмотрение этнознаковых функции семейной обрядности казахов представляет возможность исследования проблем трансляции культурных традиций, способов кодирования и передачи культурной информации из поколения в поколение.

Список литературы:

1. Свасьян К.А. Философия символических форм Э. Кассирера. Критический анализ. – Ереван, 1989.
2. Мельвиль Ю.К. Ч.Пирс и прагматизм (у истоков американской философии XX в.) – М.: МГУ, 1968.
3. Тэрнер В. Символ и ритуал. – М., 1983.
4. Петров М.К. Язык, знак, культура. – М.: Наука, 1991.
5. Мельвиль Ю.К. Ч.Пирс и прагматизм (у истоков американской философии XX в.) – М.: МГУ, 1968.
6. Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса. – М.: Наука, 1983.
7. Байбурин А.К. Ритуал в системе знаковых средств культуры. // Этнознаковые функции культуры. – М.: Наука, 1991.
8. Лотман Ю.М., Успенский Б.О семиотическом механизме культуры. // Труды по знаковым системам. Т.5, Вып. 284. – Тарту, 1974.

9. Лотман Ю. М. Структура художественного текста. Семиотические исследования по теории искусства. – Ленинград: Искусство, 1970.
10. Байбурин А.К. Семиотический статус вещей и мифология. // Материальная культура и мифология. Сб. МАЭ. Т. 37. – Л., 1985.
11. Levi - Stross C. Anthropologie structurale de l'homme. P. 1973. (перевод: Леви-Стросс К. Структурная антропология. – М., 1983.).
12. Boas F. Hadboor of the American Indian Languages. P. 1-2 / Wash., 1911-1912 (Bulletin of the Bureau of American Ethnology. № 40, P.1).52:23-41.
13. Коротеева В.В. Этнические символы и символическая природа этничности: концепции Дж. Армстронга, Э. Смита и Э. Хобсбаума. Ценности и символы национального самосознания в условиях изменяющегося общества. М.: ИЭА РАН. 1994.

ӘОЖ 94 (574)

ҚАЗАҚТАРДЫҢ ЭТНОСТЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ ЭТНОСТЫҢ ЭТНИКАЛЫҚ БІРЕГЕЙЛІГІНІҢ ЖИНАҚТАМАСЫ ЖӘНЕ ТРАНСЛЯТОРЛАРЫ РЕТІНДЕ

Ерназаров Ж. Т.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қаласы

***Аннотация:** өмір циклінің рәсімдері мен рәсімдері мәдениеттің органикалық бөлігі болып табылады. Отбасылық циклдің рәсімдерін символдық жүйе ретінде қарастыру мәдени және құнды ақпаратты ұрпақаралық тарату, белгілер мен символдар арқылы қоғамның білімі мен өмірлік тәжірибесін жинақтау, этностың аксиологиялық параметрлерін анықтау сияқты аспектілерді зерттеуде үлкен мүмкіндіктер ұсынады. Мақалада қазақтардың этникалық ерекшеліктері этностың этникалық бірегейлігін жинақтау және тарату ретінде қарастырылады.*

***Кілт сөздер:** салт-жоралар, жинақтау, қоғам, этнос, символизм, рәсім.*

ОӘЖ 94 (574)

АЛАШ ТАРИХЫНА ҚАРСЫ БАҒЫТТАЛҒАН ИДЕОЛОГИЯЛЫҚ ШАБУЫЛ (XX ғ. 20-30-жылдары)

Құрманалин С.Б.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

***Аннотация:** Өткен ғасырдың 20-30-жылдары большевиктік билік нығайып жазғдайында Совет өкіметінің құрылуы мен азаматтық қарсыласу кезеңінде қызыл армияға қарсы тұрған ұлттық күштерді тарихи тұрғыдан қаралау басталды. Осыған сәйкесті мақалада Алаш ұлт-азаттық қозғалысына біржақты баға беру барысы және оның саяси көшбасшыларын «халық жаулары» ретінде айыптау мәселесі зерделенеді.*

***Кілтті сөздер:** Алаш, идеология, большевизм, ұлт, азаттық, қозғалыс, тап күресі, тарихнама.*

Алаш ұлт-азаттық қозғалысы ұлттық мемлекеттіліктің қалыптасуымен аяқталуы керек еді. Әлемдік тарихи тәжірибе көрсеткендей бұл эволюциялық үдеріс біріншіден, қазақ елінің отарлық езгіден азат етілуімен, екіншіден, қазақ қоғамының ортағасырлық мешеуліктен өркениетті әлеуметтік-экономикалық және мәдени даму жолына

шығуымен аяқталуы тиіс болатын. Өкінішке қарай дұрыс басталған ұлттық даму үдерісін Ресей империясы мен Кеңес өкіметі әскери мәжбүрлеу шаралары арқылы үзіп тастады. Ұлттық қозғалыстың табиғи жолмен аяқталуына мүмкіндік бермеді. Нәтижесінде ұлттық идея, ұлт-азаттық күресі репрессияға ұшырады.

1920-1930 жылдары ғылыми және саяси әдебиетте Алаш ұлт-азаттық қозғалысына Кеңес өкіметі «буржуазиялық ұлтшылдық қозғалысы» сипатын беруге аса күш салды. Біржақты қаралау осы жылдардан кейін дүниеге келген ұрпақты Алаш туралы жете білмеуге немесе шындықтан алыс білуге әкелді. Сондықтан да дәл осы кезеңдегі мәселенің зерттелуі назар аудартады және біз бұл еңбекте Алаш тарихнамасының бүтіндей бір ұрпақты адастырған кезеңіне тоқталмақпыз.

XX ғасырдың 20-жылдарынан бастап, әсіресе, 1928-1930 жылдары орын алған бұрынғы Алаш партиясы мен оның қозғалысының жетекшілеріне қарсы ұйымдастырылған алғашқы саяси сот процестерінен кейін, бұл тақырыпты нақтылы тарихи тұрғыдан зерттеуге ресми тиым салынды. Сондықтан да Алаш туралы шындық айтылмайтын болды да, бұл тақырып ресми түрде жабылды. Осының салдарынан 60 жыл бойы ғылыми және саяси әдебиетте, жекелеген көркем шығармаларда мәселенің байыбына бармай, шындыққа сай келмейтін, Алаш қозғалысын жаппай қаралайтын, оның жетекшілерін «буржуазияшыл ұлтшылдар», «халық жаулары» деп жамандайтын пікірлер жазылып, әр түрлі мінбелерден жалған айтылып келді.

Алаш партиясының саяси және экономикалық бастау көздері туралы Алаш автономиясы мен Алашорда үкіметінің құрылуы мен олардың Кеңес өкіметімен арақатынасы хақындағы алғаш пікірлер кеңестік мерзімді баспасөзде 1919-1920 жылдары-ақ жариялана бастады. Осы мәселе бойынша алғаш қалам тартушылардың көш басында Алаш пен Алашорданың белгілі басшыларының бірі Ахмет Байтұрсынов пен қазақ зиялылары қатарынан шыққан алғашқы большевиктердің бірі Сәкен Сейфуллин тұрды.

1919 жылы тамызда РКФСР-дің Ұлт істері жөніндегі Халық комиссариаты органы «Жизнь национальности» апталығында А.Байтұрсыновтың «Революция және қазақтар» деген мақаласы жарияланады. Осы шағын еңбегінде А.Байтұрсынов 1917 жылғы қос төңкерісті қазақ халқының қалай қарсы алғандығына өз бағасын береді. Большевикті қабылдауға 1917 жылы қазақ қауымы дайын емес еді деген тұжырым жасайды [1]. А.Байтұрсынов тұжырымдамасы қазақтар үшін таптық идеологияға негізделген большевик идеясы мен большевиктер партиясы емес, ұлттық мүддеге негізделген жалпы қазақтың Алаш партиясы қажет болып еді деген ойды дәлелдеуге қызмет етті.

Ахмет Байтұрсыновтың аталған еңбегі жарияланысымен және сол басылған «Жизнь национальности» апталығының 1920 жылғы 25 қарашадағы санында Сәкен Сейфуллиннің «Манап Шамиль» деген бүркеншік атпен «Қазақ интеллигенциясы туралы» атты мақаласы жарық көреді. Мақала «Қазақ интеллигенциясының арасындағы партиялылық» және «Қазақстанның кешегі революционерлері» деген екі бөлімнен тұрады. Автор 1905 жылдан бастап, әсіресе, 1912 жылдан кейін, қазақ зиялыларының арасында ұлттық теңдік пен азаттық идеялары таратыла бастағанын айта келіп, жас қазақ зиялыларының дем беруші басшылары Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов және М.Дулатов болғандығын айтады. Мақаласында Алаш партиясы мен Алашорда үкіметінің нақтылы іс-әрекеттеріне коммунистік идеология мен таптық тұрғыдан баға берген С.Сейфуллин өз ойларын былай деп тұжырымдады: «Октябрь төңкерісінен кейін солшылдар (большевиктердің соңынан ерген қазақ зиялылары) біртіндеп бұрынғыдан әрі солшылдана және революцияшылдана бастаса, оңшылдар (алашшылдар) оңшылдана және реакцияшылдана берді» [2].

Өз тағдыры мен сан қырлы қоғамдық және шығармашылық қызметін социализм және коммунизм идеяларымен тығыз байланыстырған С.Сейфуллин мақаласынан Алаш партиясы мен Алашорда қозғалысы жалпы алғанда қазақ халқының мақсат-мүддесіне жат құбылыс еді деген ой айқын аңғарылады. Бұл ойларын С.Сейфуллин 1922 жылдан

«Қызыл Қазақстан» журналында жариялай бастап, 1927 жылы шыққан «Тар жол, тайғақ кешу» романында тереңдете, нақтыландыра түсті. С.Сейфуллиннің Алашорда Қазан төңкерісі мен азамат соғысы жылдарында ұлтшылдық позицияда болып, контрреволюциялық рөл атқарды деген тұжырымын Әбдірахман Әйтиев 1923 жылы жарияланған көлемді мақаласында жақтады [3,39-54 бб].

1920 жылдардың басынан Алаш қозғалысының тарихы мен партия-кеңес орындарында қызмет атқарып жүрген бұрынғы Алашорда қозғалысына қатысқандарға шабуыл кездейсоқ жүргізілген жоқ еді. 1922 жылдың күзінен бастап бұрынғы алашордашылардың көпшілігін, оның ішінде А.Байтұрсынов пен М.Әуезов те бар, Қазақ АКСР-інің жоғары мемлекеттік және басқару органдарынан жаппай қуу науқаны басталған болатын, өйткені қазақ коммунистерінің белгілі бөлігі оларды Кеңес үкіметі мен социалистік құрылыс ісіне жау пиғылдағы адамдар деп бағалауын қойған жоқ еді.

Ал жағдайдың осылай қалыптасуына 1922 жылы 5-сәуірде құрылған РКП (б) ОК-ның Қазақ бюросының сол жылғы 6-13 қазанда өткен Қазақ АКСР-і Кеңестерінің III съезінде Қазақ ОАК-і мен ХКК-ң құрамына негізінен, әлеуметтік тегі жұмысшылар мен шаруалар болған, Кеңес үкіметіне шын берілген адамдарды сайлау, ал алашордашылар және олармен тығыз байланыста болғандарды ұсынбау жөніндегі нұсқауы негіз болады. Сондықтан да Қазақстан Кеңестерінің III съезі қарсаңында және одан кейін республикалық мерзімді баспасөзде Алаш қозғалысы туралы пікірталас өріс алады.

Республика партия ұйымын басқаруға Ф.Голощекин келген 1925 жылдан кейін алашшылдарға Кеңес өкіметіне жау пиғылдағы және оған қарсы контрреволюциялық әрекеттер ұйымдастырушылар деген саяси айыптар жаппай жабыла бастады. Осы саяси науқанды жүзеге асыру Алаш ұлт-азаттық қозғалысының тарихын ресми тұрғыдан, таптық және партиялық тұрғыдан зерттеу науқанымен қатар жүргізілді.

Бұл «зерттеулердің» мақсаты қазақ зиялыларының кеңес өкіметіне қарсы әрекеттер жасады деп жалған айыптар тағылып, саяси қуғын-сүргінге ұшырауын ғылыми негіздеу еді.

1926 жылы 25-30 қарашада өткен ВКП (б) Қазақ өлкелік комитетінің III пленумы Қазақстан партия ұйымдарын «Алашорда идеологиясына, қазақ коммунистерінің арасындағы ұлтшылдық «оңшыл» және «солшыл» уклондарға қарсы идеялық күресті күшейтуге» шақырды. Жекелеген адамдарға Алашорданың «контрреволюциялық ұлтшылдық мәнін» әшкерелейтін еңбектер жазуға арнайы тапсырмалар беріледі. Қазақстан партия ұйымының тарапынан осындай тапсырма алғандардың бірі сол кезде республикалық мемлекеттік баспаның директоры А.К. Бочагов еді. Қазақ өлкелік комитетінің үгіт-насихат бөлімі дайындап берген құжаттар негізінде 1927 жылы жарық көрген кітапшасында [4]. А.Бочагов жамандаудан аспады, ұлттық автономия тарихының әртүрлі кезеңдері мен қызметіне дұрыс баға бере алмады.

Арнайы тапсырмамен дайындалған екінші еңбек 1929 жылы жарық көрген Алашорда тарихына арналған құжаттар жинағы болды [5]. Оны құрастырып, баспаға дайындаған сол кезде Қазақ өлкелік комитеті насихат бөлімінің меңгерушісі Николай Мартыненко. Жинақ 7 бөлімге топтастырылған 74 құжатты жариялай отырып, белгілі мақсатты – Алаш партиясы мен Алашорда үкіметін қазақ халқына құбыжық, Кеңес өкіметі мен большевизмге қарсы күш етіп көрсетуді көздеді. Жарияланған құжаттар түпнұсқа емес, орыс тілінде жазылған көшірме варианттардан тұрады. Ал кейбір қазақшадан орысшаға аударылып басылған текстерде құжаттардың мазмұны айтарлықтай бұрмаланған. Әсіресе, «Қазақ» газетінің 1917 жылғы 21-қарашадағы санында жарияланған Алаш партиясы бағдарламасы жобасының орысшаға аударылып басылған бұрмаланған нұсқасы анық бір саяси мақсатты көздеген.

1933 жылы желтоқсанда Қазақ өлкелік комитетінің жанындағы Партия тарихы институтында Алашорда және Алаш партиясы тарихына арналған пікір-айтыс ұйымдастырылады. Онда «Алашорданың тарихи рөлі» деген тақырып бойынша негізгі баяндаманы институт қызметкерлері С.Брайнин мен Ш.Шафиро жасады. Баяндамадағы

негізгі пікірлерін кеңейтіп, нақтыландырған осы екі автор 1935 жылы «Алашорда тарихы бойынша очерктер» деген кітап жариялайды [6]. Авторлар Алаш қозғалысының жетекшілері мен оған қатысқандардың барлығын дерлік орыс патшалығы мен уақытша үкіметтің итаршы қолшоқпарлары, қазақ халқының қас жаулары деп бағалап, Алашорданы ұлтшыл контрреволюцияның үкіметі деп айқындайды. Алаш қозғалысын дәріптемеуге, оның тарихына жеңіл-желпі қарамауға шақырады.

Дегенмен, кітап жарық көрісімен жан-жақтан сынға алынды. Оны сынаушылардың қатарында ғылыми қызметкерлер, республикалық идеологиялық аппараттың жауапты қызметкерлері жекеленген белгілі қоғам қайраткерлері болды. Кітап жөніндегі алғашқы пікір «Правда» газетінде өте жылдамдықпен жарияланды [7].

С.Браинин мен Ш.Шафиро кітабында жасалған авторлық тұжырымдар, Алаш пен Алашордаға берілген баға сол кезде үстем болған идеологиялық бағытқа толығымен сай келгеніне қарамастан, коммунистік партияның жетекші газеті айтылған басылымды қатты сынға алды.

Газет авторлар жасаған тұжырым-қағидаларға емес, кітапқа қосымша берілген Алаш пен Алашорданың тарихы мен қызметі жөнінде нақтылы мәлімдемелер беретін құжаттарға шүйілді. Кітап соңында жарияланған құжаттар тізбегі (Алашорда жетекшісінің үндеулері мен мәлімдемелері, Алаш партиясы съездерінің шешімдері, партия бағдарламасының табысы, т.с.с) «Правда» газетіндегі сын мақалада Алашорда идеологиясын ашық түрде насихаттау деп бағаланды.

1935 жылы мамыр айында «Казахстанская правда» газетінде басылған Т.Рысқұловтың мақаласы да, негізінен «Правдада» жарияланған рецензиямен сарындас, үндес болды [8].

Осыған ұқсас және мазмұндас сын пікірлер басқа да ағымдағы баспасөз беттерінде жарық көрді.

Осындай саяси айып тағылған кітаптың тағдыры оп-оңай әрі тез шешілді. ВКП (б) Қазақ өлкелік партия комитетінің бюросы 1935 жылы 15-сәуірдегі қаулысында айтылған кітапқа қосымша ретінде жарияланған құжаттар тізбегі Алашорданың контрреволюцияшыл ұлтшылдық идеологиясын таратуға қызмет етті деп бағалады. Сондықтан да «Очерки по истории Алаш-Орды» деген кітапты пайдаланудан алып тастау жөнінде қаулы алды. Көп кешікпей Н.Мартыненконың құрастырған кітабы бойынша да осындай қаулы қабылданады.

Сонымен, Алаш пен Алашорда тақырыбына қалам тарту іс жүзінде тоқтатылды да, Алаш қозғалысын жан-жақты зерттеуге ресми түрде тиым салынды.

XX ғасырдың 20-30 жылдары Алашорда тарихына қарсы бағытталған идеологиялық шабуыл өз «нәтижелерін» беріп үлгерген еді. 1930 және 1932 жылдардағы бұрынғы Алаш қозғалысына белсенді түрде қатысқан қазақ зиялыларына қарсы ұйымдастырылған саяси сот процестері шығарған үкімге байланысты олардың басым көпшілігі әр түрлі ұзақ мерзімдерге жазалау лагерлеріне айдалды, атылды, жер аударылды. Одан аман қалғандарына «халық жаулары», «шетелдер пайдасына қызмет еткен шпиондар» деген жалған айыптар тағылып, 1937-1938 жылдары үлкен зұлматта жаппай атылып, айдалды.

Сол XX ғасырдың 30-жылдарының ортасынан 80-жылдарының соңына дейін Алаш қозғалысына байланысты зерттеулер жүргізілген жоқ.

Әдебиеттер тізімі:

1. Байтурсынов А. Революция и киргизи // Жизнь национальностей, 1919, 3 тамыз, №29
2. О киргизской интеллигенции // Жизнь национальностей, 1920, 25 қараша, №45
3. Айтиев А. Из истории общественно-политического движения в Уральской области // Степные зори. Оренбург. 1923. Кн-1

4. Бочагов А.К. Алаш-Орда. Кзыл-Орда, 1927
5. Алаш-Орда. Сборник документов. Составитель Н.Мартыненко. Кзыл-орда. 1929
6. Брайнин С. Шафиро Ш. Очерки по истории Алаш-Орда. Алма-Ата, 1935
7. Рысаков П. Алашординская контрабанда. // Правда. 1935, 14 сәуір.
8. Рыскулов Т. О контрреволюционны Алаш-Орда и ее осколках // Казахстанская правда, 1935, 10 мамыр.

УДК 94 (574)

ИДЕОЛОГИЧЕСКАЯ АТАКА, НАПРАВЛЕННАЯ ПРОТИВ ИСТОРИИ АЛАШ (20-30 ГОДЫ XX В)

Курманалин С. Б.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

***Аннотация:** в условиях укрепления большевистской власти в 20-30-е годы прошлого века в период установления советской власти и гражданского противостояния началось историческое очернение национальных сил, противостоящих Красной Армии. В соответствии с этим в статье будет изучен ход однозначной оценки национально-освободительного движения Алаш и вопрос об осуждении его политических лидеров как «врагов народа».*

***Ключевые слова:** Алаш, идеология, большевизм, нация, освобождение, движение, классовая борьба, историография.*

УДК 94 (574)

СИСТЕМА ШКОЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ЗАПАДНОМ КАЗАХСТАНЕ В 1917–1925 гг.

Кобдабаева А.Б.

Казахский национальный педагогический университет им. Абая, г. Алматы

***Аннотация.** В статье предпринята попытка воссоздать целостную картину казахстанской действительности с октября 1917 г. до 1925 г., времени необычайного динамизма общественных процессов и острых социальных конфликтов. Определен социальный, образовательный и возрастной состав учительства, произведен анализ его политического поведения, раскрыты условия вхождения учителей и учащихся в советскую систему образования, выявлена специфика учебно-воспитательной работы школ Западного Казахстана, осуществлен анализ основных проблем, связанных с началом ликвидации массовой неграмотности в Западном Казахстане.*

***Ключевые слова:** Западный Казахстан, советская система образования, трудовая школа, ликпункты, казахский аул.*

Развитие советской системы образования происходит в условиях формирования новых ценностных установок. После Октября 1917 г. развитие образовательных учреждений в Казахстане основывались на принципах, изложенных в «Декларации о единой трудовой школе» и «Положении о единой трудовой школе», принятые декретом ВЦИК РСФСР от 16 октября 1918 г. 1 В них провозглашались основные демократические принципы единой школы: это прежде всего доступность образования

для всех слоев населения, ее бесплатность и светский характер, совместное обучение мальчиков и девочек, исключение из преподавания богословских дисциплин, отмена всех видов наказания, школьное самоуправление. Также ставились задачи по развитию политехнического образования и введения ручного и производительного труда в промышленности и в сельском хозяйстве. Первой «Устав единой трудовой школы КазССР» был принят в мае 1926 г., в котором был сделан акцент на соединение учебы с производственной практикой². По новому положению все школы делились на две ступени – первую, для детей 8–13 лет и вторую, для детей 13–17 лет. Началась активная работа по преобразованию медресе, мектебов и русско-казахских школ в советские.

Главной задачей строительства новой школы был охват первоначальным обучением основного контингента детей школьного возраста и переростков, ликвидация неграмотности среди взрослого населения. На пути становления новой системы образования стояло много трудностей, связанных, прежде всего, с экономическими и культурными особенностями развития края. Но, несмотря на это, трудящиеся республики активно включились в работу по ликвидации неграмотности. Даже в годы гражданской войны, несмотря на разруху и экономические трудности, расширялась сеть школ, росло число учащихся. За школьные парты садились не только дети, но и неграмотные, и малограмотные взрослые. Согласно протоколу № 32 от 3 июля 1919 г. заседания коллегии отдела народного образования при Уральском областном революционном комитете, на повестке дня был заслушан вопрос о преобразовании школ г. Уральска и Уральской обл. в единую трудовую школу. Коллегия постановила: преобразовать с осени все школы г. Уральска и Уральской обл. в единую трудовую школу. Была составлена комиссия из трех человек для распределения школ по ступеням согласно «Положения о единой трудовой школе». В комиссию были избраны Чучко, Утехин и Дорофеева. Указанной комиссии было поручено разработать вопрос о наиболее целесообразном соединении учащихся по классам и группам, также предоставлено право организации подкомиссий с приглашением компетентных лиц. Для выработки программы обучения была избрана комиссия в составе пяти человек – Дорофеева, Чучко, Утехин, Денисова и Городецкий.

Прежде всего, решения требовал вопрос: Что это за школа «единая трудовая»? Каковы ее цели? Итак, уже само название этой школы свидетельствовало о том, что она должна преследовать две цели: принцип единства и труда. Главной задачей трудовой школы являлось развитие не одной, какой либо стороны человека, а гармоничное развитие всех полезных сил и способностей присущих каждому ребенку.

И так новая реформа производит реформу старой школы. Она ставит учащихся в трудовую обстановку. Труд свободный и труд творческий – основа единой трудовой школы. Трудовая школа ставила задачи, дать учащимся не только известную сумму знаний, но старалась выработать у них навыки и умения работать. Но чтобы организовать трудовые процессы в школе, необходимы были мастерские всех видов: столярная, слесарная, сапожная, картонажная и другие.

Также единая трудовая школа должна была быть тесно связанной с трудовым населением. Поэтому при всех школах 1 и 2 ступени организовываются школьные Советы из школьных работников с представительством от трудового населения³. Так, в Западном Казахстане в Букеевской степи в Урде первые советские школы были организованы в 1918 г. Киргизским (Казахским) Комиссариатом по военным делам. Такая же реорганизация старых и строительство новых советских школ происходила по всему Западному региону. Но введенная в октябре 1918 г. школьная система в начале восстановительного периода подверглась некоторым изменениям в соответствии с решением первого партийного совещания по народному образованию, проходившего в декабре 1920 г. в Москве. Было решено все школы 2 ступени и девятилетки реорганизовать в семилетки из двух концентров: первого – с четырехлетним и второго с трехлетним курсом обучения. Окончившие семилетку должны были поступать в

техникумы с 3–4-летним курсом обучения для получения профессионального образования. Общее политехническое образование для учащихся завершалось седьмым годом обучения в возрасте 15 лет, а не 17, как указывалось в программе партии. Это отступление от программы партии было вызвано недостатком технических кадров средней квалификации в стране и являлось только временной мерой. В результате в советском Казахстане были организованы следующие ступени образования: школы 1 ступени с 4-х летним сроком обучения; школы-семилетки, состоящие из двух концентров: первого – четырехлетнего, соответствующего школе 1 ступени, и второго – трехлетнего; школы 2 ступени (девятилетки) с тремя концентриками, причем первый соответствовал школе 1 ступени, а первый и второй вместе – школе-семилетке; и рабочие факультеты, как общеобразовательные средние учебные заведения, дававшие законченное среднее образование рабочей и крестьянской молодежи, не имевшей раньше возможности его получить. Выпускники семилетней школы могли продолжить образование в средних специальных учебных заведениях техникумах с трех– четырехгодичным сроком обучения, а часть поступала в 8 группы школ 2 ступени. Окончившие школы 2 ступени, техникумы и рабфаки поступали в вузы. А позднее возникли и школы фабрично-заводского ученичества (ФЗУ). Также были открыты школы крестьянской молодежи с трехлетним сроком обучения. Вместе с тем, довольно успешного развития получили и школы-коммуны, куда принимались дети с десятилетнего возраста. Казахские школы-коммуны на первых этапах были только начальными, а в последующие годы они постепенно реорганизовывались в семилетние и девятилетние школы. Первые же школы были организованы еще в 1920–1921 учебном году. Перед ними ставилась задача в течении 1 года дать малограмотной молодежи образование в объеме школ 1 ступени. Начиная с 1923 г., при техникумах и рабфаках были организованы подготовительные отделения для обучения казахской молодежи. Все вышеуказанные типы образовательных учреждений функционировали, как в Казахстане в целом, так и в ее западном регионе. Уже в годы Гражданской войны 18 января 1919 г. на заседании Ревкома в поселке Шипово происходит распределение функций по образовательной системе. Функции заведующего ОблОНО были возложены на товарища Паэгле Фрица Петровича. Областной отдел народного образования начал функционировать 3 февраля 1919 г. 2 Эту дату и надо считать началом работы народного образования Уральского облревкома. Первыми членами президиума коллегии ОблОНО были утверждены Яковлев, Утехин, Исупов и другие.

Первым заведующим школьным подотделом был назначен Чучко Нестор Иванович. Заведующий сектором школ II ступени – Утехин Петр Николаевич, руководителем инородческой секции школьного подотдела – Тухватуллин Мухамед Гариф Мутегулиевич, посланный в Ревком общим собранием татарской части населения г. Уральска. Уездные отделы народного образования организовывались в разное время, в зависимости от времени освобождения того или иного уезда от белоказахских войск. Например, Лбищенский уездный отдел народного образования (ныне Чапаев) был организован в середине марта 1919 г. в составе подотделов: школьного, внешкольного и дошкольного³. В конце декабря 1919 г. организуется Калмыковский УОНО. На должность заведующего Калмыковского УОНО назначается Тухватуллин Мухамед Гариф Мутегулиевич. В начале 1920 г. организуется УОНО в Джамбейте и в Уиле. Джамбейтинский Уотнаробраз, хотя и был организован в 1920 г., но развернуть работу по открытию школ он не мог, так как в уезде была эпидемия сыпного тифа. На протяжении 1919–1920 гг. проходила организация отделов народного образования. Одновременно с организацией УОНО областным отделом народного образования под руководством Областного Ревкома проводится ряд мероприятий по реорганизации школ и учебно-воспитательной работы в них. Эта работа, как мы указывали выше, протекает в условиях гражданской войны. Как только какой-либо пункт освобождался от белогвардейцев, туда направлялся школьный инструктор для организации школьного

дела. На третий день своего существования 5 февраля 1919 г. на заседании Президиума ОблОНО обсуждается вопрос об открытии школ, о начале занятий в них и выносятся решение «Открыть школы без коренной ломки, но с некоторыми изменениями, как в программе, так и в составе служащих». Учебные заведения становятся доступными для всех.

Принимаются меры к полному охвату всех детей школьного возраста. Уже на 1 июня 1919 г. по г. Уральску и четырем уездам: Уральскому, Лбищенскому, Гурьевскому и Темирскому, открыто 493 школы I ступени с 41 066 учащимися и 16 школ II ступени с 2 235 учащимися. Эти данные являются далеко не полными, так как территория Уральской обл. была еще занята белогвардейцами. Эти цифры говорят только о том количестве школ и учащихся, которые были на освобожденной территории. Таким образом, первым мероприятием Советской власти было открытие школ для обучения грамоте всех детей школьного возраста, как об этом записано в цитируемом выше протоколе Президиума ОблОНО «без коренной ломки» дать возможность учиться детям трудящихся. Однако «ломка» начинается после того, как школы были открыты и в них начались занятия. Она выразилась в проведении ряда мероприятий, направленных на упразднение разнообразных типов ведомственных учебных заведений и на создание новой школьной системы с новым содержанием и новыми методами обучения. 9 февраля 1919 г. Коллегия ОблОНО постановляет: разделить школы на I и II ступени; отнести к I ступени одноклассные и двухклассные начальные школы, как войсковые, так и земские, к этой ступени отнести и Уральское мужское духовное училище, которое должно быть преобразовано в другое учебное заведение; отнести ко II ступени средние учебные заведения: учительскую семинарию, сельскохозяйственное училище, фельдшерскую школу, высшее начальное училище и женское епархиальное училище.

При этом намечаются следующие задачи школьного подотдела ОблОНО: 1. Проведение в жизнь принципов единой трудовой школы в пределах области. 2. Устройство краткосрочных перманентных курсов для учителей существующих школ в целях подготовки их к работе в единой трудовой школе. 3. Устройство годичных курсов для подготовки новых учителей. 4. Организация курсов по вопросам проведения в жизнь школы трудовых процессов. 5. Организация съездов по школьному образованию. 6. Разработка программ и планов преподавания предметов в единой трудовой школе. 7. Разработка вопросов, связанных с общей школьной обстановкой. Так Президиум ОблОНО ставит ряд проблем и приступает к их решению. Вопрос о том, чему учить и как учить, весьма остро встал в связи с ломкой старой школы и созданием новой советской школы. В старой школе, как известно, главным предметом преподавания, поглощавшим большую часть учебного времени, был Закон божий. Вероучение пронизывало собой и остальные предметы (русский язык, природоведение и др.). На новом этапе школам даются следующие указания: «На основании декрета народных комиссаров, отдел народного образования предлагает всем заведующим школам I ступени немедленно принять к сведению и руководству и неуклонному исполнению нижеследующее: 1. Преподавание закона божьего отменяется. 2. Упраздняется молитва перед и после ужина. 3. Иконы должны быть убраны из класса 4. Задание на дом отменяется². В ходе большой кропотливой работы, специально организованная комиссия по разработке временных программ закончила свою работу к августу 1919 г. Но и в последствии заседания коллегии ОблОНО были также посвящены рассмотрению и утверждению проектов временных программ для школ Уральской обл. Вместо исключенного из учебного плана школы Закона божьего были введены новые предметы: физическое воспитание, рисование, пение, история, естествознание, которые в большинстве начальных школ до революции не преподавались, как самостоятельные предметы.

Еще одной большой проблемой при организации школ были вопросы оборудования школ всеми необходимыми материальными средствами, начиная от парт

и классных досок, и заканчивая книгами, тетрадями и карандашами. Вопросы снабжения школ не могли быть решены без участия самого населения. Поэтому на местах создаются волостные и сельские советы народного образования, которые, согласно инструкции, проводят ремонт школьных зданий, приобретают школьную мебель, снабжают топливом, получают от уездных отделов народного образования все средства и распределяют их по школам. Однако самой трудной задачей при организации школ являлась проблема кадров. Уже не говоря о том, что учителей было вообще недостаточно для комплектования растущей школьной сети. Их не хватало еще и потому, что появились новые участки работы, требовавших педагогических сил, дошкольное и внешкольное образование, детские дома-приюты. Существующие же кадры учителей не были готовы работать в новых условиях, а учителей выходцев из буржуазии Советская власть не всегда привлекала к педагогической деятельности, считая их политически неблагонадежными, хотя многие из них готовы были идти на службу новой системе. Кроме того, многие учителя были заняты работой в необразовательных учреждениях, о чем свидетельствуют документы¹. В связи с этим, с первых дней своего существования коллегия ОблОНО стала также заниматься вопросами рассмотрения анкет и заявлений учителей и их назначением.

Первая группа учителей была назначена 20 февраля 1919 г. согласно протоколу № 1 заседания коллегии Народного образования. Изучая дело каждого учителя, ОблОНО не только знакомится с ними по анкете, но и привлекает к этой работе органы власти на местах, и все население. В целях его привлечения к управлению и контролю за деятельностью должностных лиц вводится выборность всех работников просвещения, в том числе учителей и школьных инструкторов. Как указывалось выше, с установлением Советской власти в 1918–1919 гг. занятия в школах были начаты 23 февраля 1919 г. Но в середине апреля в период осады г. Уральска занятия в школах были прерваны. Были прерваны они так же с 27 мая по 18 июня вследствие призыва школьных работников на общественные работы по укреплению города. При подготовке к новому 1919–1920 учебному году была большая потребность в школьных работниках и для школ I ступени.

Так, из-за недостатка учителей в 1920 г. Уральский Уотнароб по решению Ревкома сливается с Губотнаробразом. Также в 1920 г. область становится губернией и ОблОНО соответственно ГУОНО. 20 ноября 1919 г. в коллегии ОблОНО обсуждался вопрос «О снятии школьных работников с должностей в отделах народного образования и других учреждений и назначение их учителями школ»². Согласно обязательному постановлению Уисполкома произведена регистрация школьных работников, занимавших должности не по специальности. 2 августа 1919 г. выносится решение коллегии ОблОНО об организации 2-х месячных курсов для учителей с 25 августа 1919 г. 3 24 июля 1919 г. на коллегии обсуждался вопрос о командировке представителя отдела в города России (Саратов, Самару, Москву) для приглашения лекторов на учительские курсы. По решению Ревкома в Саратов, а затем в Москву едет заведующий ОблОНО Паэгле для приглашения лекторов в Уральск для чтения лекций на курсах. Вопрос о кадрах стоял, с одной стороны, в плоскости переподготовки имеющихся учителей, а с другой, в подготовке новых кадров. Итак, 1918–1919 учебный год не был цельным. Первая половина проходила при власти белогвардейского казачьего войскового правительства. Вторая половина учебного года прошла при Советской власти, и то с перерывами, и учебный год закончился 1 июня 1919 г. Но за это короткое время были проведены большие преобразования в системе народного образования в г. Уральске и в целом области.

Первым полным учебным годом советской школы в г. Уральске и Уральской обл. был 1919–1920 учебный год. За этот первый учебный год школьная сеть на территории бывшей Уральской обл. выросла следующим образом. Общее количество школ – 436, из них школ I ступеней – 431, II ступеней – 5. Количество учащихся всего – 61 941; их них учащихся I ступеней – 57 659, II ступеней – 4 282. А в 1915 г. всего учащихся было 24

273, а школ всего 5044. Сравнивая, видим, что количество школ в 1919–1920 учебном году меньше, чем в 1915 г., но по количеству учащихся значительно превышает. 1920 г. был также ознаменован событиями, сыгравшими большую роль в развитии Советского Казахстана. 26 августа 1920 г. был подписан декрет «Об Автономии Киргизской Советской Социалистической республики», были созданы Наркоматы, в том числе Наркомат просвещения. В октябре 1920 г. в Оренбурге открылся I съезд Советов КазАССР. Съезд принял Декларацию прав трудящихся КазАССР, в которой указывалось на необходимость проведения мероприятий по обеспечению ликвидации неграмотности и дальнейшего национального развития.

В 1920 г. Советская власть окончательно установилась в бывшей Уральской, ныне Западно-Казахстанской обл., и началось новое строительство уже в мирных условиях. 1920–1921 год был вторым полным учебным годом при Советской власти в Уральской обл. Этот учебный год характеризуется следующими отличительными чертами: сильная тяга населения региона к образованию и стремление органов Советской власти осуществить всеобщее начальное обучение. Имеющиеся документы, относящиеся к данному периоду, свидетельствуют о чрезвычайно трудных условиях работы по советскому строительству вообще, и по народному образованию в частности. Уездные отделы народного образования, хотя и были организованы, но занятия во многих школах по разным причинам не проводились. Многие школьные здания в период гражданской войны были разрушены, а помещения были заняты воинскими частями. Посещаемость учащихся была плохая, учебников и учебных пособий было не только недостаточно, но порою их не было совершенно. Об этом можно судить по следующим данным из отчета Наркомпроса за 1920–21 учебный год, опубликованном в газете «Красный Урал» за № 58 от 26 апреля 1922 г., под заголовком «Государственные ресурсы в деле снабжения школ».

Если к этим проблемам добавить нехватку педагогических кадров, то легко представить чрезвычайно тяжелое, порой катастрофическое положение школьного дела в области в эти годы. Кроме того, территория области не была четко разграничена в административно-территориальном плане, вследствие этого школы Илецкого и Калмыковского уездов не знали, кому они должны подчиняться, так как поступали директивы для первых школ и из Уральска и Оренбурга, а для второй группы школ и из Калмыкова и Гурьева.

О положении школ в отдаленных поселках в УОНО сведений мало, так как была плохая связь с ними. Но, несмотря на все имевшиеся проблемы, органы образования при поддержке населения настойчиво проводили в жизнь задачи строительства новой школы. Большую роль в деле организации народного образования стали играть уездные съезды. Так, I губернский съезд Советов проходил в сентябре 1920 г. На съезде обсуждался вопрос «О широком открытии школ для взрослых и привлечении школьных работников к преподавательской деятельности». И в течение 1920–21 учебного года УОНО направляет свою деятельность на выполнение задач, намеченных I губернским съездом Советов, то есть решается вопрос о развертывании сети школ. В Уральском уезде, по данным доклада о деятельности школьных подотделов ГУОНО, за период с 18 сентября 1920 г. по 10 февраля 1921 г., к существовавшим в уезде 81 школе, прибавилась еще 21 школа I ступени и 1 школа II ступени. В Илецком уезде вновь открыто 13 школ. В Гурьевском УОНО насчитывалось 56 школ I ступени и 1 школа II ступени. Уильское УОНО начало функционировать еще позже, там насчитывалось всего 63 школы I ступени. Джембейтинское УОНО было организовано в 1920 г. На этот год в уезде функционировали 56 школ I ступени¹. Строительство советской школы проходило также и в Актюбинском уезде. 7 ноября 1919 г. в г. Актюбинске состоялся уездный съезд мугалимов, который принял резолюцию о поддержке Советской власти. По всем населенным пунктам уезда проходили собрания граждан с повесткой дня об открытии школ. Так, решением общего собрания граждан аул № 2 в Буртинской волости

Актюбинского уезда одной из первых в уезде была открыта школа. Впоследствии по всему уезду реорганизовывались старые и открывались новые советские школы². Но к 1921 г. Гражданская война повлияла на общее состояние школ. Так, из отчета Актюбинского ГубОНО можем констатировать, что из имеющихся школьных помещений было отремонтировано только 25, и то они не были снабжены топливом и освещением. Уровень педагогического персонала тоже был низок. Только в двух имеющихся в городе школах II ступени занятия велись удовлетворительно, если не считать недостатка в преподавателях и учебниках. Задержка в получении средств заставили ГубОНО сократить число школ с одной стороны и увеличить количество детских домов в связи с развитием детской беспризорности. Из общего числа школ 941 (из них 282 русских и 659 казахских) осталось три школы II ступени и 171 I ступени (из них 80 русских и 91 казахских). Число учащихся с 54 253 чел. сократилось до 9 135, из них казахов 3 664. Число учителей I ступени с 1 290 упало до 272, из них казахов 1091. Таким образом, первые годы при Советской власти, хотя и были сложными, но в то же время были годами интенсивной деятельности органов народного образования и работы населения области по развертыванию школьной сети и ликвидации неграмотности взрослого населения, коренной перестройки дела народного образования. Закладывался фундамент советской школьной системы, но в трудных условиях послевоенной разрухи. Одной из главных задач Советской власти была ликвидация неграмотности. 26 декабря 1919 г. за подписью председателя Совета Народных Комиссаров РСФСР В. Ульянова (Ленин) был принят декрет «О ликвидации безграмотности» среди населения РСФСР.

В июле 1920 г. была создана Всероссийская чрезвычайная комиссия по ликвидации безграмотности, а затем и местные комиссии в губерниях, уездах и волостях. На основании декрета Совета Народных Комиссаров РСФСР от 26 декабря 1919 г., 24 июня 1920 г. была утверждена инструкция отдела народного образования Кирревкома о ликвидации неграмотности в киргизском (казахском) крае, и издан приказ Кирревкома о мерах по ликвидации неграмотности в крае.

Согласно пункту 1 инструкции обучению подлежало все неграмотное население в возрасте от 14 до 50 лет. По приказу все лица способные к преподаванию в школах мобилизуются на ликвидацию безграмотности³. Ликвидация безграмотности становится первой задачей и для Уральской губ. Особенно острой была проблема подготовки педагогических кадров. Губком труда мобилизовал 1 008 советских служащих для исполнения декрета по ликвидации безграмотности, все они привлекались в качестве учителей. Были организованы также курсы для подготовки работников по ликвидации неграмотности. 26 мая 1920 г. газета «Красный Урал» сообщила о первом выпуске 100 чел., окончивших учительские курсы. Широкая программа борьбы за всеобщую грамотность встретила горячую поддержку трудящихся Казахстана.

В 1921 г. правительством республики была создана центральная чрезвычайная комиссия по ликвидации неграмотности. К этому делу привлекались и учащиеся старших классов. Обучающиеся грамоте в день занятий освобождались от работы на 2 часа раньше. Все принятые меры повышали интерес к учебе и число пунктов ликбеза из года в год росло. И если в 1917 грамотных среди взрослого населения в Уральской губ. насчитывало 6 %, то к 1924 г. их стало вдвое больше. В ликвидации неграмотности и подготовке национальных кадров из числа казахской молодежи большую заслугу имела Урдинская средняя школа им. М. Горького. В 1918 г. она была преобразована в среднюю школу II ступени. Это одна из старейших в республике школ.

В Актюбинском уезде также активно велась работа по ликвидации неграмотности. В районах создавались специальные комиссии. В сборнике документов приводятся копии архивного документа протокола заседания коллегии Мартукского районного отдела народного образования Актюбинского уезда о создании комиссии о ликвидации неграмотности. В состав комиссии были утверждены Мягченко, Попович и Сабитов. Собрание неграмотных рабочих продтранспорта и хлебопекарни в г.

Актюбинске приняло постановление поддержать политику власти по ликвидации неграмотности.

В правительство поступали благодарственные письма за обучение в школах по ликвидации неграмотности. Одной из них является письмо с выражением благодарности Советской власти В.И. Ленину работницей Актюбинского участка Ташкентской железной дороги в связи с успешным окончанием школы по ликвидации неграмотности. Но ощутимые сдвиги в работе по ликвидации неграмотности наметились лишь в 1923 г., когда в основном были преодолены последствия голода и произошел перелом в восстановлении народного хозяйства. Большое значение имели решения X Всероссийского съезда Советов (1922 г.), потребовавшего прекратить дальнейшее сокращение школьной сети и уделить особое внимание ликвидации безграмотности и просвещению масс.

Одним из методов широкого вовлечения трудящихся в школы ликбеза стало заключение договоров между комиссией по ликвидации безграмотности и профсоюзами. Именно таким путем многие казахские рабочие стали овладевать грамотой. Активно в работу включились комсомольские организации. Комсомольцы города брали шефство над своими товарищами в ауле и деревне. Пункты ликвидации неграмотности в деревне содержались за счет сельских общин, с которыми органы Наркомпроса заключали договора. Работа по ликвидации безграмотности постепенно ширилась.

Тяга трудящихся к знаниям все более возрастала, что являлось верным залогом дальнейших успехов в искоренении безграмотности. В отчете правительства республики V Всеказахскому съезду Советов говорилось, что в 1924 г. сотни подростков казахов, жаждавших учиться, устремились в Оренбург из районов Букеевской, Уральской, Актюбинской губ. В Казахстане и в ее Западном регионе по примеру РСФСР было организовано добровольное общество «Долой неграмотность». На средства, полученные от членских взносов, организации концертов, киносеансов, лотерей, общество «Долой неграмотность» приобретало учебники, совместно с органами Наркомпроса открывало ликпункты, проводило большую разъяснительную работу в массах.

О популярности ОДН свидетельствует их постоянный количественный рост. В казахских аулах основной формой работы были занятия с небольшой группой неграмотных и даже с одним человеком. Эти индивидуально-групповые занятия проводились передвижными ликпунктами. К работе по ликвидации неграмотности привлекались и студенты техникумов и вузов, школьники старших классов, демобилизованные красноармейцы. Для обучения женщин казашек создавались специальные красные юрты. Из отчетного доклада председателя КазЦИК в ЦИК РСФСР о ликвидации неграмотности среди населения республики от 24 мая 1924 г. отмечено, что на 1922 и 1923 гг. Кирнаркомпросом было намечено по сети 539 ликпунктов, но вследствие последствий голода и недостатка денежных средств открыт 171 ликпункт. В результате, к концу 1923 г. всего неграмотных было обучено 3 000 чел., оставалось неграмотных в возрасте 14–30 лет 1 200 000, из них 800 000 казахов и 400 000 русских. В отчете отмечено, что ликвидация неграмотности за 1920, 1921, 1922, 1923 гг. ввиду сложной политическо-экономической ситуации носили эпизодический характер. И только в декабре 1923 г. Кирнаркомпрос разработал план по ликвидации неграмотности. По плану должны были быть открыты 1 003 ликпункта, из них в Актюбинской обл. 145 ликпунктов с количеством учащихся 13 050 чел., в Уральской 140 ликпунктов с количеством учащихся 12 600 чел. Распределение рабочих единиц для деятельности был следующий. По Уральской всего 22 единицы, из них профсоюзов – 10, допризывников – 5, членов РКСМ – 5, делегатов женотдела – 2. По Актюбинской 15 единиц из них профсоюзов – 3, допризывников – 4, членов РКСМ – 6, делегатов женотдела – 2. Таким образом только за отчетный 1923 г. по губерниям было открыто: по Актюбинской 36 ликпунктов с 972 учащимися, по Уральской 10 ликпунктов с 276 учащимися и Букеевской 18 ликпунктов с 480 учащимися. По Западно-Казахстанской обл. за 5 лет, с 1923 по

1928 г. было обучено грамоте более 23 тыс. чел. Важным периодом развития советской школы была вторая половина 20-х гг. XX в. Количественные показатели на 1925/1926 учебный год по г. Уральску, таковы: школ I ступени – 17, из них русских – 15, татарских – 2, школ II ступени – 2 (смешанные), школ семилеток – 1 (казахская), учреждений профобразования – 5 (педтехникум, сельскохозяйственный техникум, профтехшкола, детская школа рабочих подростков), 3 мастерских при детском доме, совпартшколы – 2 (I и II ступени), школ взрослых – 1, ликпунктов и школ малограмотных – 20, школ политеграмоты – 29.

Охват учащихся обучением нижеследующий: сетью школ I ступени были охвачены по г. Уральску детей школьного возраста (от 8 до 11 лет) – 1 652 чел., т. е. 44 % общего числа детей этого возраста, кроме того 1 544 чел., это переросшие школьный возраст (от 12 и старше лет). По Уральскому уезду по данным за 1924/1925 год охвачено детей школьного возраста 38,8 %, то есть 5 976 чел. разного возраста. Процентный анализ охвата учащихся и по другим уездам не достигает и 50 %. А для того, чтобы охватить всех детей школьного возраста по губернии в течении 5-летнего периода при нормальной нагрузке 160 чел. и нормальном выпуске 30 чел., на школу путем прогрессивного увеличения последних потребовалось бы к 1930 г.: сети школ I ступени по губернии 532 (69 из них интернатных), для обслуживания этих школ необходимо было 2 128 рабочих единиц, 14 чел. на школу, а содержание этих школ обошлось бы в 2 463 497 руб. 67 коп. 2 При уездном отделе народного образования Гурьевской обл. также была создана комиссия по ликвидации неграмотности. Ею были открыты 24 школы, которые охватили обучением 600 чел. В 1924/1925 учебном году были открыты 40 школ I ступени, из них 4 интерната. В местных областях, в частности, Гурьевской, были свои опытные учителя, которые получили большую известность благодаря своему честному и качественному труду.

Это: Амангали Асылалиев, Хамидолла Наубетов, Хамза Сапбаев, Казмагамбет Карашин, Мукалгази Сирапов, Зулкарнай Шакилипов, Масат Курмангазиев, Жумабай Мырзагалиев, Кабижан Абаканов, Сабыр Казыбаев, Жанаш Нурмаканов, Ораз Саргунанов, Нур Кусайынов, Биржан Канатбаев, Щокан Каржауов и др. 3 В 1924 г. на территории Западного Казахстана в г. Уральске была открыта первая казахская школа семилетка. Эта школа была связана с именем известного общественного и государственного деятеля, писателем и акыном Сакеном Сейфуллиным. Во время своего визита в г. Уральск в октябре месяце 1923 г. Сакен Сейфуллин внес предложение об открытии казахской школы. На эту мысль акына навело отсутствие на тот момент в г. Уральске ни одной казахской школы, которая к тому же являлась областным центром. Губернский исполнительный комитет в октябре 1924 г. открывает семилетнюю школу I и II ступени и общежитие. Школа была укомплектована детьми из Гурьева, Илецка, Калмыкова, Жымпиты и других уездов. Помимо этого в казахскую семилетнюю школу было принято 40 детей из детского дома № 1 и 16 девочек из казахской коммуны для девочек. Для этой школы было отдано здание, построенное из красного кирпича. Сегодня это здание располагается на углу улиц Некрасова и Почиталина. Общежитие находилось в окрестности педагогического института, которое на сегодняшний день разрушено.

В конце 1924 – начале 1925 г. количество учащихся достигло в школе 100 чел. Первыми учителями школы были Каратаев Гали, Камалов Суйиндик, Варлов Лев Михайлович, Баймухамедов Абдрахман, Шагтев Исмензен, Кондрахин Александр. К концу 1925 г. численность учащихся достигла уже 162 чел. В 1926 г. директором школы был назначен Муньянов Хусни. В школе было 5 групп. В то время было очень мало казахских детей, которые бы имели законченную I (начальную) ступень образования, но даже и на этот небольшой контингент не хватало учебных помещений. Вследствии этого обучение проводилось и днем, и вечером. Начиная с 1926/1927 учебного года, в школе начали оборудовать библиотеку. При школе стало функционировать общежитие, где в рассматриваемый период уже проживало около 160 учеников.

Таким образом строительство новой школы в Западном Казахстане после Октября 1917 г. главной задачей являлся охват первоначальным обучением основного контингента детей школьного возраста и переростков, ликвидация неграмотности среди взрослого населения. Система школьного образования, учрежденная «сверху» в 1920-е гг., продолжала адаптироваться, прежде всего под воздействием социально-экономических и политических требований. Она состояла из следующих типов учебно-воспитательных учреждений: начальная школа I ступени (4 года обучения), семилетка с ее разновидностями: фабрично-заводская в промышленных районах и школа крестьянской молодежи. Основными типами образовательных учреждений, ориентированных на профессиональную установку, были школы ФЗУ и рабфаки. Непосредственно профессиональную подготовку вели профессионально-технические учебные заведения, техникумы и высшие учебные заведения.

Список литературы:

1. Атырау: энциклопедия / Бас редакторы З. Кабдолов. Алматы: Атамұра, 2000. 384 б.
2. Бартыков А. Народное образование в Западном Казахстане // Приуральская правда. 1947, 31 окт.
3. Государственный архив Западно-Казахстанской области. Ф. 7. Оп. 1. Протокол от 11 апреля 1919 г.; Д. 3; Ф. 12. Оп. 1. Д. 2, 341, 436; Ф. 13. Оп. 1. Д. 2, 5; Оп. 195. Д. 5; Ф. 56. Оп. 1. Д. 33; Ф. 596. Оп. 1. Д. 2.
4. Культурное строительство в Казахстане (1918–1932 гг.): Сб. док. и мат-лов. Алма-Ата: Казахстан, 1965. Т. 1. 564 с.
5. Сембаев А.И. История развития советских школ в Казахстане. Алматы, 1962. 365 с.
6. Сембаев А.И., Храпченко Г.М. Очерки истории школ Казахстана. 1900–1917. Алматы: Казахстан, 1965. 343 с.
7. Хрестоматия по истории СССР. 1917–1925 гг. / Под ред. Д.А. Чугаева. М.: Соцэкзит, 1963. 695 с.
8. Чаганов В., Пономарев Е., Жолдасов А., Сысо Н. От ликбеза до всеобщего среднего // Приуралье. 1970. 10 апр.

ӘОЖ 94 (574)

1917-1925 Ж.Ж. БАТЫС ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ МЕКТЕПТІҢ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІ

Қобдабаева А. Б.

Қазақ ұлттық педагогикалық университеті. Абай, Алматы қ.

Аннотация. Мақалада 1917 ж. қазаннан 1925 ж. дейін, қоғамдық үдерістер мен өткір әлеуметтік жанжалдардың ерекше серпінділігі кезіндегі қазақстандық болмыстың тұтас бейнесін қайта жасауға талпыныс жасалды. Мұғалімнің әлеуметтік, білім беру және жас құрамы анықталды, оның саяси мінез-құлқына талдау жасалды, мұғалімдер мен оқушылардың кеңестік білім беру жүйесіне кіру шарттары ашылды, Батыс Қазақстан мектептерінің оқу-тәрбие жұмысының ерекшелігі анықталды, Батыс Қазақстандағы жаппай сауатсыздықты жоюдың басталуымен байланысты негізгі проблемаларға талдау жүргізілді.

Кілт сөздер: Батыс Қазақстан, кеңестік білім беру жүйесі, Еңбек мектебі, ликпункт, қазақ ауылы.

УДК 94 (574)

ДРЕВНЕТЮРКСКИЙ МАВЗОЛЕЙ РАННЕГО СРЕДНЕВЕКОВЬЯ (ПРЕДВАРИТЕЛЬНЫЙ ОБЗОР)

Сартқожаұлы К.

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, г. Астана

***Аннотация:** Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева Республики Казахстан и Институт истории при Академии Наук Республики Монголия подписали договор об организации совместных экспедиций. На основании этого договора с июня 2011 г. начаты полевые работы на территории Монголии. О результатах этих работ и пойдет речь в статье.*

***Ключевые слова:** экспедиция, Монголия, мавзолей, Курган, турки, панорама, скульптура, золотые деньги, подземный мавзолей.*

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева Республики Казахстан и Институт истории при Академии наук Республики Монголии в августе 2010 г. заключили договор о создании Совместной экспедиции, которая начала полевые работы на земле Монголии с июня 2011 г. Руководство экспедицией осуществлялось со стороны Казахстана 238 д.фил.н., проф Каржаубаем Сартқожаұлы, со стороны Монгольской Республики – Аюдайном Очиром. Археологи Ж. Каржаубайұлы (РК) и Л. Эрдэнболд (МР) проводили раскопки с 30 студентами. Для проведения раскопок была выбрана возвышенность Майхан-уул. Расположение объекта Объект расположен в местности Баян-нур Булгынского аймака Центральной Монголии. Эта местность находится в 210 км к западу от г. Улан-Батора. Возвышенность Майхан-уул состоит из череды небольших холмов сторону Майхан-уул занимает искусственная куполообразная возвышенность, окруженная рвом.

Эта особенность свойственна тюркским мемориалам раннего средневековья, жившим в Монголии в 6-9 вв. В связи с этим, руководители экспедиции были уверены в том, что этот объект принадлежит культуре древних тюрков. Он и был избран экспедицией для раскопок. Координаты: долгота – 1040 03', широта – 470 99' (рис. 1). На склоне Майхан-уул 7-8 купольных возвышенностей подобного рода. Южную часть подножья Майхан-уул называют долиной Улаан-хэрэм (Красная стена). В долине древнего города сохранилась крупная дерновая стена. Следовательно, долина была названа по этому городише. Долина Улаан-хэрэм расстилается на 30 км, земля песчаная, травостой длинный и густой. В свое время станция Баян-нур по заготовке зерна получала обильную выработку и обеспечивала кормом гобийские аймаки Монголии. В долине Улаан-хэрэм сохранилось руины семи небольших городов раннего средневековья.

В западной части Майхан-уул, на расстоянии около 20 км от нашего объекта сохранилась древнетюркская надпись Арханана [Сартқожаұлы К. 1980. с. 90-93]. В 15 км к востоку - знаменитая река Туул (Тола), текущая к северу. На ее восточном берегу работают известные по всему миру золотые прииски «Замар». В древнетюркских текстах река Туул упоминается как «Togla». На древнемонгольском языке - аналогично. Слово «Togla» в переводе с древнетюркского означает «дуга». Вследствие того, что река Туул течет меандрируя, ей дали такое название. Как сказано мавзолей до раскопок представлял собою куполообразный холм диаметром около 34x36м и высотой около 6 метров. Снаружи он для защиты от снега и дождя окружен ровиком. Юго-восточная часть подножья кургана вытянута и постепенно сходит до уровня естественной почвы. Перед началом работ членам экспедиции необходимо было установить метод раскопок.

Один из объектов такого рода расположен на вершине горы Мргт вблизи комплекса Могойн Шинэ-ус, сооруженного в честь Ель Етмиш Бильге-кагана в 760 году.

В конце 1960 годов в данную местность прибыла бригада из России, которая якобы проводила ирригационные системы и рыла колодцы. Эта бригада канавой вскрыла середину искусственного холма с помощью экскаватора и, дойдя до погребенной почвы, остановила раскопки. Цель их оказалась грабительской – «бригада ирригаторов» оказалась группой воров и жуликов, действующей в поисках золота. Купольный холм на горе Мргт был сложен из десятков слоев уплотненной почвы, чередовавшихся с утрамбованной плоской галькой.

В 2009 г. российско-монгольской экспедицией, организованной международным институтом качевых цивилизаций ЮНЕСКО и институтом монголоведения, буддологии и Тиветологии СО РАН были раскопаны курганы в местности Шороон-Дов (Замаре) в центральном аймаке Монголии, датированный Тюркским временем и давший новые материалы по археологии и истории раннесредневековых тюрков [Данилов С.В. и др. 2010. с. 254-257].

Объект раскопок нашей экспедиции идентичен этому кургану. Учитывая выше указанный опыт, возникла проблема разработки нового метода раскопок Майхан-уул. Мы не были знакомы с дромосными подземными мавзолеями найденных в городе Астана Турфанского оазиса и исследованиями А. Стейна (1915-1916 гг.), китайских археологов (1959-1979 гг.) выше сказанных мавзолеев пока не закончили раскопки мавзолея Майхан-уул. Поэтому перед нами предстали следующие задачи:

- Сохранить купольную возвышенность объекта;
- Выяснить его конструкцию;
- Найти вход объекта;
- Выяснить, каким образом зарывали этот объект древние тюрки;
- Исследовать подземную часть объекта, не нарушая ее первоначального облика.

Для достижения этих целей археологи использовали описанный выступ (дромос), отходящий от юго-восточной полы куполообразного кургана. Ж Каржаубайулы и Л. Эрдэнболд зафиксировали рельеф поверхности юго-восточного дромоса кургана с помощью лазерного японского теодолита марки TOPCON GTS102 N total station.

Затем они провели полную разбивку объекта Майхан-уул сеткой квадратов, и, сделав необходимый расчет, провели рабочую ось юго-восточной стороны кургана, протянув ее на 43 м в длину (выведя 50 раскопчных квадратов) при ширине в 2 м каждый, разметив этим рабочую траншею, соответствующую, как оказалось, коридору (дромосу) кургана-мавзолея. Раскопки начали с южной стороны песчанной возвышенности. Потому что мы принимали во внимание с перва рельефы земной коры полученных теодолитом и во вторых обычай тюрков направлять двери своих юрт на восток.

Вскрывая коридор с последней внешней точки, археологи начали снимать верхний слой земли на глубину 30 см. После раскрытия верхнего слоя земли 200x200x30 см с обеих сторон траншеи проявились первоначальные стены дромса.

Таким образом, избранный метод раскопок дал свои результаты, и спустя несколько метров, была найдена юго-восточная внешняя поверхность объекта. Эта поверхность стены дромса была покрыта желтой первоначально вязкой облицовкой. Добавляя в глину солому и хорошо замешивая отделочно-строительный раствор, создатели памятника оштукатурили стены.

Так мы отыскивали метод наиболее сохранного раскрытия объекта и, не разрушая памятник, добрались до внешней двери коридора-дромоса, ведущей в мавзолей. Вместе с тем надо сказать, что указанием на конкретный объект раскопок мы целиком обязаны исследователям, прекрасно знающим древности Монголии и в бескрайней степи указавшими нам именно этот объект. Благодаря примененному способу раскопок стало известно, каким образом древние тюрки 1300 лет назад создавали и, по завершении похорон, закрывали и засыпали подземный объект. Следующей задачей предстало

очищение объекта от почвы, не разрушая архитектурного облика подземного мавзолея. Экспедиция извлекла только заполнение коридора, которое насыпали, закрывая гробницу, древние тюрки в VII в. С нашей стороны не была разрыта ни одна лишняя пядь земли. В результате чего, мы, как планировали, полностью сохранили облик подземного раннесредневекового мавзолея древних тюрков.

По результатам предварительных расчетов из коридора длиной 42 м экспедицией вынесено 500 м³ почвы, гальки, 14,25 м³ крупных камней, подпиравших двери четырех последовательных арок, ведущих ко входу в погребальный склеп. Мы называем этот комплекс мавзолеем. Народ тюрков соорудил мавзолей своему великому сыну, правителю, трудившемуся во благо страны. Посредством этого народ выражал свое уважение, почитание умершего и посмертно возвеличивал этого человека. Описание объекта 1. Дромос Вокруг кургана сооружена прямоугольный в плане ограда сохранившегося в виде расплывшегося вола, размер вола 120x110 м, таким образом ограда вытянута по линии север-юг. Внутри вола купольно-земляной курган. Высота самого купольного кургана над землей составляет 6 метра. Дромос, начинающийся от поверхности земли, тянется 4120 см. В дромосе 4 арки и входная дверь в мавзолей сделана в форме арки. При раскопки дромоса сделали арку оставив материковую почву. Высота дромоса со дна до поверхности земли 800 см. После каждой арки построены прямые колодцы (длина колодца «А» -243 см; 240 «Б»-237 см; «В»-263 см; «Г» -140 см). С арки у входа мавзолея длиной 172 см (ширина 180 см) дромос соединяется с мавзолеем. Длина мавзолея 380 см, ширина 374 см (рис. 2). Строение много арок в этом комплексе может быть связано с мировоззрением, верой тюрков. Вместе с этим это может быть архитектурной особенностью. С другой стороны с расчетом того что дромос (коридор) очень длинный арки были построенный что бы предотвратить падение стен коридора (дромос). Если так то арки были построены для обеспечения безопасности дромоса и служат как опорные крепления. Размеры арок Майхануул: Арка «А»-180x130x75 см; «Б» - 224x137x76 см; «В»-220x178x75 см; «Г»-240x179x80 см; «Д» (входна дверь в мавзолей) – 224x114x70 см; 2. Панорама По обе стороны колодца за четвертой аркой установлены диаремы (панорамы). С.В. Данилов назвал этот объект «Ниша» (Данилов. 2010.с.255). Это не просто ниша, а панорама. Потому что внутри панорамы со скульптурами изобразили происходившее. Более того её сделали как сегодняшние панорамы вырезав дугообразные углы и разместили скульптуры человечков в дугу. Рядом с несколькими фигурами поставили флаги. Сохранились рукоять и останки материала флагов. Впереди людей стоящих вдоль стены в три ряда расположено конное войско. В руках некоторых из них есть музыкальные инструменты (фото №1,2). Размер двери панорамы «А» 122x102 см. Высота ниши панорамы 160 см, до дна двери 150 см; Дверь панорамы «Б» 123x100 см; высота ниши 160 см; ширина 140 см. Это особенное удивительное явление, не встречавшееся ранее в памятниках раннего средневековья (кроме Турфанского оазиса)(рисунок №1, фотография №3). Надо особо отметить, что тюрки в середине VII в. Применяли композиционно особое панорамное построение. В нашем случае это были не рисунки, а скульптуры, воспроизводившие, быть может, определенных людей. Живые по стилистике скульптурки были выполнены из глины. Начали разыскивать аналог этого объекта не встречавшегося до этого в ареале кочевников с Хинганского перевала до Волги. Мы сочли правильным указать что совет Игоря Леонидовича Кызласова связанный с подземным мавзолеем Майхан-уул оказался очень ценным для нас. В результате, мы убедились что выше сказанный объект мавзолей Майхан-уул оказался аналогом подземных мавзолеев найденных в Восточном Туркестане Астана, Караходжа.

В 1908-1909 годах японская экспедиция (Работал Отани в Турфанском оазисе под руководством Татибани. [Отани К. 1915]), в 1915 году экспедиция А. Стейна (раскопала 44 мавзолея) [Стейн А. 1928], в 1914-1915 годах экспедиция С.Ф.Ольденбурга. [Ольденбург С.Ф. 1914], в 1928-1930 годах китайский археолог Хуан Веньби [Хуан Веньби 1954], в 1959- 1977 годах Научная Академия КНР [Вэнь У. 1960, 1961, 1962, 1972,

1975, 1977, 1978] вели раскопки подземных мавзолеев Восточного Туркестана Астана, Караходжы. До 1978 года в оазисе Турфан были раскопаны и введены в научный оборот около 260 подземных мавзолеев. Китайский археолог Хуан Вэньби вложил огромный вклад в раскрытие тайны ханства Гаочан обитавшего в Турфанском оазисе. [Хуан Вэньби. 1931, 1933, 1954]. Ученый Е.И. Лубо-Лесниченко анализируя археологические раскопки связанных с подземными мавзолеями Турфанского оазиса рассматривал их разделив на три периода.

Первый период: 273 -497 гг. н.э., второй период: 498-640 гг. н.э., третий период: 640-680 гг. н.э. [ЛубоЛесниченко Е.И. 1984].

В 2009 году С.В.Даниловы раскопав холм «Шороон-дав» на северо-востоке реки Туул определил по надписи на каменной плите, что подземный мавзолей был построен в 677 году н.э. [Даниловы С.В. 2010]. Это комплекс находится в 10 км от Майхан-уул. По сравнению с мавзолеями расположенных в Турфанском оазисе Майхан-уул больше по размерам. В нынешней ситуации не было найдено каменной плиты с надписью. Примерно относится к третьему периоду Е.И.Лубо-Лесниченко. Сравнительные исследования подземного мавзолея Майхан-уул предоставим в полном отчете и исследованиях объекта. 3. Настенные рисунки На стенах дромоса сначала встречаем два огромных изображения тигров (длина фигур по 9 м; фотография №4,5.). Образ тигра наделен чертами китайского дракона. Художник сумел в точности передать экспрессию выскакивающего вперед, разгневанного, яростного, готового оказать сопротивление грозного тигра. Его пылающие огнем глаза устрашают так, что невозможно взглянуть на него без ужаса, а шерсть вставшая дыбом, подобна алому пламени и тем самым раскрывает его сверхестественные качества, добавляя для восприятия особую степень гневности и грозности его образа. Такое художественное произведение невольно вводит зрителя в поразительное двойное чувство, то ли испуга перед сверхестественной силой, то ли гордости за связь мавзолея с такими грозными мифическими охранителями. По нашему мнению, такую картину пред входом в древнетюркскую гробницу китайский художник не смог бы изобразить. Китаец те только не сумел, но и,пожалуй, не стал бы воплощать сакральную (тотемную), как мы считаем, символику тюрков с подобным мастерством. Такое удивительное художественное произведение, полное гордым и высоким романтизмом, может исходить только из сердец талантливых сынов-тюрков, глубоко любящих и ценящих свой народ и свою, наполненную особым символизмом культуру.

Мы считаем, что тигр являлся сакральным тотемом Кёк («небесных») тюрков. Видимо, согласно мировосприятию предков, тигр считается духом того племени, того рода, к которому принадлежал умерший. Древние тюрки, вероятно, считали, что этот священный тотем охраняет, защищает людей при жизни и после смерти. Эта концепция получила продолжение и у других народов по всему миру в эпоху тотемизма. Поэтому восточные народы ставили статую или скульптуру внушительных, грозных зверей перед храмовыми или государственными сооружениями. Эта традиция продолжается и по сей день. На стенах дромса подземного мавзолея Майхан-уул далее нарисованы два рисунка людей, поддерживающие лошадь (Фотография №6,7.). На обеих сторонах стен коридора повторены такие рисунки, как флаги, висящий бахромой (по три) экземляра - 6 шт. (Фотография №8), человек ведущий на поводу борзую собаку (2 экз.) (Фотография №9), человек, повесивший на себя саблю. Кроме изображений флагов в дромсе, в самом мавзолее также были найдены остатки сгнившей ткани, рукоятки и пьедесталы 6 флагов. Колодец между арками был заполнен песком и обломками камней. Внизу на толщину 20 см был засыпан и плотно утрамбован песок, затем на 10 см шел также плотно утрамбованный слой крупных камней иногда вместо камней использованы ветви тальника, засыпанные песком. Иногда все это заливали густым раствором глины, вновь засыпали песком и утрамбовывали. Наверху первой арки изображен образ храма в восточном стиле. На краях обеих сторон крыши изображены две птицы (Фотография

№10). Европейскими учеными принято считать, что корни восточной архитектуры восходят к китайскому стилю. Но восточная архитектура подразумевает не только китайский стиль, она относится и к древней восточной архитектуре в целом. Восточный стиль берет свое начало до нашей эры и продолжается в современности. На верхней части четвертой арки также изображен храм в восточном стиле. Общий его облик идентичен рисунку, изображенному на первой арке. Над храмом изображена стая птиц, стремящаяся ввысь и принявшая форму угла (Фотография №11). Быть может, в этом рисунке заключен намек на то, что хозяин мавзолея отбыл в мир иной. В 10 строке текста эпитафии Бильге кагана, также как и в 12 строке текста Могойн Шинэ-ус, посвященной Бильге кагану иногo государства (760 г.) Ель-Этмиша использовано выражение *уша барду*, определявшая смерть как отлет души на небо. На вершине второй арки изображен цветок лотоса (Фотография №12).

На стене мавзолея расписан и одно Мировое древо и (поочередно) фигура человека. Видимо, в сознании кёк тюрков сформировалось понятие, что Мировое древо является мостом, соединяющим землю и небо (Фотография №13). Наверху третьей арки, по нашему мнению, представлено символическое изображение «могущественного» (*erlig*) – устрашающая личина духа, отбирающего душу (Фотография №14). 4. Скульптура В мавзолее и в нишах при входе найдены 47 скульптур людей. Войны на конях (20 экз.; Фотография №15), лошади под седлом (9 экз.; Фотография №16), кони под кольчугой (2 экз.; Фотография №17), и музыканты на конях (4 экз. Фотография №18). Скульптур борзая (1 экз. Фотография №20). Таким образом, всего 90 небольших по размеру скульптур (Фотография №19). Для создания таких скульптурок разного вида тюрки использовали крепившую глиняную форму железную арматуру. Эти приемы производства микроскульптур отличается от китайской того времени. Технология обжига глины тоже отличаются от китайской. Те обжигали глиняные изделия, периодически опыляя их водой: изделия становились прочнее и отсвечивали голубым оттенком. Здесь не была использована такая технология. 5. Золотые монеты и украшения: В склепе в нескольких кусочках обнаружена золотая корона (Фотография №21,22), золотой сосуд (Фотография №23), золотые монеты и их имитации (древнетюркские, византийские, согдийские) – 45 штук (Фотография №24), золотой перстень с тремя вставками- драгоценными камнями (Фотография №25), заколка (мужская или женская) – 2 экз., золотой наконечник ремня, шпилька (мужская или женская), золотые украшения – 11 экз., золотой браслет – 2 экз., золотое стремя – 2 экз., золотые гвозди – 55 штук, золотые украшения верхней одежды (Фотография №26), золотые украшения уздечки и повода и т.д. В склепе мавзолея были найдены части сломанного престола кагана, сожженные останки человека (мы думаем, кагана), пепел которого поставили в гробу в двух местах: возле предполагаемых головы и ног. Похоже, что пепел когда-то был положен в коробку в шелковом мешке. Коробка с шелком разложилась. Кроме того, были найдены пьедестал, деревянная рукоятка и остатки материала от 6 флагов. Возможно, эти флаги являлись флагами шести объединенных племен древних тюрков. Также допустимо, что эти шесть племен, объединяясь, основали Тюркский каганат. 6. Замок Внешняя дверь была заперта железным замком. Уже внутри мавзолея найдены три ключа к замку. Замки такого типа делали со 2 в. до н.э. в Ассирии, Вавилоне, Египте, затем они распространились в Европу, Африку, Центральную Азию. Замки древних тюрков и монголов, по нашим представлениям, полностью отличаются своим механизмом и разработкой от замков этого типа. Если западные замки с секретом имеют цилиндрическую форму, то тюркско-монгольские вместо секретной петли использовали язычок. Именно такой замок найден в подземном мавзолее Майхан-уул. Механизм его простейший. Крыло имеется только на одной стороне замка (Фотография №27). Со временем эти замки становились 3-4 язычковыми, с каждым язычком прибавлялось и крыло. Краткий обзор истории Гаочан В первые письменные сведения о

ханстве Турфан (Чэши) были отмечаны в II веке д.н.э. В I веке д.н.э. они разделились на передний, задний Чэши (Турфан) ханства.

Столицей переднего ханства была Ярхото, а столицей заднего ханства был Утугу (Малявкин А.Г. 1981., с. 163. к. 223) 40-50 годах н.э. Цзюми, Балу, (Сынгин, Хон-хоро, Каракоджа), Пулэй(Баркол) лежали на территории переднего, заднего и восточного Чэши (Турфан). 243 В эпоху великой империи Хань котловина Турфан была в подчинении сюнну. С 75 года н.э. китайские ханства начали обращать внимание на котловина Турфан и вмешиваться в внутренние дела. В 75-153 годах проходили продолжительные войны между китайцами и сюнну за Турфанскую низменность.

Кажется, что в 120 году н.э. китайцы оканчательно победив армию сюнну, оставили постоянную армию в Турфанской котловине. После того как управление королевством Гаочан перешли к Иеда (Эфтелит) китайский начальник в Гаочане Цзя (Бичуринде-Кюй Гя) в 500-515 годах 4 раза отправлял гонца к императору Северного Вэй с просьбой перенести его в земли китайской династии и отправить войско. К чему император ответил: «Подданные твой судь китайцы, оставшиеся там во времена династии Хань (н.э. 26-200 гг.) и Вэй (220-265 гг.). В смудное время династии Цзинь (265- 420 гг. н.э.) многие, уклоняясь от тесных обстоятельств перешли твои земли, составили аристократию (чен-гя-на кит), основали государство». Ответ императора открыто написан в Бэй-ши. С этиз пор военный пристав начал работать постоянно. После продолжительных войн в 153 году пристав войск китайцев Янь-сян назначил Алодоны Сюннуского(тюркского) происхождения правителем заднего Турфана. Китайцы построили крепости, основали военную базу.

В 452 году н.э. у королевства Гаочан было 8 городов. Природа этих мест была особо благоприятной, здесь росли разные разновидности растений. Климат удобен для шелководства. В изобилии рождаются разные плоды. Есть большой запас красной и белой соли [Бичурин Н. Я. Т. II 1997. с.166-167]. На такую райскую землю с последней Ханьской эпохи начали заселяться китайцы. Начиная с 400 года эти земли были завоеваны Жужанами (Монголы), 445-450 годах Тугухуньями (Тивет), 447-468 годах Ханство Хэси (Тюрки) завоевало ханства Гаочан, Гуйцы (Куча), Шулэ (Кашгар), Юйтянь (Хотан). В этом промежутке гаочанцы не сидели сложа руки. В 438 году н.э. Кан Шуан провозгласил себя правителем Гаочан. Его потеснил Цзюйцюй. Вскоре после того как он умер на его место сел его брат Аньчжоу. Жужаны вмешались во внутренние дела ханства Гаочан так как эта страна была в их подчинении и в 460-477 годах они посадили Кан Бочжоу на трон ханства Гаочан. Так потомки Кан (Кань Ичэе, Кань Шоугуй) в 478-488 годах правили королевством Гаочан. 488 году Ма-жун сел на трон Гаочан. В 487 году Афучжило, гаочанин тюркского происхождения, под руководством Жужан взял на себя правление Гаочана. В 495 году завоевав Гаочан Иеда (Эфтелиты) убили Афучжиоо и назначили сына Миэту его младшего брата Цюнцуи правителем Гаочана. Так в 495 году малый Гаочан перешел во владения Эфтелитов. Кем были основной народ Гаочан? В истории Чжоу говорится: «в 546 году т.е. через сто лет, тюркам сдались не 100 000, а 50 000 родовых групп(ло) народ теле, как тогда стали называть бывших Чэше (Турфан)» (ЧШ., гл. 50., с.508; Боровкова, 2008. с.232). Это неоспоримый исторический факт. Тогда, гаочанцы были Теле. Теле одна из ветвей Тюркского этноса. В китайских исторических источниках Вэй-шу, Бэй-ши многократно говорится «... этой народ (Гаоче, Чиле) называется только Теле» (БШ., гл.103., с.2307; Боровкова, 2008., с.229). С помощью этих исторических фактов мы можем убедиться что автохтанным народом Гаочана были древние тюрки. В китайских сведениях об их языке: «Их разговорный язык был почти одинаков с сюннуским, но были маленькие отличья» (ВШ., гл.103., м.2307). «Тюрки были особым сюннуским народом» (БШ., гл.99., с.3285; ЧШ., гл.510, с.907).

Эти сведения доказывают что гаочанцы тюрки, сто они потомки сюнну, что их язык тюркский язык. XXX Из этого краткого обзора видно что эту местность завоевывали разные наций из запада и востока. Хэси (восточные тюрки), Жужаны

группы Тобо, Сияньби (монгольского происхождения), Тугухуньи (Тиветцы), усунь, алан, канцзюй (тюрки средней азии), персы (боси), Полоны (фергана), тохоры (тухало), цзибиньи (северные индусы), китайцы в эпоху 244 династии Хань, Вэй, Цзинь, Ци, Чжаоу, Суй, Тан жили в этих местах, хотя автохтонным народом этой местности были динлин, чилэ (тюрки-теле), сюнну (Тюрки). Эта местность в II-VIII вв. н.э. была местностью слияния нации и народов запада, востока, юга и севера. Перемешались культуры и обычаи выше сказанных народов и изменился антропологически облик людей. В результате появилось новое мировоззрение оседлых и кочевых народов. В соответствии с этой идеологией формировалось слияние новых культур. Комплексы найденные в Астане, Караходжа и культурно-исторические ценности появились в результате слияния культур оседлых и кочевых народов. Доказательством тому является наш комплекс подземный мавзолей Майхан-уул и мавзолей Шороон-Дов найденный в 2009 году. Эти два объекта наследия оставленные древними тюрками живших в ране средневековье. Подземный мавзолей Майхан-уул самый большой из ранее найденных объектов. Ценностей найденных в этом объекте введем в научный оборот сравнивая анализируя с ценностями найденных в Астане.

Список литературы:

1. Сарткожаулы К. Надпись на скале Арханана//Хэл зохиол судлал. Т. XIV. fsc.1-25, с.90-93.
2. Данилов С.В., Буралов А.И., Саганов Б.В., Очир А., Эрдэнэболд Л., Батболд Х. Курган Шороон-дов и его место в общей системе археологических памятников Тюркской эпохи Центральной Азии, Древние Культуры Монголии и Байкальской Сибири. // Материалы международной научной Конференции. Улан-удэ. 2010. с.254-257.
3. Отани К. Сейики Коко дзуфу (иллюстрации по археологии Западного Края) Т. I, II. Токио 1915.
4. Stein A. Innermost Asia/ Detailed Report of Explorations in Central Asia, Kan-su and Eastern Iran. Vol.1-3. Ох., 1928.
5. Ольденбург С.Ф. Русская Туркестанская экспедиция 1909-1910 гг. Краткий предварительный отчет. СПб., 1914
6. Хуань Вэньби. Кирпичи с надписями Гаочан (на кит. яз.). Шанхай, 1931
7. Хуань Вэньби. Керамика Гаочан (на кит. яз.). Т. I, II. Шанхай, 1933
8. Хуань Вэньби. Археологические заметки о Турфане (на кит. яз.). Шанхай, 1954
9. «Вэнь У» журнал. 1960 №6; 1961 №6; 1962 №7,8. (Материалы Ван Шу, Ван Чжичжун, Сян Да, Фэн Хуа, У Минь); 1961 №6 Материал У Болунья; 1972. №1,2,10 1975 №7,10; 1977 №3; 1978 №6;
10. Бичурин (Иакинф) Н.Я. Средняя Азия и Восточный Туркестан. Алматы 1997.
11. Лубо-Лесниченко Е.И. Могильник Астана // Восточный Туркестан и Средняя Азия. История. Культура. Связи. М.,1984. с.108-120.
12. Малявкин А.Г. Историческая география Центральной Азии. Новосибирск., 1981.
13. Боровкова Л.А. Народы Средней Азии III-VI веков (по древним китайским и западным источникам)ю Москва. 2008.
14. Концевич Л.Р. Хронология стран Восточной и Центральной Азии. Москва. 2010.
15. БШ-Бэй-ши (История Севера). Пекин, 1974.
16. ВШ-Вэй-шу (История Вэй) Пекин. 1974.

ӘОЖ 94 (574)

ЕРТЕ ОРТА ҒАСЫРДАҒЫ КӨНЕ ТҮРКІ КЕСЕНЕСІ (АЛДЫН АЛА ШОЛУ)

Сартқожаұлы К.

Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті., Нұр-Сұлтан қ.

Аннотация: Қазақстан Республикасының Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті мен Моңғолия Республикасының Ғылым академиясы жанындағы Тарих институты бірлескен экспедициялар ұйымдастыру туралы шартқа қол қойды. Осы Шарттың негізінде 2011 жылғы маусымнан бастап Моңғолия аумағында далалық жұмыстар басталды. Бұл жұмыстардың нәтижелері мақалада талқыланады.

Кілт сөздер: экспедиция, Моңғолия, кесене, Қорған, түріктер, панорама, мүсін, алтын ақша, жерасты кесенесі.

УДК 130.2

БУДДИЗМ И ЕВРАЗИЙСКИЙ ФРОНТИР

Андреева А.А., Бадмаев В.Н.

Калмыцкий государственный университет имени Б.Б. Городовикова,
г. Элиста, Россия

Аннотация. Исследование тематики фронта представителями различных научных направлений (философии, культурологии, истории, политологии, экономики, географии, социологии и др.) показывает многоаспектность и сложность проблемы, касающейся анализа пограничных культур и территорий, региональных сообществ. Во многом это детерминировано как междисциплинарностью феномена пространства, так усиливающимся межкультурным взаимодействием, кардинально изменившим глобальный культурно-конфессиональный ландшафт. Особое место в данном дискурсе занимает концепция «фронта».

В этой связи актуальной представляется тема распространения буддизма на евразийском континенте в контексте теории фронта. Сразу же следует отметить, что данная тема широка и многоаспектна, затрагивает вопросы не только теоретического плана относительно диалога культур и конфессий, но и конкретно-исторические события тюрко-монгольского взаимодействия, в частности, и народов евразийского континента в целом.

Ключевые слова: фронт, пограничье, буддизм, Евразия, Центральная Азия, Казахстан, культурный диалог.

В истории культуры народов Центральной Азии, Казахстана и всего Востока важное место принадлежит известному уроженцу Фараба (г. Отрар, Южный Казахстан) абу Насру аль-Фараби, крупнейшему мыслителю-философу раннего средневековья.

Здесь следует отметить, что историками культуры прослежены некоторые особенности региона, выходцем из которого был аль-Фараби. В культурном и этническом отношении он находился на границе оседлоземледельческой культуры Средней Азии и кочевой скотоводческой культуры центральноказахстанских степей, в нем обитали различные племена и народности (кипчаки, канглы, огузы, карлуки, согдийцы, чигили, ягма) с разным уровнем культуры и традиций, с различными религиозными верованиями (шаманизм, зороастризм, несторианство, манихейство, буддизм).

Аль-Фараби известен не только своими переводами комментариев к сочинениям Аристотеля (отсюда его почетный титул «Второй Учитель» после Аристотеля), он оставил богатое творческое наследие, среди которого концепция «совершенного человека», идея «добродетельного города» и др.

Ученый-фарабиевед А.Х. Касымжанов отмечает: «Наследие аль-Фараби, вобравшее в себя разнообразные культурные традиции, свидетельствует о несостоятельности европоцентризма и азиоцентризма, ибо в развитии между различными культурами имеет место не просто аналогия, а заимствование, влияние, преемственность, борьба и т.д. Контакты были не только многосторонними, но и - что важнее - взаимно стимулирующими, взаимно обогащающими» [1, с.12].

Актуальной представляется следующая мысль аль-Фараби – «Людям, поскольку они принадлежат к роду человеческому, надлежит поддерживать между собою мир». Эта мысль подчеркивает значимость диалога культур и цивилизаций, невзирая на их различия и границы.

В этой связи обратимся к теме распространения буддизма на евразийском континенте в контексте теории фронта. Сразу же следует отметить, что данная тема широка и многоаспектна, затрагивает вопросы не только теоретического плана относительно диалога культур и конфессий, но и конкретно-исторические события тюрко-монгольского взаимодействия, в частности, и народов евразийского континента в целом.

Исследование тематики фронта представителями различных научных направлений (философии, культурологии, истории, политологии, экономики, географии, социологии и др.) показывает многоаспектность и сложность проблемы, касающейся анализа пограничных культур и территорий, региональных сообществ. Во многом это детерминировано как междисциплинарностью феномена пространства, так усиливающимся межкультурным взаимодействием, кардинально изменившим глобальный культурно-конфессиональный ландшафт. Особое место в данном дискурсе занимает концепция «фронта».

Как известно, в 1893 году профессор Университета штат Висконсин Фредерик Джексон Тернер (Frederick Jackson Turner) представил на суд профессионального сообщества концепцию «фронта» («границы») в американской истории, выступив с докладом на заседании Американской исторической ассоциации (American Historical Association) в Чикаго во время Всемирной выставки. Его первая работа была посвящена именно США: «The Significance of the Frontier in American History» («Значение границы в американской истории») [2, с.356]. Тернер подчеркивал влияние фронта на формирование американской национальной идентичности.

Применение фронтальной методологии к ряду территорий дало интересные результаты, возросла эпистемологическая роль фронтальной теории. Идея фронта получила новое осмысление и развитие. Фронт перестал пониматься только как пограничная территория между дикостью и цивилизацией. Фронт стал рассматриваться как территория между «Своими и Чужими», как разлом цивилизаций, как контактная диалоговая зона встреч различных культур. Появились новые варианты типологии фронта.

Следует отметить, что фронт – комплексный, многогранный феномен, включающий в себя не только экономико-географические, хозяйственно-исторические, но и философско-культурологические, духовно-ментальные аспекты. Фронт – это контактная зона, это особая форма культурного диалога, это процесс и результат социального конструирования пространства.

Необходимо отметить, что единая концепция фронта не сформулирована. Скорее, это своеобразные «авторские теории», каждая из которых дополняет друг друга. В научной литературе можно найти много определений понятия «фронт», но нет единого терминологического аппарата. В рамках исследований появляются все новые

дефиниции: фронтальная зона, рубеж-фронт, фронтальная ситуация, религиозный фронт и другие, которые сам автор концепции Тернер не употреблял.

В рамках проблемы фронта рассматривается большое количество вопросов: исторические условия формирования фронта, темпы формирования, вопросы экономического, политического, культурно-конфессионального характера.

Многие важнейшие вопросы путей распространения буддизма в период, начиная с античности до нового времени остаются остро дискуссионными. Так, на раннем этапе Центральная Азия служила своеобразным мостом – «ретранслятором» распространения этой религии из Южной Азии в Восточную. Лишь относительно короткое время на юге региона существовало преимущественно буддийское Кушанское государство.

Как известно, в древности и средние века буддизм распространялся в Казахстане по Шелковому пути, а также в связи с созданием государств на его территории или включением отдельных территорий Казахстана представителями народов Восточной Азии, исповедующими буддизм [3, с. 485].

В XVII – середине XVIII в. восточный и центральный регионы Казахстана являлись северным рубежом географического ареала распространения тибетского буддизма и буддийской культуры, проникавших из Тибета и Восточной Монголии в казахские степи и Волго-Уральское междуречье. Этот исторический процесс был тесно связан с крупномасштабными миграциями и территориальными завоеваниями западномонгольских племен, создавших в 1635 г. собственное кочевое государство [4, с. 333-334].

Первый ламаистский храм из известных в науке буддийских культовых объектов на территории Казахстана — Кабалгасун, или Калбагасун (Кабангасун, Калбасун), позднее переименованный ойратами в Джалин-обо, был основан около 1616 г. на левой стороне Иртыша.

Вторым по времени создания культовым объектом ойратов на территории Казахстана явился монастырь Дархан-Цорджин-хит, или «Семь палат», построенный между 1639 и 1644 годами на левом берегу Иртыша в районе современного Семипалатинска. Его основал один из видных духовных сподвижников Зая-пандиты ойратский лама Дархан Цорджи-рабджамба.

В 1654 г. на левой стороне верхнего течения Иртыша, в Калбинских горах, в 70 км к юго-востоку от современного Усть-Каменогорска младший брат Очирту-Цэцен-хана правитель хошутов Аблай-тайджи построил еще один крупный ламаистский храм-монастырь — так называемый Аблай-хит, который со временем получил широкую известность в научной литературе. В течение второй половины 50-х – 60 г. XVII в. Аблай-хит являлся одним из самых крупных в Джунгарии культовых центров и хранилищем ценнейших буддийских манускриптов государства [4, с. 334-336].

Особого внимания заслуживают уникальный памятник буддийской культуры, имеющего длительную историю изучения, известного в науке уже более полутора столетий - Тамгалытас, находящийся в Талгарском районе Алматинской области, где прибрежных обломках скал урочища высечены петроглифы - изображения Будды и буддийские надписи [5, с. 58].

Анализируя историю взаимоотношений народов евразийского континента в контексте теории фронта, мы более глубоко постигаем феномен фронта, наполняя его новыми смыслами и значениями, и переосмысливаем историю взаимодействия народов евразийского континента.

Список литературы:

1. Касымжанов а.Х. Аль-Фараби. – М.: Мысль, 1982. – 198 с.
2. Тернер Ф. Дж. Фронт в американской истории / Пер. с англ. – М., 2009. – 304 с.
3. Хафизова К. Ш. Исторический фон буддизма в Казахстане XVII-XVIII вв. // Буддизм Ваджраяны в России: от контактов к взаимодействию. II Международная научно-

- практическая конференция. Отв. ред. А. М. Алексеев-Апраксин. М., 2011. - С. 480-486.
4. Ерофеева И.В. Религиозно-культурные центры тибетского буддизма на территории Восточного Казахстана в XVII – середине XVIII веков // Буддизм Ваджраяны в России: от контактов к взаимодействию. II Международная научно-практическая конференция. Отв. ред. А. М. Алексеев-Апраксин. М., 2011. - С. 333-344.
 5. Григорьев Ф.П., Уалтаева А.С., Железняков Б.А. Тамгалыгас и Кайши – памятники ламаистского культа в Жетысу // Үлкен Алтай әлемі – Мир Большого Алтая – World of Great Altay. - 4(3). – 2018. – С. 392-409.

ӘОЖ 130.2

БУДДИЗМ ЖӘНЕ ЕУРАЗИЯЛЫҚ МАЙДАН

Андреева А. А. Бадмаев, В. Н.

Б. Б. Городовиков атындағы Қалмақ мемлекеттік университеті, Элиста қ., РФ

Аннотация. Фронтир тақырыбын әртүрлі ғылыми бағыттар (философия, мәдениеттану, тарих, саясаттану, экономика, география, Әлеуметтану және т.б.) өкілдерінің зерттеуі шекаралық Мәдениеттер мен аумақтарды, өңірлік қоғамдастықтарды талдауға қатысты проблеманың көп өлшемділігі мен күрделілігін көрсетеді. Бұл көп жағдайда кеңістік феноменінің пәнаралық сипаты, сондай-ақ жаһандық мәдени-конфессиялық ландшафтты түбегейлі өзгерткен мәдениетаралық өзара іс-қимылдың күшеюі ретінде анықталады. Бұл дискурста "фронтир" тұжырымдамасы ерекше орын алады.

Осыған байланысты Еуразия құрлығында буддизмнің таралу тақырыбы фронтир теориясы тұрғысынан өзекті болып табылады. Бірден айта кету керек, бұл тақырып кең және жан-жақты, Мәдениеттер мен конфессиялардың диалогына қатысты теориялық жоспардың мәселелерін ғана емес, сонымен қатар түркі-моңғолдардың, атап айтқанда, Еуразия құрлығы халықтарының өзара іс-қимылының нақты тарихи оқиғаларын да қамтиды.

Кілт сөздер: фронтир, пограничье, буддизм, Еуразия, Орталық Азия, Қазақстан, мәдени диалог.

УДК 329:378

"ОРГАНИЗАЦИИ "НАРОДНАЯ ВОЛЯ " И "ЧЁРНЫЙ ПЕРЕДЕЛ " В КОНТЕКСТЕ ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ РОССИИ"

Гончаров В.Ю, Петрич Л.В.

Федеральное государственное бюджетное образовательное учреждение высшего образования «Оренбургский государственный педагогический университет», г. Оренбург, РФ

Аннотация. Статья посвящена изучению особенностей преподавания темы: "Организация "Народная Воля" и "Чёрный Передел" в современной школе. Внимание акцентируется на зарождении народнического движения, деятельности организаций "Народная Воля" и "Чёрный Передел" и причинах их упадка.

Ключевые слова. "Хождение в народ", "Великие реформы", "Земля и воля", "Народная Воля", "Чёрный Передел", народническое движение, индивидуальный террор, пропаганда.

Тема: "Организации "Народная Воля " и "Чёрный Передел " изучается в 9 классе. В учебниках по истории России для 9 класса Арсентьева Н.М. и Данилова А.А. в двух

частях, ей уделены два параграфа: в первой части "Общественное движение при Александре II и политика правительства", а во второй части "Общественное движение в 1880-х – первой половине 1890-х гг.". Тема в учебниках освещена достаточно хорошо, по ним можно выявить причины зарождения и упадок народнического движения.

Целью урока при изучении данной темы является возможность показать обучающимся причины зарождения, идейные основы и основные этапы эволюции общественного движения в стране во второй половине XIX в.

Главными задачами являются:

1. Знакомство учащихся с развитием общественного движения при Александре II и выявление причин его широкого развития.

2. На основе анализа специфических черт общественного движения 60-х – начала 80-х гг. XIX в. сформировать представление об альтернативах развития России в пореформенный период и причинах царевубийства.

3. Через осмысление прошлого способствовать воспитанию отрицательного отношения к насильственным методам политической борьбы в ситуации морального выбора.

Если обратиться к истокам данной организация, то мы вспоминаем, что первой крупной акцией революционного народничества стало массовое «хождение в народ» в 1874 – 1875 гг.

В этом движении приняли участие несколько тысяч пропагандистов. В основном это была учащаяся молодежь, вдохновленная идеей Бакунина о возможности поднять народ на "всеобщий бунт" [1, с.289]. Толчком к этому походу послужил тяжелый голод 1873 – 1874 гг. Пропагандисты предпринимали "хождение в народ" и толковали крестьянам о революции и социализме в надежде поднять их на восстание.

Однако их тактика не была результативной, поскольку в деревне, где все друг друга знают, на пришедших смотрели с опаской и недоверием, а речь приходивших была часто не понятна, слова о том, что все имущество будет общим, встречалось с ироническими усмешками. Часто крестьяне сами доносили в полицию на участников акции.

Неудача "хождения в народ" заставила народников задуматься о пересмотре своей тактики. Возникла мысль о создании централизованной, законспирированной революционной организации с четкой структурой и разработанной программой.

Для XIX века характерно то, что Россия периодически стояла перед выбором: реформы или революция. Венцом усилий властей по преобразованию общества стала эпоха "Великих реформ" 60-80-х годов XIX века. Она ликвидировала крепостное право, но оставила помещичье землевладение. Преобразования велись в тяжелейших условиях. Решение по отмене крепостного права далось Александру II трудно. Далеко не всегда власть проводила ту политику, которая отвечала интересам страны. В такие моменты главным двигателем реформ становилось набиравшее силу общественное движение, организационно оформившееся в либеральное, консервативное, революционное.

Говоря о деятельности Александра II необходимо понять, почему не смотря на либеральный характер реформ, они привели к росту общественного движения. Мы знаем, что реформы Александра II носили незавершённый характер, что вызвало недовольство в различных слоях населения.

В 70-е гг. XIX в. крупные города России захлестнула волна террора: покушения на членов царской семьи, крупных государственных чиновников, сотрудников жандармерии и, наконец, самого императора всероссийского. Причины кроются в возникновении новой народнической организации.

В конце 1876 г. в Петербурге образовалась организация "Земля и воля", названная так в память первого революционного объединения 1860-х гг. Её создателями были М.А. Натансон, А.Д. Михайлов, Г.В. Плеханов и др. Позже в "Землю и волю"

вступили В.Н. Фигнер, С.Л. Перовская, Н.А. Морозов, С.М. Кравчинский. Позже многие из них перейдут в организации "Народная воля" и "Чёрный передел" [2, с.175].

Своей целью члены организации провозгласили переход всей земли в руки трудового крестьянства, организацию жизни общества на принципах общинного самоуправления, решение национального вопроса сообразно желанию населения. Они считали, что осуществить эти цели возможно «только путем насильственного переворота». Для подготовки народного восстания предполагалось использовать организаторские и дезорганизаторские методы работы. Организаторские меры предусматривали ведение пропаганды среди крестьянства и рабочих. Дезорганизаторские методы предполагали проведение действий, ослабляющих правительство, в том числе индивидуальный террор.

Организаторская работа среди крестьян являлась продолжением "хождения в народ". Но при этом "летучая" пропаганда сменилась "оседлой". Члены организации создавали в сельской местности свои поселения, совмещая пропагандистскую деятельность с работой по специальностям фельдшеров, учителей, агрономов.

Народники, видя в рабочих, прежде всего выходцев из крестьянской среды, тесно связанных с деревней, пытались наладить пропаганду и среди них. Появились первые рабочие организации, выдвигавшие политические требования - "Южнороссийский союз рабочих" в Одессе, "Северный союз русских рабочих" в Петербурге. Но деятельность этих союзов оказалась недолгой. Они были разгромлены полицией.

Стоит сказать о том, что организация практически сразу же начинает свою деятельность с использованием насильственных методов. Дезорганизаторской группе народников удалось провести ряд громких террористических актов, взбудораживших всю страну. В январе 1878 г. молодая революционерка В. И. Засулич стреляла в петербургского градоначальника Ф.Ф. Трепова, приказавшего выпороть политического заключенного, не снявшего перед ним головного убора. В августе 1878 г. в центре Петербурга среди бела дня С.М. Кравчинский заколол кинжалом шефа жандармов Н. В. Мезенцева. В марте 1879 г. было совершено покушение на нового шефа жандармов А. Р. Дрентельна. 2 апреля 1879 г. член "Земли и воли" А.К. Соловьёв совершил новое покушение на Александра II [3, с. 45]. Пять выпущенных им пуль не достигли цели, царь остался жив. Соловьёв был повешен. Власти боролись с революционерами чрезвычайными методами.

Не смотря на организованную деятельность "Земли и Воли", её раздирали внутренние противоречия. Главной причиной раскола организации являются разногласия по поводу о дальнейшем направлении деятельности. В августе 1879 г. "Земля и воля" разделилась на две самостоятельные организации — "Чёрный передел", куда вошли сторонники продолжения пропагандистской работы, возглавляемые Г. В. Плехановым, и "Народную волю", объединившую сторонников индивидуального террора. Организаторами и руководителями "Народной воли" были А.Д. Михайлов, А.И. Желябов, Н.А. Морозов, С.Л. Перовская, В. Н. Фигнер, М.Ф. Фроленко, которые составили её Исполнительный комитет.

Исполнительный комитет вынес смертный приговор императору Александру II и начал настоящую охоту на него.

В ноябре 1879 г. народовольцы организовали покушение на царя при его возвращении из Крыма в Петербург, взорвав царский поезд. Но судьба вновь оказалась благосклонна к императору. Был взорван не тот вагон поезда.

5 февраля 1880 г. был произведён взрыв в Зимнем дворце. Народник С. Н. Халтурин устроился во дворец краснодеревщиком и каждый день проносил туда понемногу динамита. Комната столяров находилась под царской столовой. Взрыв намечался на день, когда на парадном обеде должна была собратся вся императорская семья, но в дело вновь вмешался случай. Начало обеда перенесли на более позднее время.

Во время взрыва пострадала только охрана и прислуга: было убито 10 человек и 53 ранено. Взрыв в царской резиденции вызвал панику в верхах и, по существу, заставил власти пойти на уступки: упразднить Третье Отделение, приостановить смертные казни, начать поиски опоры в обществе. Однако казнь в ноябре 1880 года народовольцев Квятковского и Преснякова, осужденных по процессу «16-ти» [4, с. 167], сделали царевубийство «делом чести» партии.

1 марта 1881 г. император направился на развод войск в Михайловский замок. Он и на этот раз попытался обмануть судьбу, изменив обычный маршрут следования. Но террористы постарались исключить всякую случайность — на всех путях возможного следования царской кареты были поставлены бомбометатели. Император оказался в ловушке. Александр II был смертельно ранен бомбой, брошенной И. И. Гриневицким, который также погиб. Через девять часов после взрыва император скончался в Зимнем дворце.

После царевубийства большинство участников покушения было арестовано. По делу "первомартовцев"[5, с. 140] проходили Желябов, Перовская, Кибальчич, Михайлов, Рысаков и Гельфман. Все они, кроме Гельфман, были повешены 3 апреля 1881года. Гельфман ввиду ее беременности смертную казнь отсрочили до рождения ребенка, заменив ее впоследствии вечной каторгой, однако из-за невыносимых условий в тюрьме она умерла уже 1 февраля 1882 г. Гриневицкий был смертельно ранен при взрыве бомбы. Саблин застрелился при аресте. Остальные участники покушения, оказавшиеся позднее в руках властей, были осуждены на других народовольческих процессах или наказаны в административном порядке.

Царевубийство не стало, вопреки ожиданиям народников, началом крестьянской революции. Более того, народ был ошеломлен, Александра II в деревнях жалели. Народническое движение зашло в тупик.

Революционное движение стало мощным фактором общественной жизни пореформенной России. Но "хождение в народ" и террор народников не подтолкнули крестьян к революции. Стремившиеся к переустройству жизни на основах "общинного" социализма революционеры не сумели претворить свою программу в жизнь.

Попытки возродить "Народную волю", предпринимавшиеся П.Ф.Якубовичем (1883-1884), Г.А.Лопатиным (1884), Б.Д.Оржихом и В.Г.Богоразом (1885), С.М.Гинсбург (1889), закончились неудачей. Наиболее крупными народовольческими объединениями 1890-х годов были петербургская "Группа народовольцев" (1891-1896), разгромленная полицией, и парижская "Группа старых народовольцев" (1892-конец 1890-х годов) [6, с. 118].

Из всего вышесказанного можно сделать общий вывод о том, что Общественное движение в 1860-1870-е гг. имело противоречивый характер.

Народническое движение оставило глубокий след в истории России. Возникшее сначала, как стихийное движение, оно смогло оформиться в две сплочённые организации "Народную волю" и "Чёрный передел". Спорным остаётся вопрос о тактике, применяемой "Народной волей". Борьба революционеров с правительством в 1870-е гг. окончилась трагедией, произошедшей 1 марта 1881 г. Убийство Александра II резко изменило ситуацию и обрекло реформаторскую политику на неудачу. В 1880-е – начале 1890-х гг. деятельность организации пошла на спад. Не смотря на убийство Александра II, народники не добились изменений в Российской империи, к тому же многие из них были арестованы. Российское общество во многом пересматривало свои взгляды, перерабатывало старые идеи, воспринимало и развивало новые. В этот период появляются первые марксистские организации, которые оказываются ближе рабочим.

Список литературы:

1. Данилов, Л.А. История России. IX – XIX вв.: Справочные материалы/ Л.А.Данилов. – М.: Владос, 1998. – 432 с.

2. Волк, С.С. "Народная Воля" 1879 - 1882 –М.-Л.:Наука 1966. – 462 с.
3. История России: Справочное пособие / Авт.-сост.: И. Н. Кузнецов. – Минск: Новое знание, 2000. – 395 с.
4. Матюхин, А. Общественная мысль России XIX в. - начала XX в. / А. Матюхин// Социально-гуманитарные знания. - М.: Просвещение, 2009. - № 3. - С. 193 - 208.
1. Антонов, А. Революционное народничество / А. Антонов. - М.: Просвещение, 1965. - 265 с.
2. Лященко, Л. Революционные народники / Л. Лященко. - М.: Просвещение, 1989. - С. 68 - 121.

РЕСЕЙ ТАРИХЫН ОҚЫТУ КОНТЕКСТІНДЕГІ "ХАЛЫҚ ЕРКІ" ЖӘНЕ "ҚАРА ЖОЛ" ҰЙЫМДАРЫ"

Гончаров В. Ю., Петрич Л.В.

"Орынбор мемлекеттік педагогикалық университеті" федералды мемлекеттік бюджеттік жоғары білім беру мекемесі, Орынбор қ., РФ.

***Аннотация:**Мақала қазіргі мектепте "Халықеркі "ұйымы" және "қара Передел" тақырыптарын оқыту ерекшеліктерін зерттеуге арналған. Назар аударыңыз қызмет етуіне арналған жерден қозғалыс қызметін ұйым "Народная Воля" мен "Черный Передел" мен себептері, олардыңәлсіреу.*

***Кілт сөздер:**"халыққа жүру", "ұлы реформалар", "жер және ерік", "халық еркі", "қара жол", халық қозғалысы, жеке террор, насихаттау.*

ФИЛОЛОГИЯ

ӘОЖ:81.362

АБАЙДЫҢ КӨРКЕМДІК ӘЛЕМІ

Ж. Дәдебаев

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
жанындағы Абай ғылыми-зерттеу институтының директоры, Алматы қ.

***Аннотация.** Мақалада Абай Құнанбайұлының өлеңдеріндегі көркемдік ерекшеліктері жөнінде, көркемдік әлемінің бүтіндігін мағыналық-құрылымдық бірліктердің өзара бірлігі мен байланысы, тұтастығы қамтамасыз етеді. Мазмұн тілдік бірліктердің мағыналық-құрылымдық ұйысуы негізінде ашылады. Мазмұнды білу ақынның көркемдік әлемінің мағыналық-құрылымдық тұтастығын тану емес. Мәтін семантикасын саралау ақынның көркемдік әлемінің мәнін түсінуге жол ашады.*

***Кілт сөздер:** Абай, сабақтастық, үндестік, ақын, көркемдік әлем, насихаттау.*

Ақынның көркемдік әлемі – көркем шығармашылық әлем. Көркем шығармашылық болмыстағы шындық құбылыстарға негізделеді [1]. Шығармашылық тұлға болмыстағы шындық құбылыстардан өнер туындысын жасайды. Сөйте тұра өнер туындысы болмыстағы шындық құбылыстардың өзі де емес, көшірмесі де емес. Өнер туындысы - болмыстағы шындық құбылыстар негізінде шығармашылық тұлғаның ақыл-ой қызметінен туған көркемдік әлем. Шығармашылық тұлға шығармашылығының көркемдік әлемі – болмыста жоқ, бірақ болуы ықтимал әлем. Ақын шығармашылығының ықтимал, көркемдік әлемі мен оларға негіз болған шынайы әлем арасындағы байланыстардың түрлері мен көркемдік қызметін пайымдау жаңа ғылыми тұрғыны талап етеді.

Сабырсыз, арсыз, еріншек,
Көрсен қызар, жалмауыз.
Сорлы қазақ сол үшін
Алты бақан, ала ауыз [2, 80], -

деген жолдарда өмірдің, адам өмірінің шындықтары шынайы көрініс тапқан. Адамның ішкі қалпы қапысыз ашылған: сабырсыз; арсыз; еріншек; көрсен қызар; жалмауыз. Ондай адамның өмірде барына, болғанына шек келтіру негізсіз. Қазақтың осындайлардың бұзақылықтарының кесірінен алты бақан, ала ауыз болып жүргені де рас. Ақын шығармасының көркемдік әлемінде көрініс тапқан құбылыстар болмыстағы нақты құбылыстармен тығыз байланысты. Бірақ ақынның көркемдік әлемінде осынша жарқын, шынайы көрініс тапқан шындық құбылыстар осы қалпында болмысқа, болмыстағы бұрынғы орнына қайта келмекке жол жоқ. Ақынның көркемдік әлемінде осынша жарқын, шынайы көрініс тапқан шындық құбылыстар ықтимал әлемнің құрамдастарына негіз болған логикалық семантиканың арқауы қызметін атқарады. Оның үстіне ақынның ықтимал әлемінің семантикасын түзетін осы құбылыстардың мезгілдік және мекендік кеңістігін нақты көрсетіп, белгілі бір шеңберде шектеу мүмкін емес. Ақынның ықтимал әлемінің семантикалық өзегі өмірдің шындық болмысының мезгілдік және мекендік кеңістігімен шектелмейді. Сондықтан ақынның ықтимал әлеміндегі құбылыстар - өмірдің шындық болмысында құбылыстар емес. Соған қарамастан ақынның ықтимал әлемінің семантикасында шынайылық жоқ деп айтуға болмайды. Ақынның ықтимал әлемінің шынайылығы – көркем шынайылық. Ақынның ықтимал әлемінің шынайылығы болмыстағы шындық құбылыстардың шынайылығынан жоғары тұрады.

Тіл білімі, әсіресе оның бүгінде лингвистикалық поэтика, мәтінтану деп аталып жүрген салалары өлең мәтінінің мағыналық-құрылымдық жүйесіне, әдеби шығарманың

көркемдік әлеміне басқа деңгейде, басқа тұрғыдан баға береді. Бұл арада тіл білімінде әдетте басты зерттеу пәні ретінде қабылданған сөз, сөз тіркесі, сөйлем секілді категориялар да өз қызметтері аясында көркемдік әлем семантикасының табиғатын жете танытатындай қызметімен ерекшелене алмайды. Көркемдік әлем өрісіндегі әрбір құбылыс оның мазмұндық-мағыналық құрылымын түзуші, сабақтастырушы, байланыстырушы фактор деңгейіне дейін көтеріле алғанда ғана өзінің белгілі бір қырын, белгілі бір табиғатын таныта алады. Ондай жағдайда тілдік бірлік өзінің тура немесе бұрма мағынасымен көркемдік әлемнің семантикалық-құрылым жүйесі беретін мазмұн-мағынаның басты ұйыстырушы, байланыстырушы тетігіне айналады. Тілдің басқа деңгейдегі категориялары туралы да осыны айтуға болады.

Абай өлеңдерін түзуші жекелеген бірліктердің мәтін түзуші фактор деңгейіне көтерілуі олардың мәтін жүйесінде атқаратын функционалдық қызметіне тікелей тәуелді. Абай шығармашылығында тілдік құралдарды қолдану тәсілдерінің бәрі бірдей өлең мәтінінің құрылым жүйесінде, көркемдік әлем кеңістігінде күрделі тілдік тұтастық қызметін атқармағанмен, олар синтаксистік жалаң, жай тұтастықтан бастап синтаксистік күрделі тұтастыққа дейінгі аралықтағы мәтін түзуші құбылыстардың қай-қайсысының құрамында да белсенді қызмет атқарады, лексикалық, грамматикалық категориялардың мәтін аясындағы қызметін байыта, күрделендіре отырып, мәтін түзуші, көркемдік әлем кеңістігін түзуші, олардың мазмұндық-мағыналық жүйесін тұтастырушы құбылыс деңгейіне дейін көтеріледі. Сөздің тура емес, бұрма мағынада қолданылу жолдары мен тәсілдерінің бұл орайда үлкен рөлі бар. Ақынның көркемдік әлемінің семантикалық даралығы көп жағдайларда жекелеген категориялардың қызметімен, жекелеген бірліктердің бұрма немесе бірде тура, бірде бұрма мағынада қолданылу ерекшеліктерімен тікелей байланыста анықталады.

Қартайдық, қайғы ойладық, ұлғайды арман,

Шошимын кейінгі жас балалардан.

Терін сатпай, телміріп көзін сатып,

Теп-тегіс жұрттың бәрі болды аларман [2, 46], –

деген шумаққа назар аударайық. Абайдың «Қартайдық, қайғы ойладық, ұлғайды арман» атты өлеңінің бастапқы шумағы. Осы шумақты мағыналық-құрылымдық құрамдастарына жіктегенде, мына жай белгілі болады. Бірінші тармақ ақынның белгілі бір мезгілдік кезеңдегі, шақтағы қалпының, ішкі-сыртқы күйінің сипатын білдіреді. Осы шақтағы осы күйдің ерекше бір қыры екінші тармақта ашылады. Сөйтіп, алғашқы екі тармақта ақынның белгілі бір шақтағы ішкі және сыртқы күйі көрініс табады. Бұл - өлең шумағының екі бірліктен тұратын алғашқы семантикалық-құрылымдық құрамдас бөлігі. Оның құрамындағы екі бірлік бір-бірімен құрылымдық жағынан тең дәрежеде байланысқан, мағыналық жағынан іштей сабақтасып жатыр. Енді осы құрылымдық бірлікте көрініс тапқан күйге назар аударайық. Мұндай күйдің себебі неде? Мұндай күйдің тууына себеп болған құбылыстар қандай?

Шумақтың екінші семантикалық-құрылымдық құрамдас бөлігінде оның алдыңғы мағыналық-құрылымдық бөлігінде сипатталған күйдің туу себебі ашылады. Шумақтың құрамдас екі мағыналық-құрылымдық бөліктерінің өзара байланысын шартты түрде өрнекке түсіретін болсақ, оның жүйесі мынадай болар еді: белгілі бір болған нәрсе (нәтиже, салдар) → белгілі бір болған нәрсенің болу (нәтиженің, салдардың) себебі. Жүйенің қысқартылған үлгісі: нәтиже (салдар) → себеп.

Нәтиженің себебі көрініс тапқан екінші семантикалық-құрылымдық бөлікті түзуші бірліктер екі саладан тұрады. Оның бірі – *терін сатпай, телміріп көзін сату*; екіншісі – *теп-тегіс жұрттың бәрінің аларман болуы*. Бұлардың әрқайсысы – күрделі образ. *Терін сатпай, телміріп көзін сату* - белгілі бір әлеуметтік ортада қалыптасқан тұлғаның сыртқы әрі ішкі сипаты. Осының бәрі – ақынның көркемдік әлемінің семантикалық кеңістігіндегі ықтимал әлемнің көрінісі. Көріністі бір жақты қабылдап, бір жақты түсінуге болмайды. Сонымен қатар осы тіркестердің мағынасын тура қабылдап,

тура түсінуге де болмайды. *Терін сату, телміріп көзін сату* – метафоралық қатынаста айтылған фразеологиялық тіркестер. Олардың мағынасы көп қатпарлы. Онда тұлғаның әлеуметтік халі, психологиялық күйі, мінез-құлқы, кескін-кейпі, оларға автордың қатынасы – бәрі көрініс тапқан. Сондықтан бір мағынаның өзінен бірнеше мағынаның желісі тарқатылады. Ол мағыналық желілердің бірі айқын болса, бірі жасырын, ойдан да, көзден де таса жатады.

Ақынның көркемдік әлеміндегі мән мен мағынаның тамыр тартқан тереңіне екінің бірі бойлай алмайды. Онда бірнеше деңгей бар: Абайға дейінгі дәуірден басталатын сарындар; Абайдың дәуіріндегі әлеумет өмірінің шындықтары; Абайдан кейінгі дәуір шындықтарымен үндесіп жатқан сарындар. Бұлардың әрқайсысының семантикалық-құрылымдық жүйесін, ерекшеліктерін анықтаудың маңызы жоғары. Бірақ оларды бір-бірінен жеке дара бөліп алып қарастыру қажетті нәтижеге жеткізбейді. Көрсетілген сарындарды тұтас қамтитын семантикалық-құрылымдық жүйенің өзегін табу, зерттеу нысанының заңдылықтарын сол өзекті желі бойынша таратып талдау аса маңызды.

Абай өлеңінің келесі шумағында нәтиженің себебі одан ары қарай тармақтала береді. Ал осы кейінгі шумақты алдыңғы шумақтың семантикалық-құрылымдық тұтастығынан тыс алып қарайтын болсақ, мұның өз мағыналық құрылымы мына үлгіде нақтыланады:

Бай алады кезінде көп берем деп,
Жетпей тұрған жерінде тек берем деп.
Би мен болыс алады күшін сатып,
Мен қазақтан кегінді ап берем деп [2, 46].

Бірінші семантикалық-құрылымдық бөлікте алдымен белгілі бір нәтиже (салдар) көрсетіледі: а) *бай алады*. Сонан кейін осы нәтиженің себебі көрсетіледі: а) *кезінде көп береді*; ә) *жетпей тұрған жерінде тек береді*.

Аларманның алуының себебі, берерменнің беруінің себебі осындай. Осы мағыналық құрылымды жоғарыдағы үлгіде өрнекке түсірсек, ол мынадай болады: нәтиже (салдар) → нәтиженің себебі. Шумақтың екінші семантикалық-құрылымдық бөлігінің жүйесі де осындай. Осы құрылым кейінгі шумақтарда да қайталаанады. Басқаша айтсақ, өлең мәтінінде белгілі бір мағыналық-құрылымдық тетік қайталаанады. Өлең мәтінінің құрамдас бірліктерінің арасындағы байланысты осындай семантикалық-құрылымдық қайталаулар қамтамасыз етеді. Сонымен қатар мұндай қайталаулар арқылы белгілі бір тақырыптық мазмұн әр қырынан толысып, кеңітілген қалыпта ашылады. Ал мұндай толысулар мен кеңеюлер жүйесіз, ретсіз емес, білгілі бір тәртіп бойынша жүзеге асады. Бір мағыналық тетік бірнеше құрылымда бірнеше жерде жөнсіз, жүйесіз қайталанатын болса, онда мұндай қайталаулардың өлең мәтінін түзуші факторларға ешқандай қатысы жоқ болғаны. Абай өлеңдерінің мәтінінде мағыналық тетіктердің орынсыз, жөнсіз қайталануы жоқ. Ал мәтін түзуші факторлардың бір-бірімен байланысы мәтіннің бірбүтін күрделі құбылыс ретіндегі қасиетін барынша терең ашуға мүмкіншілік береді. Мұның өзі өлең мәтінінің семантикалық-құрылымдық, семантикалық-логикалық тұтастығын білдіретін басты ерекшеліктерді анықтауға жол ашады.

Өлең шумағында көрініс тапқан болмыстағы шындық құбылыстардың түп тамыры өте әріде. Абай тұсында бұл жалпыға ортақ, қоғамдағы іргелі әлеуметтік құбылыс деңгейіне көтерілді. Оның сарындарының жекелеген сілемдері бүгінгі күннің шындығымен түйісіп жатыр. Мәтін жүйесіндегі семантикалық-құрылымдық жүйе мәнісін белгілі бір ғана дәуір шегінде тануға талпынған жағдайда біз оның тереңіне бойлай алмайтын боламыз.

Ақын өлеңі мәтінінің семантикалық-құрылымдық жүйесін шартты түрде мына үлгіде кестелеуге болады: ақын ↔ болмыс ↔ мәтін. Кестеде ақынның шығармашылық қызметінің түпкі нәтижесі мәтін екені көрсетілген. Бұл – жалпыға белгілі, түсінікті жай. Енді осы үлгіні мәтіннің коммуникативтік қызметіне қатысты өрнектейтін болсақ,

мынадай жүйе түзіледі: ақын ↔ мәтін ↔ оқушы (тыңдаушы). Мұндағы түпкі нәтиже – мәтінді оқушының (тыңдаушының) қабылдауы. Осы жүйе негізінде мынадай ой қорытуға болады: ақынның мәтін түзу жолындағы қызметі мәтінді оқушы (тыңдаушы) тұлғаға бағытталады. Осыдан келіп мәтіннің функционалдық қызметі туралы пікір туады. Басқаша айтар болсақ, мәтінді түзу (ақынның қызметі) және оны қабылдау (оқу, тыңдау) үдерістері түгелімен коммуникативтік мақсатқа бағындырылған. Мәтін және оны қабылдау мәтінді түзуші тұлға мен оны қабылдаушы тұлғаның арасындағы қатынас арқылы жүзеге асады. Қабылдаушының (оқушының, тыңдаушының) мәтінді түсінуі тілдік бірліктердің мағынасын, мазмұнын ұғуымен баланысты екені рас. Бірақ мәтінді түсіну барысында қабылдаушының өзінің таным деңгейі, мәтіннің семантикалық-құрылымдық бірліктерінің өзара сабақтасып, байланысып жатқан қызметінің мәні мен мәнісін тану мүмкіншілігі басты қызмет атқарады. Бұл ретте мәтінді қабылдаудың өзіндік моделін жасаудың жөні бар.

Қалың елім, қазағым, қайран жұртым,
 Ұстарасыз аузыңа түсті мұртың.
 Жақсы менен жаманды айырмадың,
 Бірі қан, бірі май боп енді екі ұртың [2, 50].

Өлең шумағын іштей семантикалық-құрылымдық бөліктерге бөлу артық. Өйткені шумақтың алғашқы екі жолы мен кейінгі екі жолы тұтасып, бір ғана мағыналық-құрылымдық бөлік қызметін атқарады. Оның себебі мағыналық тұтастықта. Мағыналық тұтастықты түзуші бірліктер бір ұғымды бірде тура мағынсында, бірде бұрма мағынада жеткізеді. Мұрттың ұстарасыз ауызға түсуі – надандықтың сыртқы белгісі. Бірақ осы белгі арқылы ақын мұрттың ұстара көрмей, ауызға түскенін айтып отыр ма, жоқ надандықты айтып отыр ма? Бұл жерде тура мағына мен бұрма мағына өзара астасып, шарпысып жатыр. Басқаша айтқанда, мәтіннің мазмұны бейнелі, образды қалпымен ерекшеленеді. Оны нақты мазмұн деңгейінде пайымдау жеткіліксіз, ал образды мазмұн деңгейінде талдау қисынсыз ойлардың кеңістігіне алып баруы ықтимал. Алайда мәтіннің мәнін образды мазмұн деңгейінде ашпайынша толымды ғылыми нәтижеге қол жеткізу қиын. Сондықтан ақын өлеңдерінің мәнін образды мазмұн деңгейінде зерделеу қажет, бірақ мәтіннің мазмұнын зерделеу жаңа мәтін түзгендей болмауы шарт.

Ақын өлеңінің келесі екі тармағындағы мазмұн жайында да осыны айтуға болады. Екі ұрттың бірінің қан, бірі май болуы – тура емес, бұрма мағынада айтылған сөздер. Осы сөздердің қызметі арқылы белгілі бір образ жасалған. Ол образдың мәтін жүйесіндегі мазмұны бай. Мұның мәнісі жақсы менен жаманды айырмау дегенді білдіреді. Бір ұғым екі түрлі мағынада берілген: *Ұстарасыз аузыңа түсті мұртың; Бірі қан, бірі май боп енді екі ұртың*. Екі мағынаға ортақ бір мән мынадай: *Жақсы менен жаманды айырмадың*. Бірде бұрма мағынада, бірде тура мағынада [3, 14].

Келесі шумақта суреттеу нысанының тағы бір қыры ашылады. *Бет бергенде шырайың сондай жақсы* тармағы беретін мағынаға екінші тармақтағы мағына қарама-қарсы мәнде айтылған. Бірақ осы қарама-қарсылықтың өзінен қосымша мағыналық реңк байқалады. Келесі екі тармақтың мағыналық арақатынасы да осы сипатта. Оның үстіне тура мағыналы әр тармақтың екінші тармағындағы ұғым тармақ болып ұйысқан сөз, сөз тіркесі, сөйлемнің бұрма мағынасы арқылы кестеленген. Белгілі бір ұғымдардың бірде тура мағынада, бірде бұрма мағынада берілуі олардың берілу ретіндегі өлшем, мөлшер, жүйе өлең мәнін түзуші факторлардың өрісінде маңызды қызмет атқарады.

Абайдың «Өлсем орным қара жер сыз болмай ма?» өлеңі өзінен кейінгілерге арнап айтқан жүрекжарды ғұзыр сөзі, зар-тілегі іспетті. Өлең:

Өлсем, орным – қара жер сыз болмай ма?
 Өткір тіл – бір ұялшақ қыз болмай ма?
 Махаббат ғадауатпен майдандасқан,
 Қайран менің жүрегім мұз болмай ма? [2, 280] –

деп басталады. Шумақ мазмұнының тірегі *Өлсем* деген сөзде тұр. Одан кейінгі бірліктердің бәрі өлгеннен кейінгі күйдің сипаттамасын білдіреді. *Махаббат ғадауатпен майдандасқан... жүрек* тіркестеріндегі мағынаның тереңі Абайдың алдындағы, өте ертедегі даналық білім, қағидалар қатарына дейін барады. Махаббат пен ғадауаттың майдандасуы аясында ақынның шығармашылығында бейнеленген сан алуан оқиғалар, ахуалдар, тартысты күйлер сурет, бейне, образ түрінде тұтасқан қалыпта елес береді. Махаббат пен ғадауаттың ақынның жүрегінде майдандасуы өзінше бір ықтимал әлем болғанда, оның негізінде болмыстағы, өмірдегі шындық құбылыстар жатқаны анық. Бірақ махаббат пен ғадауаттың ақынның жүрегінде майдандасуынан болмыстағы, өмірдегі шындық құбылыстардың өзін іздеуге болмайды. Өйткені махаббат пен ғадауаттың ақынның жүрегінде майдандасуы өзінше әлем болғанда, нақты болмыстың, өмірдегі шындық құбылыстардың әлемі емес, солардың әсерінен туған көңіл күйдің әлемі, ықтимал әлем.

Абайдың көркемдік әлемі деңгейінде түзілген мағына мен оның мазмұны арасында қайшылық жоқ, байланыс бар. Бірақ оларды өзара теңестіріп түсіну орынсыз. Ақынның көркемдік әлемінің бүтіндігін мағыналық-құрылымдық бірліктердің өзара бірлігі мен байланысы, тұтастығы қамтамасыз етеді. Мазмұн тілдік бірліктердің мағыналық-құрылымдық ұйысуы негізінде ашылады. Мәтіннің мағыналық-құрылымдық жүйесін тану үшін оның мазмұнын білудің маңызы жоғары екенінде сөз жоқ. Бірақ мазмұнды білу ақынның көркемдік әлемінің мағыналық-құрылымдық тұтастығын тану емес. Мәтін семантикасын саралау ақынның көркемдік әлемінің мәнін түсінуге жол ашады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қабдолов З. Сөз өнері (Әдебиет теориясының негіздері). Өңделіп, толықтырылған екінші басылымы. – Алматы: Мектеп, 1976.
2. Абай (Ибраһим) Құнанбаев. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. 1-том / Жалпы редакциясын басқарған Ы.Дүйсенбаев. – Алматы: Ғылым, 1977.
3. Абайтану. Таңдамалы еңбектер. ҮІІІ том. Пәнаралық зерттеу / Ж.Дәдебаев, Ө.Әбдиманов, Т.Кәкішев, З.Бисенғали т.б. – Алматы: Қазақ университеті, 2016.
4. Әл-Фараби. Әлуметтік-этикалық трактаттар / Қазақшаға аударғандар: Қ.Сағындықов, М.Жанғалин, И.Ишмухаммедов. Аударманың ғылыми редакциясын жасаған А.Тұрғынбаев. – Алматы: Ғылым, 1975.
5. Байтұрсынов А. Шығармалары: Өлеңдер, аудармалар, зерттеулер / Құраст. Шәріпов Ә., Дәуітов С.). – Алматы: Жазушы, 1989.

УДК: 81.362

ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ МИР АБАЯ

Ж. Дәдебаев

директор Абайского научно-исследовательского института при Казахском национальном университете имени аль-Фараби, г. Алматы

Аннотация. В статье рассказывается о художественных особенностях в стихах Абая Кунанбаева, о том, что целостность художественного мира обеспечивается единством и связью смысло-структурных единиц, целостностью. Содержание раскрывается на основе смысло-структурной организации языковых единиц. Познание содержания не есть признание смысло-структурной целостности художественного мира поэта. Дифференциация семантики текста открывает путь к пониманию сущности художественного мира поэта.

Ключевые слова: Абай, преемственность, созвучие, поэт, художественный мир, пропаганда.

УДК 947.084 (574.2)

ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ И СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ БАШКИРСКОГО ПИСЬМА

Хабибуллина З.А.

Башкирский государственный педагогический университет имени М. Акмуллы,
Уфа, Россия

Аннотация: В научной статье будут освещены история и пути развития письменности башкирского языка, актуальные проблемы современности. В 30-е годы XX века башкирский язык был основан на латинском алфавите и в дальнейшем предусматривал переход на латинский алфавит.

Ключевые слова: языкознание, латинская графика, башкирский язык, история языка.

Каждая эпоха предъявляет свои требования языку, определяя его специфику, особенности и уровень развития. Одним из важнейших показателей развитости языка является письменность, поднимающая язык на качественно новый уровень. Письмо не только накопление, хранение и передача знаний, способное преодолеть пространство и время. Благодаря письму мысли, идеи, знания, вся духовная, умственная жизнь человека не умирает вместе с ним, а делается достоянием последующих поколений. Записанное слово объединяет настоящее и будущее. Поэтому степень развития каждого народа тесно связано с уровнем развития его письма.

Письменность тюркских народов насчитывает более чем двухтысячелетнюю историю. За это время тюркские народы сменили несколько форм алфавита. Все они в разной степени точности и адекватности отражали особенности тюркской речи. Все средневековые и современные литературные языки в значительной части восходят к языку Тюркского каганата. В состав каганата вошли тюркоязычные, в том числе и башкирские племена табын, катый, тангаур, канглы и др. В Тюркском каганате пользовались руническим письмом, которое продолжало бытовать и после распада, в условиях новых тюркских государств. Отсюда можно сделать вывод о том, что башкиры, как и другие тюркские народы, пользовались письменностью еще в далеком прошлом, в VI–X веках, до принятия арабского письма.

На территории современного и исторического Башкортостана сохранилось множество письменных источников, которые зафиксированы 1) в эпитафиях; 2) на скалах; 3) монетах; 4) в украшениях, одежде башкирского народа, например, в сулпы, кумбазы, тэнкэ; 5) в наградах и пайцзах; 6) в приписках на краях рукописных книг; 7) в текстах различных печатей.

Обилие вариантов письменностей в источниках позволяет не только дифференцировать весь фонд найденных памятников, но и выделять различные школы письма. Исследования последних лет показывают, что среди башкир тюркские руны, превратившись постепенно в набор знаков-символов, применялись довольно продолжительное время: из 38 букв-знаков рунического алфавита 17 распространены среди башкир как тамги, которые ставились на родовое или семейное имущество (утварь, пчелиные борти, деревья, скот, седла и т.п.).

С X века в Волжской Булгарии вместе с исламом распространяется арабская графика. Во времена Золотой Орды она служила для записи официальной документации и государственного делопроизводства, а также литературных произведений. Для написания некоторых важных государственных актов в начале XIII-XIV веков параллельно использовался также уйгурский алфавит, которым выполнены памятники, найденные на территории Башкортостана. К таким памятникам относятся уйгурописьменные эпитафии, географические указатели, монеты, браслеты, награды и др. Наибольшее распространение в то время получила деловая документация и литература, созданная на основе арабского письма, которое в начале XIV века приобрело официальный статус. Мусульманское население Волго-Уральского региона (как и всей России) использовало исключительно арабскую графику (с добавлением некоторых знаков), которая практически не менялась. Многие произведения башкирской литературы – многочисленные башкирские шежере, сказание «Чингизнаме», «Письмо Батырши царице Екатерине II», воззвания и приказы Салавата Юлаева и др. были написаны на арабской графике. На этой письменности создана очень богатая башкирская литература, классическими образцами которой являются поэма древне башкирского поэта Кул Гали «Киссаи Йусуф» (1233); произведения поэтов XIX века: А.Каргалы, Т.Ялсыгулова, Х.Салихова, Г. Соко́роя, М.Акмуллы, М. Уметбаева и др.

К середине XIX века сделаны первые попытки создания башкирской национальной письменности, способной передавать фонетические особенности языка. Так, в 1859 году Мирсалих Бикчурин на южном диалекте башкирского языка на основе арабской графики опубликовал «Сказку царя-богатыря». Национальный башкирский алфавит на основе арабской графики, с дополнительными буквами для обозначения специфических звуков башкирского языка, появился в начале XX века, в 1923 году в арабский алфавит был внесен ряд изменений, учитывающих его фонетические особенности. Одновременно были разработаны новые правила башкирского правописания, опубликованные в начале 1924 года. И хотя эти правила впоследствии были во многом усовершенствованы, постичь систему письма было нелегко, поскольку эта письменность вызывала определенные трудности в ее использовании. Неудобство арабского алфавита для тюркских народов было связано с сложностью начертания букв (в зависимости от местоположения в слове каждая буква имеет свою графему) и затруднениями в чтении. Неудобства арабского письма стали особенно заметны в условиях промышленной и информационной модернизации конца XIX-начала XX веков: выяснилось, что использование арабского письма делает невозможным использование механических пишущих машинок, затрудняет работу наборщиков типографий и осложняет обучение европейским языкам. Были предприняты попытки модернизировать арабскую графику введением букв для гласных звуков, но все они оказались безуспешными.

В связи с началом массового применения арабского письма, тюрки придумывали о его замене латиницей или даже кириллицей. Так, например, азербайджанский писатель М.Ф. Ахундов в середине XIX века наряду с совершенствованием арабского письма для тюрков предлагал заменить арабский алфавит латиницей или кириллицей. Миссионер Н.И. Ильминский вместо арабского алфавита для тюркоязычных народов начал выпускать на кириллице православные книги на татарском языке для крещеных татар. В конце XIX – начале XX века усилилось стремление русских ученых и башкирской национальной интеллигенции к созданию письменности на основе русской графики. С помощью русского алфавита записывались образцы устного народного творчества (Р.Г. Игнатъев, М.В. Лоссиевский, А.Г. Бессонов, С.Г. Рыбаков и др.), создавались буквари по башкирскому языку (В.В. Катаринский, А.Г. Бессонов, М.А. Кулаев).

Среди татар стремление к замене арабского письма латиницей возникает в начале XX века. Так, поэт Сагит Рамиев уже в 1908-1909 годах начинает применять свой

латинский алфавит. Но его проект отвергается сторонниками совершенствования арабского письма.

В 1920 году татаро-башкирские журналисты уже более обоснованно, исходя из необходимости распространения грамотности среди широких масс, поднимают вопрос о переводе татаро-башкирского письма на латиницу, азербайджанцы приступили даже к составлению азербайджанского варианта латинского алфавита. Между тем принятием латиницы вместо арабской графики начинают заниматься уже на уровне советского правительства. В 1924 году в Москве создается специальный комитет, который вскоре был преобразован в Центральный комитет нового алфавита Президиума ВЦИК (Всесоюзного Центрального Исполнительного Комитета). Появляется проект нового латинского алфавита для татаро-башкир, который был помещен в газете «Эшсе» (Рабочий) 18 июля 1924 года.

Но ведущие деятели, хотя в целом положительно оценивают латиницу, выступают за сохранение арабской графики. Это настроение было высказано и на Первом съезде тюркологов, посвященный вопросам латинизации письменности тюркоязычных народов, на котором был создан Центральный комитет нового тюркского алфавита. Поскольку латинизация алфавитов ведется на уровне ЦК ВКП(б), в Башкирском областном комитете создается общество «Яналиф» (новый алфавит), которое представляет для обсуждения ряд проектов латинского алфавита для башкирского письма и в 1928 году один из них (так называемый яналиф) был официально утверждён [Ишбердин *и др.*, 1989]. Новый алфавит позволил построить правописание на фонетическом принципе, в нем всего 36 букв: из них 10 гласных, 26 согласных букв. 24 буквы взяты из латинского алфавита без изменений, 8 букв - с небольшими изменениями. К этому времени основные нормы фонетики, в том числе и орфоэпии, уже вполне сложились и это обстоятельство сыграло существенную роль в ускоренном усвоении не только нового правописания, но и норм фонетики башкирского языка, в которых наблюдался значительный разнобой.

Следует отметить, что после введения латинского алфавита в течении нескольких лет (на время переходного периода) разрешалось пользоваться арабским алфавитом. Обучение в школах и учебных заведениях вводилось сразу же, а делопроизводство на основе латинского алфавита вводилось в течении нескольких лет. Одновременно на местах в массовом порядке проходило обучение латинскому алфавиту с охватом почти всего взрослого населения. Постепенно латинский алфавит полностью вошел в сферу образования, науки и культуры, в быт башкирского населения. Практика употребления в течение десяти лет этого алфавита себя оправдала.

Латинизированный алфавит в целом сыграл положительную роль в духовной жизни башкир, способствовал преодолению неграмотности, стимулировал развитие культуры и просвещения народа, заложил основы для его дальнейшего духовного развития. Стабилизация норм фонетики и усвоение нового правописания протекали в 30-х годах XX века в условиях невиданного роста культурного уровня всего башкирского населения, когда необычайно расширились общественные функции литературного языка, ставшего, именно благодаря расцвету национальной культуры, достоянием самых широких масс. Принятие латинской письменности облегчало и удешевляло печатание книг, учебников, журналов, газет и т.д., так как у всех тюркских народов в этот период была графика только на латинице.

В 1938 году на бюро Башкирского обкома ВКП(б) был поставлен вопрос о переходе на кириллический алфавит. 23 ноября 1939 года новый алфавит был утверждён, а в 1940 году введён в употребление.

Русский алфавит в замен арабо-башкирского предлагался еще в конце XIX в. – начале XX в. русскими учеными и башкирской национальной интеллигенцией. Р.Г. Игнатъев (1829-1886), В.В. Катаринский (1846-1902), А.Г. Бессонов (1848-1918), М.В. Лоссиевский (1850-1884), С.Г. Рыбаков (1867-1926), М.А. Кулаев (1873-1958) собирают

образцы башкирского народного творчества, пользуясь при этом русской графикой (кириллицей). В то же время большой интерес вызывает у них и башкирская народная разговорная речь. Возникает необходимость составления алифбы (башкирского букваря) на основе русского алфавита.

В конце XIX в. на основе русской графики с дополнительными знаками для специфических башкирских звуков были составлены первые русско-башкирские и башкирско-русские словари. Автор словарей – В.В. Катаринский, первый из них «Краткий русско-башкирский словарь» содержит около 2500 слов разбитых на группы частью по семантическим, частью по грамматическим признакам. В основу словаря был положен разговорный язык оренбургских башкир, ныне входящий в состав иксамарского говора южного диалекта. Второй словарь, башкирско-русский построен по алфавитному принципу и полнее предыдущего. В нем нашли отражение слово- и формообразующие аффиксы восточного и южного диалектов башкирского языка.

В 1907 году в Казани был напечатан второй «Букварь для башкир», автором которого является А.Г. Бессонов. Он предлагал башкирский алфавит из 41 буквы русской графики. Материалом служил разговорный язык северо-восточных башкир. Свой алфавит он применял и при записи башкирских народных сказок.

В конце XIX – в начале XX в. изучением башкирских диалектов занимался Н.Ф. Катанов – профессор и активный деятель Казанского университета. Он дважды предпринимал диалектологические поездки в Белебеевский и Мензелинский уезды Уфимской губернии. Большой интерес представляет его «Азбука для башкирского языка» из 33 букв русской графики.

Значительный вклад в исследовании башкирского языка внес Мстислав Александрович (Мухаммедхан Сахибкиреевич) Кулаев (1873-1958), который усматривал рост просвещения в приобщении башкир к русской культуре, а через него и к европейской. Первая его книга по башкирскому языку вышла в 1912 году в Казани под названием «Основы звукоподражания и азбука для башкир», где он предложил алфавит из 34 букв составленных на основе русского алфавита. М. Кулаев выпустил азбуку на башкирском языке, в которой ввел некоторые изменения: исключил *дж* как знак, нехарактерный для башкирского языка, и видоизменил некоторые буквы. Но последующий его алфавит вновь включал в себя 34 буквы.

Таким образом, еще в конце XIX и в начале XX века для башкирской письменности предлагается русский алфавит в замен арабо-башкирского. Башкирские фольклорные тексты и словари, написанные на основе русской графики, явились первыми опытами создания в современной башкирской письменности. Однако из-за отсутствия необходимых условий для принятия башкирским народом русского алфавита вышеотмеченные попытки в рассматриваемый период не могли выйти за рамки эксперимента. Они притворились в жизнь в советское время.

Современный башкирский алфавит на основе кириллицы состоит из 42 букв, девять из которых введены дополнительно для передачи специфичных звуков башкирского языка. Алфавит включает 9 графем, являющихся дополнительными к стандартной (русской) кириллице: *Әә*, *Өө*, *Үү* для передачи специфичных переднеязычных гласных, и *Кк*, *Ғғ*, *Зз*, *Ҙз*, *Һһ*, *Ңң* для передачи специфичных согласных башкирского языка. Две графемы – *Кк* и *Зз* являются уникальными, то есть не встречаются больше ни в одном алфавите.

Таким образом, башкирское письмо прошло многовековой путь от руники к кириллице, и сегодня вряд ли кому бы то было необходимо поднимать вопрос о каком-то новом для башкир алфавите. Но знать и изучать историю алфавитов, конечно же, надо, так как народ не вправе забывать и нашу тюркскую рунику, ведь первые тексты наших предков переданы нам в наследство на ней. Башкиры должны быть признательны и арабскому алфавиту, ведь семь веков письменность башкир базировалась на нем. Нам кажется, в век информатизации современный башкир должен владеть и латиницей,

помня, что доминирующая часть тюркского этноса, наших сородичей и других народов мира для письма пользуется ею.

Будет нелишним, если средних и высших учебных заведениях, на всевозможных курсах мы сумеем в наши дни параллельно наладить и должное обучение желающих древнетюркскому, арабскому алфавитам. А умение пользоваться латинским шрифтом, в том числе и тюркским – само веление времени века информатизации и глобализации. В этой связи необходимо восстановить латинизированный алфавит башкирского языка, который применялся в 30-х годах двадцатого столетия и усовершенствовать согласно современным условиям. Это необходимо для общения с башкирами, проживающими за пределами Российской Федерации, родственными тюркскими народами ближнего и дальнего зарубежья.

Список литературы:

1. Башкортостан: Краткая энциклопедия. – Уфа, 1996. – С.115.
2. Галяутдинов И.Г. Два века башкирского литературного языка. – Уфа: Гилем, 2000. – 448с.
3. Закиев М.З. Тюрко-татарское письмо. История, состояние, перспективы. – М.: Инсан, 2005. – 248с.
4. Ишбердин Э.Ф., Халикова Р.Х., Галяутдинов И.Г. и др. Очерки истории башкирского литературного языка. – М.: Наука, 1989. – 256с.

ӘОЖ 947.084 (574.2)

БАШҚҰРТ ЖАЗУЫНЫҢ ДАМУ ТАРИХЫ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ

Хабибуллина З. А.

М. Акмулла атындағы Башқұрт мемлекеттік педагогикалық университеті, Уфа, Ресей

Аннотация: Ғылыми мақалада башқұрт тілінің жазу тарихы мен даму жолдары, қазіргі өзекті мәселелері сөз болады. ХХ ғасырдың 30 жылдары башқұрт тілінің латын әліпбиіне негізделген алфавитіне тоқталып, болашақта латын әліпбиіне көшу жолдарын қарастырылған.

Кілт сөздер: Тіл білімі, латын графикасы, башқұрт тілі, тіл тарихы.

УДК 894.342.09

ПЕРИОД ПРИМЕНЕНИЯ ЛАТИНСКОГО АЛФАВИТА В ИСТОРИИ КЫРГЫЗСКОЙ ПИСЬМЕННОСТИ

Кадыркулова У.К.

Иссык-Кульский государственный университет имени К.Тыныстанова,
г.Каракол, Кыргызстан

***Аннотация.** В данной статье автор прослеживает историю применения латинского алфавита в кыргызской письменности. Также анализируются преимущества и недостатки перехода кыргызского алфавита с арабского на латиницу, с латинского на кириллицу.*

***Ключевые слова:** алфавит, письменность, арабская письменность, латиница, кириллица, межнациональный язык.*

Кыргызский народ имеет очень богатую и более чем двадцатидвухвековую историю. История становления кыргызского языка столь же интересна и противоречива, как и история формирования кыргызского этноса, впервые упомянутого в китайских источниках 2 века до н.э. Столь древняя нация не могла не иметь своей письменности, пережив «великодержавие». Кыргызская письменность прошла следующие этапы становления:

1. Орхоно-Енисейский рунический алфавит, который состоял из 27 знаков;
 1. Письменность кыргызов на Алтае (Алтайская письменность);
 2. Тяньшанский период;
 3. Караханидский период (общетюркская письменность М.Кашгари);
 4. Чагатайский язык;
 5. Арабская письменность;
 6. Латиница;
 7. Кириллица.

Кыргызский народ в начале XX века стоял перед выбором: продолжить применять арабский алфавит, который не отвечал требованиям обслуживания или разработать новый алфавит, отвечающий и языковым особенностям, и доступный всем широким массам.

Считается, что первая национальная письменность на основе общенародного разговорного языка была создана в 1924 году. С этого времени стала выходить на кыргызском языке первая национальная газета «Эркин-Тоо» («Свободные горы»). Она положила начало развитию кыргызской письменности, которая возникла на базе реформированного арабского алфавита. Сам факт рождения этой письменности, приспособленный к особенностям общенародного кыргызского языка, явился большим историческим событием в духовной и общественной жизни нашего народа. На реформированном языке печатались первые книги и журналы, на нем велось обучение во вновь созданных кыргызских школах, что дало огромный толчок появлению кыргызской интеллигенции. Таким образом, реформированный арабский алфавит для своего времени сыграл положительную роль и был важным этапом в истории становления и развития кыргызской национальной письменности.

Арабский алфавит для записи кыргызского языка стал использоваться в первой половине XIX века. В 1911 году на этом алфавите появились первые кыргызские печатные публикации [Кудайбергенов, 1972: 93-98].

Арабский алфавит, как показывали многие ученые-лингвисты, по существу приспособлен к особенностям арабского языка, в звуковом составе которого бедно

представлены гласные фонемы. Имея всего лишь три буквы для обозначения гласных звуков, он с трудом мог отвечать всем особенностям кыргызского языка, в котором 6 долгих гласных и 8 кратких гласных (всего 14). В арабском алфавите насчитывалось 28 букв. И полностью особенности кыргызского и других тюркских языков не мог отражать. Не только кыргызский народ пытался адаптировать его к своему языку. Другой причиной, тормозящей процесс охвата арабской письменности в Средней Азии, была недоступность для большего числа населения.

Наличие письменности является основополагающим фактором формирования и развития языка. Но при условии ее доступности и всем слоям общества и обслуживании всех членов общества.

Наряду с введением в реформированный арабский алфавит на основе фонетического принципа необходимых изменений и дополнений, применительно к особенностям кыргызского языка, в целях максимального сближения письменной речи с разговорным языком, была перестроена и его орфография. Но пока практически положительных результатов было мало: арабский алфавит не был достаточно гибким. Это первое фонетическое письмо просуществовало до принятия латинской графики. Необходимость замены его практически более удобной, перспективной графикой диктовалась самой жизнью. «Реформированный киргизский алфавит, - писал проф. И.А.Батманов, - в принципе мало отличается от дореформенного». Он был сложным и недостаточно четко передающим фонетические особенности как киргизского, так и ряда других тюркских языков. «Поэтому сразу же после реформы киргизской орфографии. В 1925 году, раздались голоса о необходимости, по примеру других народов Советского государства, отказаться от арабского алфавита и заменить его другим, построенным на основе латинской графики [Батманов, 1948: 16].

В 1923 году К. Тыныстанов реформировал арабский алфавит, приблизив его к нуждам кыргызской фонетики [Кудайбергенов, 1972: 93-98]. В 1924 году на этом алфавите И.Арабаев написал первый кыргызский букварь. 14 октября 1926 года облисполком Киргизской АССР постановил начать постепенную замену арабского письма латиницей. Для этого в республике был образован комитет нового алфавита. 12 декабря 1927 года ЦИК Киргизской АССР признал латинизированный алфавит государственным наравне с арабским. С 1927-1928 учебного года латинизированный алфавит стал преподаваться в ряде школ, а с 1928-1929 года на него было переведено всё образование. 1 января 1930 года арабский алфавит был окончательно выведен из всех официальных сфер употребления по республике.

В латинизированном кыргызском алфавите в самом начале его существования еще не было букв **ф, в, х, ж** (латинские **f, v, h, z**). Для обозначения 9 кратких гласных применялось лишь 5 букв, а фонемы **ө, ү, и** самостоятельного буквенного обозначения не имели (для обозначения в письме этих гласных в основном применялись те же приемы, что в арабском алфавите). Весь алфавит пока еще состоял из 24 букв. Не были приняты еще заглавные буквы, что вызвало ряд практических неудобств при передаче на письме собственных имен, а также при определении начала предложения текста. Но все эти недочеты со временем были устранены, что создало возможность в 1938 году ввести стабильный свод правил новой орфографии кыргызского языка, изложенный в 35 параграфах.

После обновленной новой орфографии кыргызский алфавит состоял уже из 31 буквы. В самом своде правил более последовательно были разработаны принципы кыргызской орфографии [Кудайбергенов, 1972: 93-98].

Одним из достоинств нового свода правил являлось то, что в нем были даны более стабильные нормы орфографирования русских заимствованных слов в кыргызском языке. Для этой цели и были введены в состав алфавита буквы **ф, в, х, ж**.

Латинизированный алфавит несомненно сыграл в свое время положительную роль в развитии национальной письменности и культуры кыргызского народа. Он на

практике доказал свое превосходство над арабским алфавитом. Благодаря латинскому алфавиту удалось в кратчайшие сроки ликвидировать безграмотность взрослого населения, облегчить обучение в школе, этим шрифтом печатались первые газеты, учебники и литература и т.д. Латинизированный алфавит, дополняясь и уточняясь, просуществовал 12 лет.

Он в основном отражал фонетическую структуру кыргызского языка и был относительно легким для усвоения. Но, имея и преимущества над арабской письменностью, латинская графика имела и недостатки. Главный недостаток заключался в том, что не обеспечивала более успешного изучения русского языка, который был так необходим для культурно-экономического прогресса кыргызского народа. Для обучения на родном языке кыргызы использовали латинский алфавит, а при изучении русского языка пользовались русским алфавитом. Молодому поколению и всем желающим стать грамотными приходилось одновременно изучать два алфавита: латинский и русский. Это, безусловно, удлиняло период овладения русской грамотой и преодолению сложностей в усвоении графических основ разных по своей природе письменностей. Например, многие буквы латинского алфавита имеют одинаковые начертания с русским, но читаются по-разному: *и, в, п, с, х* и т.д. Функционирование двух алфавитов создавало тормозящее действие в книгопечатании и культурном, образовательном развитии. Стало вполне понятным, что латинский алфавит полноценно не отвечает требованиям культурно-экономической жизни кыргызского народа. Не только в нашей республике, но и в других соседних республиках ставился такой вопрос. Он был поднят группой научных и практических работников на страницах газеты «Кызыл Кыргызстан» 10 июля 1939 года. В обществе поднялось широкое обсуждение. Вскоре были разработаны и предложены варианты нового алфавита, на собраниях и совещаниях высказывались предложения о том, как лучше передавать особенности родного языка. После длительного обсуждения в конце 1939 года был разработан окончательный проект, представленный на утверждение Правительства. Проект был подготовлен и опубликован Научно-исследовательским институтом кыргызского языка и письменности на новый алфавит на основе русской графики. В январе 1941 года на четвертой сессии Верховного Совета Киргизской ССР был принят Закон о переводе кыргызской письменности на новый алфавит. В сентябре того же года Указом Президиума Верховного Совета Киргизской ССР был утвержден свод правил новой киргизской орфографии, который действовал до издания нового и последнего (1953) свода.

В состав нового алфавита кыргызского языка были включены 33 буквы русского алфавита и 3 дополнительные буквы: *ө, ү, ң*, графически являющиеся видоизменениями русских *о, у, н*. Долгие гласные кыргызского языка, являющиеся самостоятельными фонемами, передаются удвоенными знаками: *аа, оо, уу, ээ, өө, үү*. Учитывая, что в кыргызском языке согласно законам сингармонизма, глубокозаднеязычные *к (кь)* и *г (гь)* сочетаются с гласными заднего ряда: *ак – белый, карга – ворона, карыган – старый*; а среднеязычные *к* и *г* с гласными переднего ряда: *келечек – будущее, тегерек – округлость, эгин – посе́вы*. Для обозначения четырех согласных звуков было достаточно двух букв. Дело в том, что дифференциация этих согласных при чтении слова производится по гласным звукам, стоящим рядом с ними в одном слоге. Во время обсуждения нового проекта этот вопрос был предметом острых дискуссий. Некоторые возражали и предлагали эти звуки обозначать самостоятельной буквой. Однако в основу окончательного проекта были положены предложения К.Юдахина, в которых было научно доказано целесообразность обозначения четырех вышеуказанных согласных буквами *к* и *г*. Глухие согласные обозначаются буквой *к*, звонкие согласные буквой *г*. Такой принцип обозначения вышеупомянутых согласных функционирует и в алфавитах туркменского, татарского, алтайского и тувинского языков.

Буквы **я, ё, е, ю** в кыргызском языке в заимствованных словах употреблялись в той же огласовке, что и в русском языке. В кыргызском языке они обозначают сочетания **й** с глаными **й+а=я, й+э=е; й+о=ё; й+у=ю**. Например: *таяк - палка, туюк - закрытый, боёк – краска* и т.д.

Буквой **ж** обозначаются два разных звука, употребляемых в кыргызском (*жол – дорога, жалбырак – лист, жылкы – лошадь*) и русском (*этаж, журнал, возжатый*) языках.

Таковы в общих чертах процессы формирования кыргызской национальной письменности, которая в ходе своего развития прошла три главных этапа: на первом из них использовался арабский алфавит, на втором – латинская графика, а в начале 40 годов – переход на русскую графику.

Необходимо отметить особую роль первого кыргызского профессора, драматурга, передводчика, лингвиста и общественного деятеля Касыма Тыныстанова, чье имя было предано забвению. И в трудах до 80 годов XX века не указывается заслуга известного лингвиста, попавшего под репрессию. Но народ вернул честное имя героя, и заслуженные труды заняли достойное место среди первых исследователей кыргызского языкознания. Также надо отметить заслугу К.Тыныстанова в переходе на латинский алфавит, а в последующем на кириллицу. Именно К. Тыныстанову принадлежат первые учебники по грамматике кыргызского языка: «Алиппе для взрослых», «Морфология кыргызского языка» и т.д. [Азыркы адабий кыргыз тили, 2009: 506-507].

Новый алфавит облегчил изучение родного языка, способствовал улучшению издательского дела, открыл возможности молодежи быстрее изучать русский язык, а с его помощью глубже осваивать достижения русской и мировой науки и культуры. Вместе с тем следует также отметить, что вышеупомянутые этапы становления и развития кыргызской письменности не были случайными или стихийными. Наоборот эти важные исторические события являлись закономерными, вытекающими из насущной потребности языкового строительства, укрепляющими позиции имеющегося кыргызского письма.

На современном этапе в веке происходят большие изменения в поисках целей и задач, заново пересматриваются страницы истории и порой идет совсем иная интерпретация фактов и явлений, имевших место в истории.

На современном этапе на территории Кыргызстана используется письменность на основе кириллицы, а другая кыргызская письменность на основе арабского алфавита используется группой этнических кыргызов на территории Китая.

На сегодняшний день 16 государств используют кириллицу. А страны, пишущие на латинице, занимают 60% всего мира. Все чаще задают вопрос: Будет ли переходить Кыргызстан по примеру соседних государств латинице?

С приобретением независимости республики бывшего СССР самостоятельно принимали решение выбора национальной письменности. Узбекистан в 1993 году первой в Центральной Азии перешла на латиницу. Но в стране до сих пор употребляется кириллица, органы дублируют информацию на двух письменностях. Более успешным был опыт перехода на латиницу в Туркменистане и Азербайджане – в этих странах осталось мало следов кириллицы. Молдова также использует латиницу.

На сегодняшний день среди политиков и лингвистов есть и сторонники и противники перехода на латиницу. Сторонники за переход отмечают полное сходство звучания и написания. Некоторые ученые считают, что в латинском алфавите превосходно освещены присущие только для кыргызского языка звуки, что Кыргызстан, как страна развивающая туризм, будет более привлекательна для туристов с латинскими надписями. Но на сегодняшний день мы являемся страной билингвальной, где кыргызский язык имеет статус государственного, а русский язык – статус официального.

Русский язык имеет по исторически сложившимся причинам преимущество для кыргызского общества. Русский алфавит с небольшим только приспособлением

способен вполне выразить оттенки и особенности кыргызской фонетики и сделать кыргызский язык самостоятельным, каков он на самом деле есть и каковым должен быть в интересах кыргызского образования и развития.

Список литературы:

1. Азыркы адабий кыргыз тили. – Бишкек, 2009
2. Батманов И.А. Принципы орфографии киргизского языка. – Труды института языка, литературы и истории Киргизского филиала АН СССР, вып. 2, 1948. – С.16.
3. Баскаков Н.А. Развитие языков и письменности народов СССР// Вопросы языкознания, 1952, №3. – С.67
4. Кудайбергенов С. Совершенствование и унификация алфавита киргизского языка // Вопросы совершенствования алфавитов тюркских языков СССР. — М.: Наука, 1972. — С. 93-98.
5. Кыргыз туусу» №20 от 15.03.2016/стр.10
6. Орузбаева Б.О. Кыргыз адабий тилинин жалпы элдик негизи жөнүндө. – Фрунзе: Мектеп, 1968. с.-15
7. Сумарокова О.Л. Вклад Российской интеллигенции в научное изучение и развитие тюркских языков Туркестанского края (на материале киргизского языка) – Бишкек, 2015-с.8
8. Юнусалиев Б.М. Киргизский язык. В кн.: Языки народов СССР. Тюркские языки. Т.2. – М.: Наука, 1966.- с.483.

ЭОЖ 894.342.09

ҚЫРҒЫЗ ЖАЗУЫНЫҢ ТАРИХЫНДА ЛАТЫН ӘЛІПБИІН ҚОЛДАНУ КЕЗЕҢІ

Кадыркулова У. К.

Қ. Тыныстанов атындағы Ыстықкөл мемлекеттік университеті,
Қаракөл қ., Қырғызстан

***Аннотация.** Бұл мақалада автор қырғыз жазуында латын әліпбиінің қолданылу тарихын қадағалайды. Сондай-ақ, Қырғыз әліпбиінің араб әліпбиінен латын әліпбиіне, латын әліпбиінен кириллицаға көшуінің артықшылықтары мен кемшіліктері талданады.*

***Кілт сөздер:** алфавит, жазу, араб жазуы, латын, кириллица, ұлтаралық тіл.*

ӘОЖ 811.161.1.

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ РОМАН ЖАНРЫНЫҢ ТҮРЛІК ДАМУ ҮРДІСІ

Акбулатов А.А.

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал қ.

Аннотация. Бұл мақалада Қазақ романдарының қазіргі дамуы, роман-триллердің жанрлық ерекшеліктері мен түрлері қарастырылады. С. Досжан роман-триллеріне талдау жасалды.

Түйінді сөздер: әдеби процесс, көркем Конвенция, заманауи іздеу, роман-триллер

Кез-келген әдебиеттегі тың құбылыстарды, жаңашылдықты бағамдау үшін сол мәселенің теориялық негіздерін, яғни әдіснамалық жүйесін негіздеп алу аса маңызды. Өйткені кез-келген тақырыптың төркінін негізгі теориялық мәселеге сүйеніп негіздеу ғылым ақиқатына тән құбылыс. Мақаланың тақырыбына қатысты алсақ, әдебиеттану ғылымындағы көркем әдебиетті жаңаша талдау түсініктер бүгінгі күн дәуірі тұрғысынан оң қойылып отырған мәселелер. Әдебиеттану ғылымына тән, бірақ бірнеше ғылымның тоғысқан шеңберінен шыққан кейбір теминдік атаулар қазіргі ғылымның дамуымен қатар көркем әдебиеттің негізгі мәтіндік құрылымдардың да күрделі ғылыми бағыттағы даму бағдарын аңғартады. Әдебиеттану ғылымындағы жаңа ағым-бағыттардың ерекше қарқын алып дамуы кейбір жағдайларда көркем әдебиет әлеміндегі жанрлардың, ондағы сөз, образдарды танудың жаңаша қырларын көрсетеді.

Сол себепті тақырыптың теориялық негіздерін қазақ әдебиетіндегі посткеңестіктен, яғни постсоциалистік реализм эстетикасын алмастыруға тырысқан жаңаша ағымдар модернизм және постмодернизм құбылыстармен тығыз байланысты бірлікте қарау аса қажет. Өйткені қазіргі қазақ романы «роман-ойтолғау», «роман-толғань», «роман-эссе», «роман-айтыс-тартыс», «роман-гепотеза», «роман-триллер» сынды филологиялық, психологиялық, философиялық, интеллектуалдық сипаттағы жанрлық түрлерді дамытып, мистикалық түсініктен иллюзияланған образдарды қабылдауға дейінгі аралықта адамтану өнеріндегі күрделі мәселе психологиялық жағдаяттар, реальды шындықтың көркем шындықтағы, адамның сөз өнеріндегі бейнесі, сол арқылы әртүрлі әлеуметтік-тұрмыстық мәселелердің шешім табуы, адамның ішкі-жанкүй толқынысы, психологиялық астарындағы авторлық субъективті танымның объективті шындыққа ұласуы сынды сан-қырлы мәселеге назар аудартады.

Өткен ғасырдың сексенінші жылдардан бастау алып, тәуелсіздікке ұласқан қазақ қоғамдағы түбегейлі өзгерістер әлеуметтік рухани өмірімізді де жаңа белеске көтерді. Кеңестік кезеңдегі саяси тепкіден, социалистік реализмнен теңдік алған қазақ көркем сөз өнері де жаңаша сипат алды. Бүгінгі қазақ әдебиетіндегі, соның ішінде біздің тақырыбымызға қатысты қазақтың жаңа прозасындағы көркемдік үлгілер, мәселелер де сол кезеңдерден бастау өзекті бола бастады. Бұл кезең қаламгерлердің ұлттық ауқымдағы шеберлік нақыштарымен ғана шектелмей, әлем әдебиетіндегі көркемдік үрдістерді қазақ топырағында жаңғырта, түлете білгендігімен ерекше назарға ілігеді.

XXI ғасыр тұсында роман сынды үлкен жанрларға әлемдік өркениеттегі тенденциялар тұрғысынан қарай бастады, яғни постмодернистік мәдени-кеңестіктің әсері, әдеби-ағым бағыттардың еркіндігі ықпал еткенін де айтуымыз керек. Сондай-ақ, қазіргі қазақ қаламгерлері әлемдік әдебиетті бұрынғы кеңестік дәуір тұсындағыдай тек орыс тілді аудармалар арқылы емес, түп-нұсқалармен, сол автордың ана тілімен, жаһандық тіл ағылшын тілі арқылы танысуы да септігін тигізді. Өткен XX ғасырдың соңғы он жылдығында жаһандану дәуірінде бірнеше мәдени парадигмалар бір-бірімен

бәсекелесіп, тарих сахнасына шықты. Мәдениеттанушы, әдебиеттанушы, өнертанушы ғалымдар негізгі бір-біріне қарама-қарсы классика-модернизм-постмодернизм сынды үш парадигманы атап көрсетеді. Соңғы аталған парадигма 1990 жылдардан бергі жаһандану дәуірінде жүріп жатқан «ақпараттық төңкеріспен» тығыз бірлікте аталынып келеді. Сондықтан жаһандық үрдістегі орын алған мәдени парадигмалық өлшемдер қазақ қоғамына да, оның мәдени, тарихи, әдеби өміріне өз әсерін тигізбей қойған жоқ. Жаңа бағыттарға жол ашылды. Жаңа замандағы қазақ прозасының әлемдік әдебиетпен тең дәрежеде талдауға тұрарлық тың ізденістер, көшірме емес, ұлттық әдебиеттің өзіндік арналы саласы ретінде зерттеуге тұратын антропологиялық (көркем және фантастикалық) прозаның, виртуальды, мистикалық прозаның элементтері қазіргі қазақ қаламгерлері тарапынан қалай көрініс тауып, тәжірибелік ізденістердің оң шешім тауып отырғанын тұжырымдау заман талабы.

Міне, осы мәселелер төңірегінен келсек, әлемдік әдебиеттану ғылымында әдеби туындыларға қатысты “триллердің” термин ретінде қолданысы 1880 жылдардан бастау алады. Жанрдың атауының түп-төркіні ағылшын тілінің сөзінен енген, қазақ тіліне аударғанда “қорқыныш, үрей” деген мағынаны білдіріп, оқырманның қорқыныш, үрей, алаңдаушылық сезімін туғызып, сюжеттің барлық дамуы барасында ерекше көңіл-күйге бөлеп отыруы заңдылық.

Ағылшын тілді әдебиетте триллер туынды ретінде алаңдаушылық сезім туғызатын аяқ асты эмоцияға бөлейтін шығармаларды айтады. Джеймс Паттерсон “Триллер” кітабында: “Егер триллер адамның жүйке жүйесіне әсер етіп, қозғау туғыза алмайтын болса, онда ол өзінің мақсатына жете алмағандығы”, - деп тұжырымдайды. Дэйв Кера түсінігінше, “триллер американдық жанрға жатады, себебі оған өмірдің түрлі жағдайларында күш көрсету эмоциональды жағдайға түсіру, қорқыныш ұялату, оның шектен шыққан әсерін мойындау”[1] сынды әрекеттер тән дегенді айтады.

Триллер жанрлық түр ретінде детективтік туындылардан бастау алады, әрі сюжеттік желінің өзіндік құрылу ерекшелігімен сипатталады. Росса Макдональд: “Детективте сюжеттік қозғалыс уақыт тұрғысынан алғанда қылмыс орын алған кезеңнен өткен кеңістікке қарай, яғни тіркелген қылмыстық оқиғаның шешімін табуға бағытталады, нақты қылмыс орын алған уақыттың картинасын анықтау жүреді; ал триллерде сюжеттік қозғалыс болашақтағы орын алатын жағдайларға бағыттталып, сюжеттің дамуы мен шешімі оқылым барысында ғана түсінікті болып, қызығушылық сақталады”[2], - дейді.

Триллер жанрындағы туындылар үшін нақты теориялық шекара жоқ, олар суреттеліп отырған оқиғалардың уақыт пен кеңістік тұрғысына байланысты жіктелмейді. Триллердің элементтері басқа да түрлі жанрларда да кездессе, триллерде де әртүрлі жанрлық элементтер ұшыраса береді.

Тақырыптық бағытта триллерді әлемдік әдебиеттануда бірнеше жанрлық түрлерге жіктеп көрсетеді: авиациялық триллер, комедиялық триллер, діни мистикалық триллер т.б.

Аталған жанрға қатысты барлық жанрлық түрлердің біріктіруші және өзіндік ерекшеліктерін төмендегіше атауға болады:

- 1) Оқиға қозғалысы нақ осы шақ және болашақтың арасында өтеді, сюжет негізгі оқиғаның басталу тарихына әкеледі;
- 2) Алдағы орын алатын оқиғаларды болжап білу мүмкіндігің болмауы оқырмандардың қобалжып күту сезімін оятады;
- 3) Туындының шешімі бас қаһарманның жеке тұлғалық қасиеттері, білімі мен ақылына байланысты орын алып отырады;
- 4) Туындының көркемдігі белгілі бір тақырыпқа сәйкес болады;
- 5) Қажетті көңіл-күй туғызу және қызығушылықты сақтау үшін триллерде басқа жанрлардың элементтер жиі қолданыс табады;

Триллер - оқырманның немесе көрерменнің алаңдаушылық сезімін туғызуға, толқу мен қорқыныш ұялатуға бағытталған әдебиет және киноның жанры. Жанр белгілі-бір сипаттамаларға ие болғанымен, нақты шекарасы жоқ, себебі триллердің элементтері басқа да түрлі жанрларда да кездесе, триллерде де әртүрлі жанрлық элементтер ұшырасып отыруы заңдылық. Триллерді тақырыптық тұрғыдан жанрлық түрлерге жіктеуде шарттылық басым, ал басқа жағдайда олар негізгі жанрлық белгілері бойынша сәйкес келеді.

Триллер жанрының қазақ әдебиетіндегі даму бағдарына тоқталатын болсақ, жоғарыда жіктелген жанрлық түрлердің ішіннен мистикалық, діни, психологиялық триллерлер ұшырасады. Мәслен, С. Досжанның «Үлкен үйдегі үрей» романын діни-мистикалық, Ә. Ыбырайұлының «Зауқайыр» романын психологиялық, қылмыстық триллер санатына жатықуға болады.

Сәуле Досжанның «Үлкен үйдегі үрей» (2013) шағын романына назар салсақ, дәстүрлі баяндау стилінде және сюрреализм сілемдеріне құрылған роман жаңа заманауи үлгідегі туынды.

Романдағы авторлық идеяның негізгі өзегі бірнеше ғасырлық тарихы бар Қарқара өңіріндегі ескі үй кеңістігі төңірегінде құрылған. Бұл үйдің иесі татар байы – Акметов. Ол сонау орыс отаршылдығы кезінде бастау алған қазақ даласына ағылған орыс, қазақ, олармен бірге сауда-саттықпен келген татар көпестерінің бірі. Үлкен үй XIX ғасырда салынып, үлкен Акметовтен кіші Акметов ұлы Арсланға ата-бабадан мұраға қалады. Туынды алмағайып замандарда байларды тәркілеу кезінде өз еліне амалсыздан қашуға мәжбүр болған Арсланның ел тыныштығы орнаған кезде әйелі мен баласын алып кетуге оралуымен басталып, Арсланды алтынға, ақшаға қызығып Төрегелді мен тоқалы Хадишаның опасыздық жасап, оны балтамен шауып өлтіріп, сол үйдің құпия жертөлесіне көміп тастаған оқиғасынан өрбиді. Шығармада Арсланның ақ жуып аруланып көмілмеген аруағы елес боп үйді кезіп жүретіні, сұлу әйел затына деген өшпенділігі суреттеледі. Романдағы бірнеше өлім болған үйдің қарғысқа ұшыраған деген түсінікке саятын авторлық идеясы аруақтарды қорлау деген танымдарға, қазіргі имандылыққа бет бұрған заманға лайық, адами құндылықтардың аяқ асты болуы сөз болады.

Жаңа заманауи әдеби ағымдардың әдістерін игеруі, романның жанрлық құрылымында жоғарыда аталған елес-үреймен тығыз байланысты көрінетін психологизм, сюрреализмдік жаңашылдығында жатса керек.

Қаламгер үйдің тарихи негізіне халықтық таным-түсініктегі мифологияны пайдалана отырып, адами құндылықтардың аяқ асты болуына, жаман мен жақсы, өмір мен өлім сынды философиялық ұғымдардың мәніне терең үңіледі. Автор имандылықтан аттаған, арсыздардың ақша байлық үшін иманын сатып, қарғысқа ұшыраған отбасының тарихын баян етеді. Елес боп үйді кезген, ай толғанда сұлу әйел затына деген өшпенділіктің елес болып келіп тұншықтыруы адамдардың әрекетіне риза болмаған өлі аруақтарды еске түсіреді. Бұдан әлемдік әдебиеттегі триллерлердің үлгісінде жазылғанын көреміз.

Имандылық, адамгершілік сынды адамдық құндылықтардан аттап, ар-иманын сатқандарды елес арқылы үрей туғызып, есінен алжастыру, аруақ атқан ескі үйдің құпиясына үңілу арқылы автор біршама ойды аңғартса керек. Жазушы бір шаңырақтың ішінде болған сол бір қарғыс атқыр оқиғаның бірнеше ұрпақтың алдынан шығып, олардың берекесін алуы арқылы – «Әруақ аттағанның оңбайтынына» сендіреді. Жалпы, тәуелсіздіктің келуімен әдебиетімізде бұрын бүркемеленіп, тіпті жабық күйінде болған имандылық, дін мәселесіне тікелей қатысты шығарма десе де болады.

Авторлық идеяның түп негізінде адамдардың бір-біріне опасыздығы, пейілдің бұзылуы, қара ниеттіліктің бір айналып өз басына, немесе айналасына жаза, зауал ретінде оралатынын ескертсе керек. Құдайын ұмытқан құдайсыз қоғамдағы адамдардың аюандық әрекеттері үлкен үйдегі үрей елес арқылы символикалық мәнде жеткізіледі.

Романда кейіпкерлердің сандырақтап түрлі түстер мен елесті көруі арқылы оқырмандардың санасына үрей мен қорқыныш енгізуге тырысады. Бұл триллер шығармаларға тән стильдік бояу. Мысалы, үлкен үйдегі елес ай толған мезгілде шығып, әр бір жас сұлудың өліміне себепкер болуы романда үнемі бір мәтінде қайталанып отырады.

«Қала таң алдындағы мүлгіген тыныштықта. Күллі дүние көктен түскен ай сәулесіне шомылып тұр. Үлкен үйдің Ырысты жатқан терезесінің жібек пердесі сәл дірілдегендей болды да баяғы елес бөлмеге енді. Арылы-берілі бөлмені шарлады. Содан төсекте балбырап ұйықтап жатқан жас сұлудың жанына барды. Үстіндегі ақ жамылғысын алып тастап, аппақ денеге ұзақ қарап тұрды. Бір кезде барып аяғын сипады. Содан қолы жоғарылай кеудесіне жеткенде қыз қозғалып кетті. Елес шегініп барып аяқ жағына тұра қалды. Қыз аунап барып қырынан жатты. Елес қайта жақындап қыздың жастыққа шашылып жатқан шашын ұстап көрді де иіскеді, маңдайына қолын қойды. Еңкейіп бетіне бетін тигізді. Жас арудың тәтті лебімен оны қалай құшақтай алғанын өзі де білмегендей, ып-ыстық, жұп-жұмсақ денені қысып-қысып, кеудесіне басып жата кетті...» [2,119].

Қаламгер Сәуле Досжан романының жаңашылдығы, өзіндік стильдік даралығы неде деген сауал төңірегінде талдай түссек, ең алдымен қаламгердің өткен ғасырдың зобалаңын, кеңестік империяның отызыншы жылдарында болған тарихи оқиғаларды тек артқы көрініс ете отырып, яғни екінші пландағы көркемдік жамылғы ретінде ала отырып, өз қиялынан оқиғалы бір әлем жасағандығы байқалады. Ең маңыздысы, роман оқиға құрау, көзқарас айту, адамның жан дүниесін ашу т.б. жақтарында жаттандылықтан аулақ. Заманауи романның жазылу стилінде дәстүрлі баяндау мен жаңа ағымдардың әсерінде жазылған жаңалығы бар. Ол біріншіден, үйді кезіп жүрген Елес кейіпкерге қатысты көркемдік ізденістерінен байқалса, екіншіден жаңалығы тарихи өткен оқиғаны көркем әдеби фон ретінде ғана қолданып, адами құндылықтар төңірегінде философиялық ой түйі дер едік. Қаламгер романының ерекшеленетін тұсы, көркем әдеби шарттылық заңдарын еркін меңгергені анық көрінеді. Ол көркем шығарманың тартымды құрылымдық композициясынан, философиялық сипатымен, эмоционалды-экспрессивті бейнелілігімен, парадигматикалық, мифопоэтикалық ойлау жүйесінің белсенділігімен танылатын жаңашылдығынан, көркем образдардың ішкі және сыртқы тұлғалық әлемін жеткізудегі жазушылық шеберлігінен анық көрінеді [3].

Қорыта айтсақ, Сәуле Досжанның сюрреалистік сипаты басым романын (роман-триллер деп атауға толық негіз бар) оқи отырып, қорқыныш пен үрей арқылы шындық пен өтірік, ізгілік пен қиянат, тәуелсіздік пен бодандық сынды қоғамдағы орын алатын жайлардан хабар береді. Автордың ХХІ ғасырдағы өркениетті қоғамда адам баласының ашылмаған тылсым құпиясын ашуға ұмтылған көркем әдебиеттегі өзіндік гуманистік көзқарасы деуге болады[3]. Қаламгердің діни бағыттағы роман-триллері соңғы жылдарда қоғамымыз діни-мистикалық қайта өрлеуді басынан кешіргендей күй кешуде екенін аңғартады. Бұның себебі де жоқ емес, өйткені кешегі құдайсыз қоғам адам сеніміне шектеу қойғаны мәлім. Осы жайттар қазіргі сөз өнерінің нысанына жиі алынып отырғанын байқаймыз. Қаламгерлер аталған мәселені жеткізуде әдеби көркем шарттылықтың түрлі тәсілдеріне бой алдырып, адамның ішкі психологиялық иірімдеріне үніліп, түрлі образдар арқылы қазіргі қоғамға лайық моральды-этикалық құндылықтарды суреттеуге күш салып келеді. Осы бағытта қазіргі қазақ прозасында жиі байқалатын тенденциялардың бірі туындының авторлық идеясы мен образдардың психологиялық табиғатын ашуда қаламгерлердің иллюзияланған елес, адамның екіге жарылуы, өзімен өзі тілдескен, не болмаса адамның санасынан тыс тылсым күш иесінің әрекеттерін, мистикалық суреттеуге бейімдігі жиі ұшырайды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Балтабаева Г.С. Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ прозасы: Оқу құралы/ Балтабаева Г.С. – Алматы: ҚазМемҚызПУ, 2012. – 273 бет.
2. Дьякова Т.В. Характеристика жанра «триллер» и его поджанры // Linguamobilis №5 (44), 2013.
3. Досжан С. Үлкен үйдегі үрей. – Алматы: Жазушы, 2013. – 304 бет. – «Жаңа заман әдебиеті. Проза» сериясы. 63.

УДК 811.161.1.

ТЕНДЕНЦИИ ВИДОВОГО РАЗВИТИЯ ЖАНРА РОМАНА В СОВРЕМЕННОЙ КАЗАХСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Акбулатов А. А.

Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова, г. Уральск

Аннотация. В данной статье рассматриваются современное развитие казахских романов, жанровые особенности и виды романа-триллера. Сделана анализ роман-триллера С.Досжан.

Ключевые слова: литературный процесс, художественная условность, современный поиск, роман-триллер

УДК 81.367.3

О ТИПОЛОГИИ МОДЕЛЕЙ ПРОСТОГО ПРЕДЛОЖЕНИЯ В ТЮРКО- МОНГОЛЬСКИХ ЯЗЫКАХ

Мушаев В.Н.

Калмыцкий государственный университет имени Б.Б. Городовикова, г. Элиста

Аннотация: В статье рассматриваются теоретические основы классификации моделей простого предложения в тюрко-монгольских языках. Изложение ведется на примере современного уйгурского языка. Объект изучения как единицы языка противопоставлен единицам речи. К единицам речи относятся предложения-высказывания. Единицей языка считается модель элементарного простого предложения. Она является теоретическим итогом лингвистического обобщения.

Ключевые слова: модель, типология, система моделей, обобщенный образец, ядро, периферия, высказывание.

В центре системы моделей элементарного простого предложения уйгурского языка расположены регулярно воспроизводимые структурно-семантические модели свободной структуры. Им противостоят находящиеся на периферии синтаксиса уйгурского языка модели предложений связанной, фразеологизированной структуры, которые обладают тем не менее колоритными особенностями содержания и структуры, своеобразно характеризую специфику синтаксического строя языка. Данную оппозицию мы рассматриваем в качестве первой ступени классификации моделей простого предложения в современном уйгурском языке. Модели простых предложений свободной структуры подразделяются далее на модели двусоставных и односоставных

предложений. При этом подавляющее большинство из них составляют модели двусоставных предложений.

Они далее разбиваются на два фундаментальных подтипа: 1) модели двусоставных простых предложений с глагольным сказуемым и 2) модели двусоставных простых предложений с именным сказуемым в зависимости от того, чем выражено сказуемое. Валентностные качества сказуемого как «самого главного члена предложения» служат основанием для дальнейшей систематики моделей глагольных и именных предложений, среди которых выделяются одноместные, двухместные, трехместные и четырехместные модели, имеющие каждая свою семантическую структуру. Одноместные модели несут грамматическую информацию о некотором свойстве, а многоместные модели сообщают об определенном отношении [1].

Модели в функционально-вариативном плане противопоставленные «полновесным» структурно-семантическим простого предложения, относятся к классу фразеологизированных моделей. Они подразделяются на «чистые» синтаксические фразеологизмы и модели предложений частично фразеологизированной структуры. Последние, обладая признаками структурно-семантической связанности, причем, лишь на определенном участке своей линейной структуры, тем не менее демонстрируют, с одной стороны, общие черты с моделями простых предложений свободной структуры, а, с другой стороны, определенную типизированность и уникальность своей семантики и формы. Это позволяет разбить их также на модели с глагольным и группу моделей с именным сказуемыми. Далее модели простых предложений с частично фразеологизированной структурой подразделяются на одноместные, двухместные, трехместные модели, субъектный член которых может стоять как в основном, так и в родительном (посессивном) падеже. Во втором случае мы имеем структуры, которые отдельные авторы называют «косвенно-субъектными предложениями» [1]. Они могут быть причислены к разряду моделей односоставных предложений, но нами в данном случае описываются среди моделей простых предложений частично фразеологизированной структуры, продвинутых ближе к периферии, нежели чем к центру синтаксической системы.

При описании моделей простого предложения согласно нашему видению целесообразно выдерживать следующий порядок. Сначала описываются модели двусоставных простых предложений с глагольным сказуемым, далее следуют модели двусоставных предложений с именным сказуемым. Затем изучаются модели односоставных предложений и предложений фразеологизированной структуры, вместе с которыми сочли возможным и нужным привлечь к рассмотрению и синтаксические объекты, лежащие на крайней периферии синтаксической системы, - клишированные синтаксические высказывательные структуры, формулы речевого этикета и «готовые речения», поскольку регистрация фразеологизированных моделей и идиоматизированных выражений с примыкающими к ним средствами речевого этикета позволит, во-первых, четче оттенить полнокровно функционирующие структурно-семантические модели элементарного простого предложения и, во-вторых, ясно представить себе круг синтаксических структур с дефектной парадигмой. Это представляется важным для дальнейших теоретических изысканий по сопоставительно-типологическому синтаксису современных тюркских и монгольских языков. В частности, это получило свое подтверждение в процессе исследований по таксономии коммуникативных единиц уйгурского языка, а также для прикладных нужд, в частности, при преподавании уйгурского языка в учебных учреждениях.

В данном случае в качестве иллюстрации мы будем обращаться к примеру только двух моделей простого предложения в современном уйгурском языке:

(1) N1 – Vf (ким/нимэ нимэ қиливатиду)

(2) N1 – Adj/AdvCop(ким/нимэ қандақ)

Формальная сторона моделей представлена облигаторными синтаксическими моделиобразующими позициями, которые репрезентованы частеречными символами, указывающими на типовые способы выражения данных членов предложения. Чтобы представить содержательную сторону моделей, в скобках запишем семантические формулы при помощи слов-заместителей, которые позволяют отвлечься от конкретной лексики, как в «живых» высказываниях, но в то же время представить типовую семантику предложения. Например:

(1) *Қизлар ухлаватиду.-Девушки спят; Каккуқлар сайриди.-Кукушки куковали; Илан сойлиди.-Змея поползла.*

(2) *Бина егиз.- Здание высокое; Ромал чирайлиқ.-Платок красивый; Или узун.- Река Или длинная.*

Во фразах, которые являются реализациями представленных структурно-семантических моделей, подлежащее употребляется в форме основного падежа и не принимает на себя показателей синтагматической зависимости. Что касается сказуемого, то, оно, будучи выражено глаголом как частью речи, выступает в финитной форме. Если же оно выражается именной частью речи (**Adj/Adv**), то здесь отмечаются имена, в традиционной морфологии разводимые по разрядам имен прилагательных и наречий. Как показывают наблюдения, эти части речи в тюркских языках слабо дифференцируются. В нашем случае они будут рассматриваться как наполнители одной синтаксической позиции.

Механизм реализации моделей простого предложения в речи и выражения предикативных категорий времени-наклонения и лица связан в основном с формой сказуемого, с аффиксами, которые принимает сказуемое и служебными словами, которые уточняют его значение. Элементарное простое предложение – центральная единица синтаксиса уйгурского языка. Порождение различных высказывательных структур в уйгурском языке так или иначе соотносится с моделями простого предложения. Прежде чем говорить о том, как мы представляем себе отношение моделей простого предложения к другим синтаксическим единицам, остановимся на тех изменениях, которые претерпел термин «структурно-семантическая модель простого предложения» при его использовании в процессе выполнения данного исследования.

Эволюция в развитии данного синтаксического понятия в уйгуроведении прошла несколько этапов, соответствующих этапам написания настоящей работы. Такое «движение по вертикали» шло в направлении от сравнительно упрощенного понимания указанного термина к увеличению лингвистической абстракции. В данной статье мы решили остановиться на первоначальном этапе процесса идентификации элементарных простых предложений. На первом шаге, в первом приближении под моделью простого предложения понимался некий обобщенный образец, составные компоненты которого совпадают с главными членами предложения. Остальные члены предложения при этом элиминировались. Таким образом, перед нами остается та часть и тот состав предложения, который в традиции именуется нераспространенным предложением [2]. Ценным при таком подходе на данной ступени лингвистической абстракции является установившееся четкое понимание необходимости дифференциации и разведения единиц языка (обобщенный образец, модель-образец) и речи (предложение-высказывание). При таком подходе мы уже не описываем, не анализируем какое-то вырванное из открытого множества предложений-высказываний одно предложение, представляющее заранее заданный тип, а «выходим» на конкретный образец, за которым стоит бесконечное множество реальных высказываний-предложений и которое выявляется как следствие лексических вхождений в этот образец. Сам обобщенный образец предстает как результат интеллектуальной деятельности, пусть упрощенного, но определенного обобщения. Таким образом, здесь уже присутствует элемент лингвистической абстракции, позволяющий строить теоретические конструкции, быть может, не совсем адекватно отражающие синтаксический строй уйгурского языка

и не позволяющие выйти за пределы нераспространенного предложения, но тем не менее дающие возможность почувствовать различие между языковым, общим, серийно-воспроизводимым, с одной стороны, и речевым, индивидуальным, неповторимым – с другой. Например:

- (1) *Яшлиқ адәмниң зилва бир чегу/ Yashliq ademning zilva bir cheghi* (Л. Мутәллин)
'Молодость – прекрасная пора жизни человека'

Это предложение-высказывание построено по обобщенному образцу «имя в основном падеже – имя в основном падеже». Ср. *Яшлиқ - адәмниң бир чегу*. За этим обобщенным образцом можно обнаружить открытое множество предложений данного типа. Например:

- (2) Мәһәммәт Имин тәржиман (УА) Мухаммад Имин переводчик.

(3) Бу йәргә айиғи үзүлмәстин кирип чиқиватқан адәмләр Хотән шәһиридин қозғалған йолувчилардур (УА) Люди, которые постоянно заходят и выходят отсюда, это пассажиры, выехавшие из города Хотана.

(4) Яшлиқ баһари - алтун чағлирим (Из песни) Весна молодости - моя золотая пора.

- (5) Бу бөлмә - мәжлисханадур (П) Это помещение - конференцзал.

За обобщенным образцом «имя в основном падеже» стоят предложения типа:

- (6) Чеғара. Баһар (М. Розиев) Граница. Весна.

(7) Юлтузлар. Ай. Етизлиқ. Шу күнләр әстин чиқмас (из песни) Звезды. Луна. Поле. Эти дни незабываемы.

- (8) Сүттәк айдиң кечә (П) Ночь белая, как молоко.

За обобщенным образцом «имя в основном падеже – глагол в личной (финитной) форме» стоят такие предложения, как

- (9) Тухумниң баһаси өсиду (УА) Цена яиц будет расти.

- (10) Сәй көктат пишти (УА) Овощи созрели.

(11) Миллий қәһриманниң иши әбәдий яшайду (УА) Дело национального героя будет жить вечно.

За обобщенным образцом «имя в основном падеже – имя прилагательное/наречие» стоят предложения типа:

- (12) Калиниң нәсли яхши (УА) Порода коров хорошая.

- (13) Киши хошал (УА) Человек доволен.

Таким образом, в данной статье мы рассмотрели общую схему классификации моделей простого предложения в тюрко-монгольских языках на примере уйгурского языка. Основной единицей при такой систематике является модель простого предложения. Осознанию данного теоретического конструкта предшествовали ряд этапов лингвистического обобщения. В статье мы остановились на первом из них. Описание следующих эволюционных этапов планируется нами в последующих публикациях.

Список литературы:

1. Abdullayev S.N. Models of simple sentences in Uyghur and English languages.- Karakol.-2018.-87 p.
2. Строй уйгурского языка. –Алма-Ата: Наука, 1989.-472 с.

Источники примеров:

- П- литературно-художественный альманах «Пәрваз»
УА – газета «Уйғур авазы»

ОӘЖ 81.367.3

ТҮРКІ-МОҢҒОЛ ТІЛДЕРІНДЕГІ ЖАЙ СӨЙЛЕМ МОДЕЛЬДЕРІНІҢ ТҮРЛЕРІ ТУРАЛЫ

Мушаев В. Н.

Б. Б. Городовиков атындағы Қалмақ мемлекеттік университеті, Элиста

Аннотация: Мақалада түркі-моңғол тілдеріндегі жай сөйлемнің модельдерін жіктеудің теориялық негіздері қарастырылады. Баяндау қазіргі ұйғыр тілінің мысалында жүргізіледі. Тіл бірлігі ретінде мақала объектісі сөйлеу бірліктеріне қарсы. Сөйлеу бірліктеріне сөйлем-сөздер жатады. Жай сөйлемнің моделі тілдің бірлігі болып саналады. Ол лингвистикалық жалпылаудың теориялық қорытындысы болып табылады.

Кілт сөздер: модель, типология, модельдер жүйесі, жалпыланған үлгі, ядро, периферия, пікір.

УДК 372.881.111.1

АУДИРОВАНИЕ КАК МЕТОД ПОВЫШЕНИЯ УРОВНЯ ЗНАНИЙ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Бисималиева М.К.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация: в статье рассматриваются теоретические основы методики обучения аудированию, определение понятия «аудирование», классификация видов аудирования. Аудирование определяется как активная осознанная речемыслительная деятельность, в процессе которой слушающий распознает, воспринимает, понимает и интерпретирует поступающее звуковое сообщение.

Ключевые слова: аудирование, аудирование монологического высказывания, аудирование как компонент устно-речевого общения, экстенсивное аудирование, выборочное аудирование, интерактивное аудирование, критическое аудирование.

Аудирование - это сложный активный процесс речемыслительной деятельности, требующий детального изучения как с точки зрения функционирования механизмов восприятия, так и развития аудитивных умений и навыков. Обучение аудированию представляется весьма актуальным, так как аудитивная компетенция является важным компонентом в профессиональной деятельности будущего специалиста в любой области.

Одной из проблем в области исследования восприятия и понимания речи на слух является отсутствие единой концепции определения понятия «аудирование». Так, Е. И. Пассов проводит разграничение понятий «слушание» и «аудирование». «Аудирование - это слушание с пониманием или понимание речи на слух» [1]. Определение же Н. Д. Гальсковой и Н. И. Гез отражает особенности аудирования как рецептивного вида речевой деятельности с психологической точки зрения. «Аудирование является сложной рецептивной мыслительно-мнемической деятельностью, связанной с восприятием,

пониманием и активной переработкой информации, содержащейся в устном речевом сообщении» [2].

Аудирование также определяется как «аналитико-синтетический процесс при обработке акустического сигнала, результатом которого является осмысление воспринимаемой информации» с точки зрения теории восприятия речи «анализ через синтез» [3].

В зарубежной методике понятие «listening» также определяется различным образом. Так, С. Дж. Уолвин и А. Д. Коакли рассматривают аудирование как «процесс восприятия, концентрации внимания и определения значения устных и зрительных стимулов» [4]. М. Педи считает, что «аудирование — это активный и динамический процесс концентрации внимания, восприятия, интерпретации, запоминания и реакции на выраженные (вербально и невербально) запросы, проблемы и внешнюю информацию» [5]. Дж. Рубин также подчеркивает активный характер аудирования и определяет данный вид речевой деятельности как «активный процесс, во время которого слушающий выбирает и интерпретирует информацию, поступающую от звуковых и визуальных сигналов, с целью понять, что происходит в данный момент, а также то, что пытается выразить говорящий» [6]. В свою очередь Г. Бак отмечает, что аудирование является активным процессом интерпретации звукового сообщения на основе лингвистических и экстралингвистических знаний слушающего [7].

С точки зрения функционирования механизмов восприятия речи представляет интерес определение аудирования, предложенное Дж. Б. Кэрроллом, который описывает аудирование как комплекс видов деятельности, включающий способность индивидуума понимать, распознавать, различать или пренебрегать звучащей информацией [8]. Зарубежные исследователи также оперируют понятием «hearing», которое рассматривается как физиологический процесс восприятия речи.

Традиционно для классификации видов аудирования используются различные подходы, в основе которых лежат следующие критерии: цель аудирования; условия восприятия и понимания звуковой информации; характер взаимодействия между участниками общения; роль слушающего в процессе восприятия и понимания звуковой информации.

В работах Р. Уг также цель обозначена как основной критерий выделения видов аудирования. Исследователь предлагает двухуровневую классификацию, различая аудирование с целью восприятия и аудирование с целью понимания. Аудирование с целью восприятия рассматривается как перцептивный процесс различения звуков, ударения и интонационной модели; в свою очередь аудирование с целью понимания может быть пассивным или активным. Пассивное аудирование не подразумевает никакой ответной реакции со стороны слушающего, тогда как в процессе активного аудирования задействованы и другие виды речевой деятельности наряду с навыками и умениями мыслительной деятельности [9]. Мы придерживаемся иной точки зрения и полагаем, что аудирование — это активная речемыслительная деятельность.

Нельзя не согласиться с М. Ростом, который также классифицирует виды аудирования в зависимости от целей слушающего: аудирование монологического высказывания, передающего информацию (например, аудирование лекций на иностранном языке). В данном случае слушающий ограничен в возможности общаться с говорящим с целью уточнения той или иной информации; аудирование как компонент устно-речевого общения, когда слушающий непосредственно вовлечен в процесс общения с собеседником. Целью слушающего является не только понимание речи собеседника, но и установление контакта с говорящим; критическое аудирование, или аудирование с целью критического анализа; аудирование с целью проведения досуга подразумевает, прежде всего, вовлеченность слушающего, проявление интереса к информации, представленной в звуковом сообщении.

В рамках экстенсивного аудирования М. Рост выделяет: аудирование для академических целей, или аудирование лекций студентами иностранцами, и аудирование с целью проведения досуга.

Анализируя рассмотренные классификации и основываясь на вышеизложенных принципах, в нашем исследовании мы предлагаем собственную классификацию видов аудирования в рамках учебного процесса, основанную на целях. Соответственно, мы различаем следующие виды учебного аудирования: 1) интенсивное аудирование, подразумевающее полное и точное понимание звукового сообщения; 2) экстенсивное аудирование, предполагающее умение понимать звуковые тексты большой длительности и содержание звучащего текста в целом; 3) выборочное аудирование с извлечением определенной информации; 4) интерактивное аудирование как компонент устно-речевого общения; 5) критическое аудирование, подразумевающее ответную реакцию слушающего на звуковое сообщение;

Основной целью *интенсивного аудирования* является анализ звукового сообщения на основе полного понимания звучащего текста. В процессе интенсивного аудирования формируются слухо-произносительные и лексикограмматические навыки аудирования - например, различение и распознавание определенных звуков, слов и грамматических структур, сегментирование фраз в речевом потоке, распознавание акцентно-ритмической модели слова. С этой целью используются различные виды заданий: диктант, повторение определенных звуков, слов; распознавание знакомых слов; распознавание звукового образа незнакомых слов с последующим уточнением значения слова в словаре; перевод или толкование определенных лексических единиц.

В процессе *экстенсивного аудирования* слушающий охватывает большой объем информации, прослушивая звучащий текст. Функционирование механизма внимания для экстенсивного вида аудирования играет основополагающую роль, поскольку слушающий вынужден удерживать внимание на звуковом сообщении в течение длительного периода времени. Внимание слушающего прежде всего должно быть направлено на содержание звукового сообщения в целом. В процессе экстенсивного аудирования также используются различные опоры восприятия звукового сообщения - такие как диаграммы, графики, рисунки, субтитры (при просмотре кинофильмов) и т. д.

Выборочное аудирование с целью извлечения определенной информации предполагает концентрацию внимания слушающего только на определенной информации, вычленение данной информации из общего звукового потока. В процессе выполнения заданий для выборочного аудирования задействуется умение воспринимать и понимать на слух конкретные аргументы, ключевые слова, даты, числа, географические названия, имена собственные.

Важным аспектом при выполнении заданий с целью извлечения выборочной информации является этап, предвещающий непосредственное прослушивание звукового сообщения и активизирующий функционирование механизма вероятностного прогнозирования. Обучающиеся высказывают предположение о вероятном использовании слов, словосочетаний, грамматических структур в заданном контексте. Для активизации механизма вероятностного прогнозирования преподаватель может также задать вопросы обучающимся или привести пример из своего личного опыта.

Прогнозируемые ответы помогают слушающим сосредоточиться на определенной информации. Использование зрительных опор (фотографий, иллюстраций) стимулирует интерес обучающихся к предполагаемой теме звукового сообщения.

Интерактивное аудирование подразумевает восприятие и понимание звукового сообщения в процессе устно-речевого общения, в котором слушающий играет активную роль и одновременно выступает и в роли слушающего, и в роли говорящего. Слушающий задает вопросы, выражает ответную реакцию на прослушанное звуковое сообщение. В данном случае устное общение подразумевает сотрудничество. В процессе общения

участники беседы имеют возможность задать уточняющие вопросы с целью понять значение лексической единицы, грамматической структуры, в свою очередь поддержать говорящего. Обучающиеся зачастую испытывают трудности при формулировании мысли, поэтому сотрудничество, взаимопомощь помогают овладевать новыми знаниями и являются важнейшим средством развития коммуникативных умений, в том числе и аудитивных умений.

Основная цель *критического аудирования*, подразумевающего ответную реакцию слушающего, заключается в том, чтобы слушающий выразил свою точку зрения по поводу прослушанного звукового сообщения и развил соответствующие аргументы, а не изложил информацию, представленную в звуковом сообщении.

Слушающий должен обладать не только аудитивными умениями, но и соответствующими фоновыми знаниями в конкретной области, а также социокультурной, лингвострановедческой и межкультурной компетенцией. Процесс восприятия и понимания звучащего текста осуществляется на уровне критического понимания текста. Критическое аудирование предполагает прослушивание звуковых текстов различной длительности: как кратких сообщений, так и звуковых сообщений большей длительности, например лекций. Данный вид аудирования целесообразно широко использовать для развития аудитивных умений в рамках курса иностранного языка для академических целей, когда перед слушающим ставится задача не только понять содержание текста, но и изложить аргументы для обоснования собственной точки зрения.

Задания с паузами являются довольно эффективными на уровне критического понимания текста. Звучащий текст разделяется на смысловые части с определенными паузами. Задание выполняется поэтапно. Учащиеся прослушивают первую часть текста, затем преподаватель прерывает воспроизведение записи, и в период паузы, перед прослушиванием второй части текста, учащиеся высказывают свою точку зрения по поводу содержания прослушанного звукового сообщения. Далее процедура выполнения задания 21 повторяется. Для того чтобы учащиеся не испытывали затруднения при выполнении задания, длительность предъявляемого текста не должна превышать 1–2 минуты, поскольку воспринимаемая звуковая информация удерживается в кратковременной памяти от 60 до 90 секунд.

Следует отметить, что критическое аудирование способствует развитию не только аудитивных умений, но и умений говорения, письма, критического мышления. Содержание звукового материала для критического аудирования является ключевым аспектом. Звучащий текст становится стимулом, мотивационным фактором для дальнейшего обсуждения темы звукового сообщения как в устной, так и в письменной форме. Задания проблемного характера, такие как прогнозирование развития событий на основе прослушанного звукового сообщения; составление рецензии; сравнение различных точек зрения; аргументированное обоснование согласия или несогласия с точкой зрения, изложенной в звуковом сообщении; дискуссия — могут использоваться для развития умений критического аудирования.

Любой вид аудирования может выполняться студентом самостоятельно, в этом случае оно не предполагает непосредственного руководства со стороны преподавателя. Обучающиеся проявляют самостоятельность при выборе звукового материала, учебных заданий для развития аудитивных умений, степени взаимодействия с другими участниками речевого общения. Самостоятельное аудирование охватывает все упомянутые выше виды аудирования — интенсивное, экстенсивное, интерактивное, выборочное и критическое аудирование. Учащиеся самостоятельно выбирают стратегии аудирования и контролируют свои собственные достижения в развитии аудитивных умений. По своей сути, самостоятельное аудирование — это восприятие языка в естественной среде, которая не подразумевает контроля и непосредственной помощи со стороны преподавателя, обучения в аудитории или дистанционного обучения в режиме

онлайн. Однако преподаватель может осуществлять косвенный контроль, предлагая обучающимся различные 22 методы и стратегии аудирования. Важными аспектами самостоятельного аудирования являются выбор звукового материала, выполнение задания и оценивание своих достижений. Кроме того, обучающиеся выбирают собственную стратегию аудирования в соответствии с определенным когнитивным стилем. Основным критерием выбора стратегии является успешность в достижении цели, то есть понимание звукового сообщения. Следует выделить стратегии аудирования, применяемые в самостоятельном аудировании: прогнозирование предполагаемого содержания звукового сообщения до прослушивания звучащего текста; использование фоновых знаний и личного опыта для понимания содержания звукового сообщения; удерживание внимания на содержании звукового сообщения от начала до окончания поступления информации; выявление возникающих трудностей во время прослушивания звукового сообщения.

Несмотря на различные подходы к определению понятия «аудирование» можно сделать вывод о том, что аудирование - это активный процесс, основными этапами которого являются: восприятие, понимание и непосредственная интерпретация поступающей звуковой информации. Стремление слушающего понять звуковое сообщение или быть понятым (в случае аудирования как компонента устно-речевого общения) лежит в основе процесса аудирования. Мы определяем аудирование как активный осознанный речемыслительный процесс, направленный на распознавание, восприятие, понимание и интерпретацию поступающего звукового сообщения.

Таким образом, косвенная помощь преподавателя сводится к методической поддержке обучающегося, работающего самостоятельно. Каждому виду аудирования соответствует определенная цель аудирования, уровень понимания звучащего текста, степень концентрации внимания и активизации механизмов вероятностного прогнозирования и памяти.

Список литературы:

1. Пассов, Е. И. Основы методики обучения иностранным языкам / Е. И. Пассов. — М.: Русский язык, 1977.
2. Гальскова, Н. Д. Теория обучения иностранным языкам: Лингводидактика и методика / Н. Д. Гальскова, Н. И. Гез. — М.: Изд-во «Академия», 2006.
3. Ляховицкий, М. В. Методика преподавания иностранных языков: учеб. пособие для филол. спец. вузов / М. В. Ляховицкий. — М.: Высшая школа, 1981.
4. Wolvin, A. D. Listening / A. D. Wolvin, C. G. Coakley. — Boston, MA: McGraw-Hill, 1996.
5. Purdy, M. What is listening? / M. Purdy // Listening in everyday life: A personal and professional approach / eds. D. Borisoff, M. Purdy. — Lanham: University Press of America, 1991.
6. Rubin, J. An overview to a guide for the teaching of second language listening / J. Rubin // A guide to the teaching of second language listening / Eds. D. J. Mendelsohn, J. Rubin. — San Diego: Dominie, 1995.
7. Buck, G. Assessing listening / G. Buck. — Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
8. Carroll, J. B. Human cognitive abilities: A survey of factor analytic studies / J. B. Carroll. — Cambridge: Cambridge University Press, 1993.
9. Ur, P. Teaching listening comprehension / P. Ur. — Cambridge: Cambridge University Press, 1984.
10. Field, J. Listening in the language classroom / J. Field. — Cambridge: Cambridge University Press, 2008.

ОӘЖ 372.881.111.1

ТЫҢДАЛЫМ АҒЫЛШЫН ТІЛІН БІЛУДІ АРТТЫРУ ӘДІСІ РЕТІНДЕ

Бисималиева М.К.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

***Аннотация:** Мақалада «тыңдалымға» оқыту әдістемесінің теориялық негіздері, «тыңдалым» ұғымының анықтамасы, «тыңдалым» түрлерінің классификациясы қарастырылады. Тыңдалым тыңдау барысында тыңдаушы келіп түскен дыбыстық хабарды танитын, қабылдайтын, түсінетін және түсіндіретін белсенді саналы сөйлеу қызметі ретінде анықталады.*

***Кілт сөздер:** тыңдалым, монолог пікірді тыңдалым, тыңдалым ауызша-тілдік қарым-қатынастың құрамдас бөлігі ретінде, экстенсивті тыңдалым, таңдамалы тыңдалым, интерактивті тыңдалым, сыни тыңдалым.*

УДК 811.512

ЛЕКСИЧЕСКИЙ АСПЕКТ ТЮРКО-МОНГОЛЬСКОГО ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ: ТОПОНИМИЧЕСКИЕ ПАРАЛЛЕЛИ ИССЫК-КУЛЯ

Абдуллаев С.Н.

Калмыцкий государственный университет им. Б.Б. Городовикова, г.Элиста

***Аннотация:** предлагаемая статья ставит своей целью описание в сравнительном плане топонимов монгольского происхождения, которые используются в настоящее время в Иссык-Кульском регионе Кыргызской Республики. Топонимы монгольского происхождения часто привлекают внимание исследователей тюркских языков и наречий. Это сложившийся разряд тюрко-монгольской лексики, который изучается на материале многих языков сибирского и среднеазиатского (Туркестан) регионов. Автор разделяет предположение о передвижении топонимов обсуждаемого типа из районов Южной Сибири по направлению к территории современного Кыргызстана. Промежуточной территорией «апробирования» топонимов монгольского происхождения стал Восточный Туркестан. В статье описываются конкретные онимы и приводятся точки зрения ученых относительно их этимологии и семантики. Работа может быть полезной для специалистов по тюркским и монгольским языкам.*

***Ключевые слова:** топоним, монголизм, оним, геолокация, значение.*

В статье приведено описание иссык-кульских топонимов монгольского происхождения. Значительное количество таких единиц интерпретируется нами в качестве подтверждения взаимодействия тюркских и монгольских языков в сфере лексики. Написание конкретных единиц опирается на правила конкретной лингвистической традиции [1].

Балта. Компонент *балта* встречается в составе топонима Кара-Балта – гора, река, город в Северном Кыргызстане. В кырг. яз. *балта* орудие труда из железа [3]. В калм. яз.

балт боевой топор, секира [4]; монг. яз *балт* – молот, кувалда [2]. Многие ученые считают что топоним Кара-Балта происходит от названия рода (племени).

По исследованиям О. Каратаева Кара-Балта (досл. «черный топор»). Лексема *балта*, возможно, относится к этническим тюркским названиям *балта* (*балталы*) – название рода казахов, узбеков, азербайджан. Этнонимы *балта*, *карабалта*, *балталы* встречаются в Узбекистане и Азербайджане. В данном случае прилагательное *кара* не обозначает цвет черный, а употребляется в своем древнем значении «большой, много», т.е. великий, многочисленный.

Гол (көл). В калм. яз. *гол* – река; *Ижл мөрн гол* – река Волга. Компонент *мөрн* означает большой [4]. монг. яз. *гол* 1.1) река, 2) ось, 3) вал. 2.1) главный, центральный [2]. В Кыргызстане это слово встречается в сложных топонимах: Жумгал, Каракол, Улакол (Улахол).

Даба /даба(н) – в тувинском языке монгольское заимствование с семантикой «горный перевал» [Ондар 2007 : 32]. В уйгурском языке апеллиатив-монголизм *даван* встречается в популярной народной песне о красавице из *Даванчина*, геолокации, названной по аналогии с одноименным перевалом на трассе из Урумчи в Турфан. В топонимике Тувы апеллиатив встречается преимущественно в сложных наименованиях: *Модун-Даба*, *Көк-Даба*.

Даг – «гора». В тувинском языке данная терминированная лексема чаще участвует в образовании сложных топонимов типа Изиг-Даг, Дарган-Даг. В киргизском ей соответствует *тоо*, в уйгурском – *таг*. Например: *Ала-Тоо*, *Алитаг*.

Долон. Перевал Долон относится ко Внутреннему Тянь-Шаню. В эпосе «Манас» Долон описывается как один из перевалов Ала-Тоо.

Топонимист Д. Исаев отмечает, что сведения о Долон у народа не помогают раскрыть значение этого топонима, но предполагая, что в старину называлось *долоон*, *дулаан*», приходит к выводу что это слово претерпело фонетическое изменение и слово *долоон* в монг. яз. означает «семь». Автор далее пишет, что значение «семь» употреблено не только в значение цифры», а также в значение «много». Во-вторых, монгольское *долан*, *даланг* связано со словами вершина, ребро, спина и привязка, изгиб. Д. Исаев пишет: «Долон употреблён в значении «кривой, сложный»[2].

Географическая особенность местности сложная. Долон назван в честь Долон бия, выходца из кыргызского народа. Могила Долон бия находится на этом перевале. Долон – антропотопоним.

Жагалмай – название ледника, реки. Ледник Жагалмай пик сложной долины на пересечении гор Чакыр-Корум и Борколдой. Длина ледника 9,6 км. Находится в правом притоке реки Чоң-Нарын. С ледника начинается речка Жагалмай.

Жагалмай – чеглок из семейства орлиных, не относится к ручной группе. В калм. яз. и монг. яз. встречается в форме *захла/загалмай* [4]. Звукобуква *ж* кырг. яз. замещается *з* в калм. яз. и монг. яз.

Топоним Жагалмай назван по схожести: пик, напоминает форму птицы чеглок.

Жумгал. калм. яз и монг яз. *зуун* – левый [4]; *гол* – река, гидроним *Жумгал* образован от значения «левая или восточная река». Действительно, река Жумгал является левым притоком Кокомерена.

Казан-Куйган – название села и реки Нарынского р-на. Ойконим появился от названия реки. Определяющее слово *казан* в кырг. яз. *казан*, калм яз. *хээсн* – котёл. Слово *куйган* в кырг. яз. *куйган*, калм яз. *хуйг* – кольчуга [4]. Слово *казан* в тюрк. и монг яз. «яма, низина между горами» [5]. Гидроним появился на основе метафорического сходства, что вода вытекает из местности погребения котла.

Географические термины *Куйган*, *учар*, *секирик* являются компонентами топонимов Казан-Куйган, Өрдөк-Учар, Теке-Секирик, встречаются на Алтае в наименованиях местности и рек, а в Кыргызстане в основном эти названия связаны со словом водопад.

Кан-Теңир – название горы, пика. Горная вершина в восточной оконечности территории Киргизии, вторая по высоте на Тянь-Шане. В кырг. яз. Кан-Теңир, в монг. яз. Хан Теңири. В кырг. яз. *теңир* – небо, бог, а в калм. яз. хан 1. хан, царь, монарх; *тенгр* – небо, небеса [4], монг. *тэнгэр* – небо [2].

В народе имеется легенда о Кан-Теңире. Это название объясняется тем, что под красноватыми закатными лучами солнца верхняя часть вершины становится почти красной, а тени от проносящихся над ней облаков создают подобие стекающих с нее красные струи.

Местные называют эту гору Кан-Тоо (что в переводе «Кровавая Гора»), возможно, из-за красного цвета, который гора Кан-Теңир принимает во время заката, или же из-за того количества альпинистов, которые погибли при восхождении на эту гору.

Как представляется, топоним происходит из тюрко-монгольского *кан/хаан* «правитель, монарх» и *тенгри* небо, бог, означает «повелитель неба». Название Кан-Тоо дано местными иссык-кульскими кыргызами за колоссальную высоту по сравнению с остальными горными вершинами.

Кара-Кужур (в монг. яз. *хархуджир* – мало солончаковая местность), **Дөрбөлжүн** (дөрвөлжин – четырехугольник). **Сары-Тологой** (*цартолгой* пик горы), **Оргочор** (*Орнгоңцор* – отдельная гора), **Кызыл-Омпол** (красная гора), **Түргөн** (монг. *түргэн* 1) скорый, быстрый, спешный [2]. **Көкөкулусун** (хөххулсан) – зеленый камыш, калм. яз. *көк* [4], в калм. яз. *көк хулси* – зеленый камыш [4].

Каранар – название местности, холм в Ак-Суйском р-не, прежнее название с. Каракол (совхоз Каракол) Ак-Суйского р-на. В калм. яз. и монг. яз. *наран*, *нар* – солнечный [Батмаев 1966: 100]. По мнению Д. Исаева, название местности появилось из этого значения. По-нашему предположению, топоним *Каранар* мог возникнуть по переносу значения верблюда. На этой территории встречается оронимы Чон-Каранар, Орто-Каранар и Кичи-Каранар. Речь идет о величине объектов: чон, орто, кичик.

Кемер. 1. Сырт жагына күмүш чаптырылган, кооздолгон жазы кайыш кур, илгич. 2. Суу жеп кеткен жээк, жарча [Каратаев 2003: 305]. *Кемер* – 1. Сверху накрытый серебром широкий кожаный ремень. 2. Берег обмытой водой. Кичи-Кемер, Чоң-Кемер – название местностей ущелье Ак-Суу, Ак-Суйского р-на. Кемер в монг. яз. *хамар*: 1) нос, рыло; 2) угол; 3) костяной наконечник; 4) коса [2].

Керей-Шорон – село в Ошской обл. Имеется и село под названием Шорон. Имеется предположение, что топоним происходит от названия рода (племени). К этому определению можно присоединиться. По нашему исследованию, *керейт* – название племени семейства рода төөлөс, а второй компонент в монг. яз. *шорон(г)* – одиночная высокая гора, отдельная гора [2]. Одна часть племени *керейт* проживает в с. Аң-Өстөн, Жеты-Огузского р-на, вызывает интерес их проживание на восточной части холма Оргочор.

Кептеш – название местности в Ат-Башинском р-не, село Кара-Кулжи и Ноокенских районов; озеро Эңилчек в сыртах Сары-Жаз называлось Кептеш. В калм. яз. *кевтр* 1. постель... 2. лежка... 3. логово... [4], монг. яз. *хэвтэи* – лежка скота. Этот топоним встречается и в эпосе «Манас». В кырг. яз: «эки тарабы кууш, тар кокту, колот» [3] – «с двух сторон узкое, маленькое ложбина». *Кептеш* – «узкий, маленький лог, ложбина».

Кол/гол – в тувинском языке данный апеллятив входит как компонент в состав гидронимов-названий горных рек: *Ак-Кол*. *Баян-Кол*. В киргизском языке его аналог используется в составе наименования города на севере республики – *Каракол* и названия одноименной горной реки.

Коңулгу-Суу – название долины, реки и ледника в горах Сары-Жаз. В монг. яз. означает «пещера», калм. яз. *гу* – долина» [4], второй компонент *гу* означает русло [КРС 1977: 256]; в монг. яз. *гуу* – 1. ров, канава. 2. рама [2]. Значит, можно понимать как «вода из пещеры».

Көдөө – название местности в сыртах. В калм. яз. *көдә* – степь, пустынное местность; поле [КРС, 311], кырг яз. – *көдөө* трава, в монг яз. *хөдөө* – 1) провинция, 2) степь [2].

Көк-Кытан – название местности в Тонском рай-не. В калм яз. *көк хутн* – цапля [КРС 1977: 316], ТСКЯ: «кытан: ак кытан, көк кытан – длинноногие, длинноклювые, длинношейные болотные птицы» [3].

Көк-Ойрок. Компонент *көк (зеленый)* у топонима в калм. яз. и монг яз. *хөх* 1.1) грудь, сосок; 2) вымя. 2.1) зеленый (оросительности) 2.3) лазурный [4], а компонент *ойрог, ойрохь* – ближайший, ближний [2].

Көк-Ойрок, может быть близко топониму Көк-Айрык. В Кеминской долине перевал, дорога, пастбище. В Иссык-Кульской обл. названия пастбищ, а в России речка Ойрок.

Көңдөй (Кундуй). В калм. яз. *көндә* «пустой», «полый» [4]. Этот топоним, как название местности, речки, встречается в различных формах в Иссык-Кульской и Нарынской областях.

В словаре К.К. Юдахина: «**Көңдөй** – пустой, полый» [Мурзаев 1964: 423]. По версии Э.М. Мурзаева, это слово через якут. яз. было принято монг. языком: «Топоним Көңдөй имеет два значения: 1. Көңдөй: пространство, низина; 2. Ущелье, канал Хундуй, хунды – широкая падь, широкая долина, просторная котловина между горами; пустой (бур.).

Кудук. *Кудук* – в горах Тасма Тюпского р-на. В калм.яз и монг. яз. *худг* – колодец [КРС,607]. В кырг яз. **кудук** – *зат.* Суу чыгаруу жана суу алып туруу үчүн казылган чуңкур [3], – *кудук* – *сущ-е.* Вырытая яма для употребления воды.

Кулгуна. *Кулгуна* название местности в Тонском районе. В калм. яз. и монг. яз. *хулгана* – мышь [2]. В кырг. яз. *кулгуна* – область шеи [3].

Кыргыз көлү, Хырхыс-Нуур. Название озера в Монголии. В калм. яз. и монг. яз. *нур/нуур* – озеро [Исаев 1977: 147]. Достаточно распространенный термин в тюрко-монгольских языках.

Лама, Ылама – название села Жумгальского района. В калмыцко-русском словаре: *Лама* – Буддийский монах [4].

Существует легенда о девушке – калмычке по имени Лама, которая вышла замуж за кыргызского джигита и уехала жить в его село (айыл). Увидев, что там люди страдают от нехватки воды, она организовала постройку большого арыка, который обеспечил драгоценный влагой все высокогорное село. В честь этой девушки и был назван этот населенный пункт.

Ой. Употребительный для тувинской топонимики апеллятив *ой* имеет значения: «низина, лощина; река, протекающая по низине». Например: Ак-Ой, Ара-Ой, Сас-Ой [Ондар 2007: 46-47]. В кыргызском яз. это слово омоним. В ТСКЯ: **Ойзат.** Чуңкурураак болуп кеткен жер, ойдун» [3] – *Ой сущ-е.* – Углубление местность. В словаре К.К. Юдахина: «**Ой** – низина, впадина, котловина» [Мурзаев 1964: 561]. В монг. яз. *ой* – лес, бор, роща [Исаев 1977: 153].

Орой-Суу. В сыртах Сары-Жаз. В калм. яз. и монг. языке *орой* 1. пик, вершина горы. 2. Крыто макушки [2]. *Орой-Суу*– «стремительная вода».

Салаа. В калм. яз. *сала* – балка, проток [КРС]. В кырг яз. *салаа* – межгорная ложбина, по которой стекают талые воды.

Салкын-Төр. В калм. яз и монг. яз. *салькн* – ветер, ветреный [Исаев 1977: 176]. В Чуйской обл. определение топонима *төр* означает «пик, вершина горы», а определение *салкын* в кырг. яз. означает прохладный, свежий. Значит, *Салкын-Төр* – «прохладный, ветреный пик, вершина».

Сетер (ныне Сарыбай) – пастбище у ущелья Ак-Шыйрак Жети-Огузского района. Название речки, зимовки. Слово *сетрә* в калм. яз. 1. освященный; 2. жертвенное животное; в кырг яз. *сетер* скот для жертвоприношения.

Тегирменти. Тегирменти названия местности. Речки Иссык-Кульского района. В калм. яз. *теерм* – мельница [4]. В монг. яз и кырг. яз. *тээрэм/тегирмен* – мельница.

Темир-Көл – название Иссык-Куля появилось в эпоху Джунгарского ханства. В калм. яз и монг яз. *төмөр* – железо; железный [2].

Тепке. Село в Ак-Суйском районе. В калм. яз. *тебке* – деталь калмыцкой домбры. [КРС: 487] названа по схожести.

Чельпек. Название населенного пункта. На калм. яз. *Целвг* – круглая лепешка. В данной местности проживали и проживают сарт-калмыки или каракольские калмыки. В настоящее время они почти ассимилировались среди киргизов.

Шылуун. В калм. яз. *шулун* «быстрый, скорый спешный; шулун урслх – быстрое течение» [КРС: 683]. В монг. яз. *шулуу(н)* как «прямой, правдивый, честный» [Исаев 1977: 321].

Эмел – название местности в сыртах. В калм. яз. *эмэл* «седло». В монг. яз. *эмээл* «седло» [2]. В кырг. яз. *эмел* – географический термин, со значением седло. Названо на основе внешнего сходства. При этом имеет место метафоризация.

Таким образом, в представленном материале монгольские топонимы достаточно рельефно просматриваются на фоне межтюркских онимических параллелей. Для тюрко-монголоязычной топонимии характерно обилие сходных географических названий на всем евразийском ономастическом пространстве. Рассматриваемая нами геолокация Южная Сибирь – Кыргызстан обнаруживает параллели в употреблении географических наименований и используемых при этом апеллятивов. На пространстве между двумя регионами устоялись процессы «обкатки» моделей топонимических единиц.

Список литературы:

1. Абдуллаев С.Н. О вариантности написания топонимов Иссык-Кульского региона // Русский язык в образовательном пространстве Центральноазиатского региона СНГ. Бишкек: Изд-во КРСУ, 2007.-С.173-175.
2. Исаев Д. Жер-суу аттарынын сыры. Фрунзе, 1977.
3. Каратаев О. Кыргыз этнонимдер сөздүгү. Бишкек, 2003.
4. Калмыцко-русский словарь.-М., 1977.
5. Махмуд Кашгари. Түрк тилдеринин сөздүгү. Бишкек, 2012.
6. Мурзаев Э.М. Основные направления топонимических исследований в Казахстане: Принцип топонимики, М., 1964. С. 31.

ОӘЖ 811.512

ТҮРКІ-МОҢҒОЛ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСЫНЫҢ ЛЕКСИКАЛЫҚ АСПЕКТІСІ: ЫСТЫҚКӨЛДІҢ ТОПОНИМИКАЛЫҚ ПАРАЛЛЕЛЬДЕРІ

Абдуллаев С.Н.

Б. Б. Городовиков атындағы Қалмақ мемлекеттік университеті, Элиста

Аннотация: *Ұсынылып отырған мақала қазіргі уақытта Қырғыз Республикасының Ыстықкөл аймағында қолданылатын моңғол шығу тегі топонимдерінің салыстырмалы жоспарында сипаттауды мақсат етіп қояды. Моңғол шыққан топонимдер түркі тілдері мен үстеулерді зерттеушілердің назарын жиі тартады. Бұл Сібір және Ортаазиялық (Түркістан) аймақтардың көптеген тілдерінің материалында зерттелетін түрік-моңғол лексикасының қалыптасқан дәрежесі. Автор талқыланған түрдегі топонимдердің Оңтүстік Сібірдің аудандарынан қазіргі Қырғызстан аумағына бағыт бойынша жылжуы туралы жорамалдайды. Моңғол шыққан топонимдерді "апробациялаудың" аралық аумағы Шығыс Түркістан болды.*

Мақалада олардың этимологиясы мен семантикасына қатысты ғалымдардың нақты ой-пікірлері сипатталады. Жұмыс түркі және моңғол тілдері мамандары үшін пайдалы болуы мүмкін.

Кілт сөздер: топоним, монголизм, оним, геолокация, мағына.

ӘОЖ 330.8

КІРМЕ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТЕРМИНДЕРДІҢ ШЫҒУ ТАРИХЫ

Абуханова А.Г.

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті, Орал қ.

Аннотация: бұл мақалада әлеуметтік-экономикалық терминдердің шығу тарихы және олардың қоғамда қолданысқа енуі танымал профессорлар мен кандидат ғалымдардың зерттеулеріне сүйене отырып көрсетілген. Сонымен қатар, бүгінгі күнде қоғамда жиі қолданылатын экономикалық терминдер мен олардың баламалары берілген. Автор зерттей келе XVI ғасырдың 80-ші жылдарынан бастап әлеуметте қолданылатын экономикалық терминдердің, соның ішінде банк, базар, маркетинг, финанс және бизнес салаларына сай келетін жиырма терминнің этимологиясы мен қолдану көрсеткішін дәлелдейді.

Кілт сөздер: экономикалық терминалмасым, экономикалық терминдердің қолданысқа енуі.

Бүгінгі таңда терминологизация процесі жалғасуда, сонымен қатар олардың әлеуметтік функциясы да күшеюде. Термин –ол тілді байытатын, тілдің функциясын кеңейтетін лексикалық қабат.Зерттелетін тақырыптың қиындығы, термин сөзіне анықтама беру. Бірақ бұл қиындықты шешу барысында айтарлықтай жетістіктерге қол жеткізілген.Әлеуметтік терминологиялық лексика, табиғи және техникалық ғылымдар даму жолында, бірақ сонымен бірге бірқатар ерекше прблемалар туындайды.

Терминология, тілдік материалдардың көмегімен ұғымдар жүйесін анықтау мақсатында пайда болған және ғылымның бастапқы логикалық мазмұны болып табылады, сонымен бірге терминология- бұл ғылым тілі болып саналады.

Қазіргі қазақ тіліндегі ресми ісқағаздарының атаулары мен ісқағаз жүргізу терминдерінің жасалу жолы, қалыптасу тарихы бар. Академик Р. Сыздық «XIX ғасырдың II жартысында қазақша ресми іс қағаздардың өз алдына стилі болды, ол бұрынғы ресми құжаттар мен ресми хат-хабарлар тілінің жалғасы ретінде танылды. Бірақ едәуір өзгеріс бар.» -деп жазады. Басқа да әр түрлі арнаулы салалар сияқты әлеуметтік-экономикалық терминдерінің де қалай жасалып, өзінің қалыптасу тарихында қандай кезеңдерден өткенін арнайы сөз етудің мәні зор. Қоғамдық өмірдің қай саласында қызмет етіп, қандай кәсіп иесі болғанына қарамастан кез келген адам бизнес жүргізуге құқығы бар. Бұл саланың осындай бұқаралық сипаты да оған ерекше назар аудару қажеттігін тудырады. Әлеуметтік-экономикалық терминдердің мәселесін біз кешенді тұрғыда қарастыруды мақсат етпейміз. Ондай зерттеулер осы саланы арнайы зерттеген Н.Ерғазиева, Л.Дүйсембекова сынды тіл мамандары тарапынан жүргізіліп кандидаттық, докторлық диссертациялар қорғалды. Осы мамандар тарапынан монографиялар мен оқу құралдары да жарық көрді. Сондықтан бұл мақалада әлеуметтік-экономикалық терминдердің қалыптасуы тұрғысынан ғана назар аударылады. Жүйеленген салалық

терминологияны қалыптастыруда сол саланың терминдерін белгілі бір сөз тудырушы морфемаларды немесе терминдік элементтерді пайдалана отырып жасау тәжірибесі бар. Мұны көптеген тілдердің термин жүйесінен көруге болады [1].

XXI ғасыр дамыған технологиялар мен сан алуан өзгерістер ғасыры. Алайда әрбір сала сонымен қатар әлеуметтік-экономика саласы біздің дәуірімізге шейін зерттеліп үлгерген. Соңғы 200 жыл көлемінде ағылшын тілінде жиі қолданылатын терминдердің тізіміне келетін болсақ, олар мынадай:

Share - акция (noun: share; plural noun: shares) - белгілі бір пайда үлесіне құқық беретін компанияның капиталы, компания иелеріне бөлінетін тең бөліктердің бірі [3].

Auction-аукцион (noun: auction; plural noun: auctions)- белгілі бір нәрсені жоғары бағада сату процесі [4].

Excise-акциз (noun: excise; plural noun: excises) -ел шегінде өндірілген немесе сатылған белгілі бір тауарлар мен тауарлардан, сондай-ақ белгілі бір қызмет түрлеріне берілген лицензиялардан алынатын салық [5].

Annuity-аннуитет (ежегоднаярента; ежегодныйдоход) (noun: annuity; plural noun: annuities) – 1) жыл сайын біреуге төленетін ақша сомасы, әдетте өмір бойына төленеді;

2) инвесторға бірқатар жылдық сомаға құқық беретін сақтандыру немесе инвестициялау нысаны.

Deposit-депозит (вкладвбанк) (noun: deposit; plural noun: deposits)- 1) банкке немесе қоғам құрылысына салынатын ақша сомасы.

Taxation-таксация (налогообложение) (noun: **taxation**) –Салық ретінде төленетін ақша.

Revenue-доход (noun: **revenue**; plural noun: **revenues**) -

- 1) Табыс, әсіресе елеулі түрде ұжымдық болса;
- 2) Жылдық мемлекеттік шығымдар қапталатын мемлекеттік табыс түрі;

Dump-демпинг(бросовойэкспорт) –

1. төменбағаменсату үшінсыртқынарыққажіберу (ішкінарықтасатуғажатпайтынтауар).
2. тез сатылуы қажет (активтер).

Кіріме әлеуметтік-экономикалық терминдердің қазақ тіліне енуінің бірнеше себептері бар. Тәуелсіздікке қол жеткізгеннен кейін Қазақстан мен бірнеше шетел мемлекеттерімен сауда жұмыстары алға жүре бастады. Сонымен бірге тек қана өнімдер емес ал, терминдер де елімізге ене бастады. Көптеген терминдер, зерттеулерге қарағанда латын және француз тілдерінен енген ағылшын тіліне еніп, сол арқылы басқа елдерге тарай бастаған.

Әлеуметтік- экономика дегенде ең біріншіден болып базар, банк, маркетинг, менеджмент сынды бірнеше экономикалық салаларды айта аламыз.

1999 жылдың 26 ақпанында жасалған Кеден одағы және Бірыңғай экономикалық кеңістік туралы шартының 1-тарауында экономикалық ұғымдар мен терминдердің мәндері берілген. Олар төмендегіше:

1) Бірыңғай эконмикалық кеңістік – Тараптардың аумағынан тұратын кеңістік, ол жерде, нарықтық қағидаттарға және үйлескен құқықтық нормаларды қолдануға негізделген экономиканы реттеудің бір типтік механизмдері, бірыңғай инфрақұрылым бар және тауарлардың, қызметтердің, капиталдың және жұмыс күшінің еркін жылжуын қамтамасыз ететін келісілген салықтық, ақшалай-несиелік, валюталық-қаржылық, сауда және кеден саясаты қолданылады ;

2) бірыңғай кеден аумағы – кеден одағы қатысушысы - мемлекеттердің кеден аумақтарынан тұратын аумақ, Тараптар оған қатысты қолдану үшін Ортақ кедендік тариф бекіткен, бірыңғай тарифсіз реттеу шаралары қолданылады, бірыңғайландырылған кеден ережелері қолданыста, кеден қызметтерінің бірлесіп басқаруы қамтамасыз етілген және ішкі кеден шекарасында кедендік бақылау жасалмайды;

3) ортақ (ішкі) нарық – бірыңғай кеден аумағында экономикалық қарым-қатынастардың барлығы;

4) ортақ кедендік тариф – Кеден одағына қатысушы-мемлекеттердің аумағына үшінші елдерден әкелінетін тауарларға қолданылатын кедендік әкелім бажының бірегей ставкаларының келісілген тізімі, Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығының сыртқы экономикалық қызметінің Бірыңғай Тауар номенклатурасы бойынша жүйелендірілген;

5) ішкі кедендік шекара – әр Тараптың кедендік аумағының шектері, сонымен бірге басқа Тараптың кедендік аумағының шектері болып табылады;

6) сыртқы кедендік шекара (сыртқы периметр) – Кеден одағына қатысушы-мемлекеттердің бірыңғай кеден аумағының шектері, осы мемлекеттердің аумағын бөлетін және Кеден одағына кірмеген мемлекеттердің аумағын бөлетін шекара;

7) жанама салықтар – тауарлардың және қызметтердің қосылған құнына және акциздерге салынатын салық [2].

Қорытындылай келе кірме әлеуметтік-экономикалық терминдер мемлекеттік импорт –экспорт немесе бизнес шараларында қолданылатын емес күнделікті өмірімізде де қолданылатын маңызды ұғымдар болып табылады. Өмірзақ Айтбайұлы өзінің «Основы казахской терминологии» атты еңбегінде мынадай пікір білдіреді-«Большое число терминов, образованных на основе исконно казахской лексики принадлежит сельскохозяйственным отраслям.

Это связано с образом жизни и хозяйственной деятельностью казахов, издревле занимавшихся животноводством, земледелием, охотой, рыболовством. Особенно много таких терминов в отраслях животноводства. Но в связи с механизацией, мелиорацией и т.д. и в эти отрасли пришла международная терминология – машина, трактор, агрегат, молотилка, ауыспалы егіс и т.д. Развитие науки, техники, экономики, культуры, образования общественной жизни республики внесли новые понятия и новые их обозначения в языке» [1].

Әдебиеттер тізімі:

1. Ө. Айтбайұлы «Основы казахской терминологии» 2014
2. http://www.eurasiancommission.org/kk/act/trade/catr/nontariff/Pages/Dogovor_26021999.aspx
3. https://www.google.com/search?ei=aym0Xfz8L4WvmwW55pPQAO&q=etymology+of+the+word+share&oq=etymology+of+the+word+share&gs_l=psy-b.3...14138.15377..15988...0.0..0.0.0.....0....1..gws-wiz.tdhn7y8Fh0&ved=0ahUKEwi83qPo5LnlAhWF16YKHTnzBBoQ4dUDCA&uact=5
4. https://www.google.com/search?ei=fym0XeuqF7TJmwWI07_wBQ&q=etymology+of+the+word+auction&oq=etymology+of+the+word+auct&gs_l=psy-ab.1.0.0i22i3014.217524.221871..225118...0.0..0.1917.10037.5-2j8-5.....0....1..gws-wiz.....0.-IkKSZu09Og

5. https://www.google.com/search?ei=kC-0XbufKfSLk74Pqsei-Aw&q=etymology+of+the+word+excise&oq=etymology+of+the+word+excise&gs_l=psy-ab.12..0i22i30j0i13i30j0i22i30.509435.605297..607280...0.0..0.1047.4617.2-1j2j1j2j1j1.....0....1j2..gws-wiz.....0.HG557YZTx8I&ved=0ahUKEwi7p6XW6rnlAhX0xcQBHaqjCM8Q4dUDCAAs
6. https://www.google.com/search?ei=yDe0XeuMG63CmwWc_ZPYBA&q=etymology+of+the+word+annuity&oq=etymology+of+the+word+annuity&gs_l=psy-ab.12..0i22i30i4.223207.224136..226392...0.0..1.1720.2374.5-1j8-1.....0....1j2..gws-wiz.i9gDBLwS4nA&ved=0ahUKEwjrLnB8rnlAhUt4aYKHZz-BESQ4dUDCAAs
7. https://www.google.com/search?ei=sDi0XaSUJI2WmwX3pJXADw&q=etymology+of+the+word+deposit&oq=etymology+of+the+word+deposit&gs_l=psy-ab.12..0i22i30i2.649937.650540..653348...0.0..0.690.1147.4-1j1.....0....1j2..gws-wiz.....0.7UcyJxobJm8&ved=0ahUKEwikrJKw87nlAhUNy6YKHXdSBfgQ4dUDCAAs
- https://www.google.com/search?ei=60C0XfHINamImwXs1KHoDA&q=etymology+of+the+word++revenue&oq=etymology+of+the+word++revenue&gs_l=psy-ab.3..0i22i30i3.87747.88672..89542...0.0..0.1548.2336.6-1j0j1.....0....1j2..gws-wiz.....0.nkIUGW9_Eo4&ved=0ahUKEwix6vyc-7nlAhUpXKYKHWxqCM0Q4dUDCAAs&uact=5

УДК 330.8

ТЕОРИЯ ПРОИСХОЖДЕНИЯ ЗАИМСТВОВАННЫХ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ

Абуханова А.Г.

Западно-Казахстанский государственный университет им.М.Утемисова, г.Уральск.

Аннотация: в данной статье раскрывается история возникновения социально-экономических терминов и их применение в обществе, опираясь на исследования известных профессоров и ученых-кандидатов. Кроме того, на сегодняшний день представлены наиболее часто используемые в обществе экономические термины и их эквиваленты. Автор, исследуя, с 80-х годов XVI века, доказывает этимологию и показатели применения социальных терминов, в том числе двадцати терминов, соответствующих банковскому, рынку, маркетингу, финансы и бизнесу.

Ключевые слова: экономическая терминология, введение экономических терминов.

ЭКОНОМИКА

ӘОЖ 33

КӘСІПОРЫННЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ЖОБАЛАРДЫ
БАСҚАРУ ЖҮЙЕСІН ЖЕТІЛДІРУ

Жумаев Ж.Ж.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аннотация: мақалада кәсіпорынның инновациялық жобаларды басқару жүйесін жетілдіру бойынша ұсыныстары, соның ішінде инновациялық жобаларды іріктеудегі басқару алгоритмі, инновациялық жобаларды басқару объектілері мен стратегияның трансформациялау моделі, инновациялық жобаларды басқару процесінің жетілдірілуі көрсетілген. Аталған мақалада инновациялық жобаларға айтарлықтай ықпал тигізетін заманауи қоғамдағы инновациялық дамудың технологиялық дамудан айырмашылығы мен ерекшелігі жан-жақты қарастырылған. Мақалада инновациялық жобаларды енгізу нәтижесінде бәсекеге қабілеттілігін арттырудың бағыттары негізделген. Сонымен қатар, бұл мақалада инновациялық жобаларды басқару нысандары мен стратегияның трансформациялау моделі жан-жақты көрсетілген. Бәсекеге қабілетті кәсіпорындағы өнім және техниканың бір-бірімен тығыз байланысы анықталды.

Кілтті сөздер: инновациялық жобалар, жобаларды басқару, опцион, кәсіпорын, алгоритм.

Инновациялық жобаны басқарудың сызбалық алгоритмін көз алдымызға келтіру үшін қажетті көрсеткіштерді есептеу, оларды салыстыру және сәйкес шешімдерді қабылдаудың қисынды тізбегі түрінде қарастырамыз. Басқару алгоритмі, әрбір кезеңдегі жоба көрсеткіштерін бағалаудың бағыттарын қайталаумен, инновациялық жобаның кезеңдерін жүзеге асыру бойынша кәсіпорынмен жүргізілетін, талдамалы операциялардың ұзақтығын және циклдік сериясының бір бөлігін көрсетеді.

Сипатталған тәуекелділікті бағалау бойынша әдіс, алға қойылған екі мәселені шешуге ықпал етеді. Іс-әрекетті түзетудің болашақ мүмкіндіктерін есепке ала отырып, жобаны бағалау үшін, нақты кезең аясындағы тәуекелділікті анықтау арқылы сипаттай отырып, R коэффициентімен тәуекелділікті бағалауды ұсынып отырмыз. Кезең бойынша бағаланатын R көрсеткіші, кәсіпорынмен тандалынған шекті тәуекелділіктің өлшемді деңгейімен салыстырылуы тиіс. Осы салыстыру негізінде кәсіпорын, тәуекелділікті бағалау нәтижесі бойынша кез келген сатыда жоба шеңбе- ріндегі опционды қысқарту мүмкіндіктері туралы шешім қабылдайды. Опциондарды қысқарту бойынша шешімдер, жоғарыда айтылғандай, кезең бойынша есептелінетін R мәнінің салыстыру негізінде шекті болуы мүмкін.

Күту, кеңейту, қысқарту опциондары бойынша, өткізу стратегиясын түзетуде шешімдер келесі тізімділікте қабылдануы қажет.

Белгілі бір кәсіпорынмен жоба бойынша қажетті толықтырушы ақпарат алынды делік, және аударылған опциондардың бірінің орындалуы бойынша шешімдерді қабылдау мезгілінде келуі мүмкін. Ондай жағдайда сарапшылармен, әрбір жағдайлар үшін, опционның орындалуы немесе орындалмауы, яғни, NPV және NPV түзетілген сандары бағалау алынуы мүмкін.

Енді біз, олардың орын басуларын жүзеге асырмай, оның орнына олардың әрқайсысына R деңгейін бағалап және тәуекелділігі төмен болатын сол нұсқаның пайдасына шешім қабылдаймыз.

Осылайша, түзетілген стратегия аясында бірнеше опциондардың орындалуы

есепке алынады, мысалы, өткізу стратегиясын түзету және кеңейту немесе олардың бастапқы стратегиясы бірден бірнеше баламалармен бағалануы алынуы мүмкін.

Ұсынылған алгоритмін жүзеге асыруда, R көрсеткішінің шекті мәнін анықтау маңызды болып табылады. Жоғарыда айтылғандай, ол G мәндерінде жобалар бойынша жеке шектеулер есептелінетін болғандықтан, қолданудың белгілі бір жан-жақтылығына ие. Сондай-ақ, көрсеткіштің экономикалық мәні ретінде - күтілетіннен төмен болатын нәтижені алу ықтималдылығы болатыны айтылған. Осыған байланысты, кез-келген мән, компанияның басшылығының түсіністігінен және үлкен және аз жақтардағы сәйкес бағаның түзетілуіндегі тәжірибенің жинақталуындағы уақыт қатынасына қарай таңдалуы қажет.

Көрсеткіштің, сондай-ақ, өзара әртүрлі жобаларды салыстыруға мүмкіндік беретінін байқаймыз. Мақсатты түрде, функцияны орындаушылар арасында опциондарды іздестіру және оларды бағалауды бөлу қажет.

Базалық және түзетілген стратегияға бағаны бере отырып, сарапшылар олардың қайсысы қандай екенін білмеулері тиіс. Түзетілген стратегияны бағалау, «егер де міндеттемелерді топтастыру, белгілі бір жағдайға не болатыны белгілі болса, онда...» секілді қағида бойынша құрылады. Виртуалды модельдеу аясына араласпаған, шындыққа сәйкес бағалауды алу үшін, келесі кезеңдегі нәтижелеріндей болуы тиіс, анық мәлім ақпараттар туралы сарапшыларды ақпараттандыру қажет емес. Бұл сарапшылардан, барлық нұсқаларға ұқсас қарым-қатынасты алуға және тиісінше, моделденетін жағдайлардың бағалануына қажетті көзқараспен жақындауға мүмкіндік беретін, ойлау инерциясының жағымсыз әсерін төмендету қажет.

Жасалынған әдістің мақұлданыуы, R жиынтық көрсеткішінің сыни мәнін таңдау және сараптаманы жүргізуге талаптар, сарапшыларды дайындау секілді кәсіпорынға оны ендірумен байланысты, басты сұрақтарды анықтауға және әдісті тәжірибелі қолдану мүмкіндігін нақтылауға мүмкіндік береді.

Бір жағанын, бұл әдіс, ішкі және сыртқа ортадағы баламалы жолдарды іздестіруге және тандалынған стратегияны тұрақты сынап талдауын жүргізуге мүмкіндік береді және менеджерлерді ынталандырады. Басқа жағынан, тұтас жобаны лезде бағалауға, ал, оның жеке кезеңдері, инвестор алдында ашылатын кейбір мүмкіндіктерді алуға мүмкіндік береді.

Бұл әдістің құндылығы, инновациялық жобаларды бағалау алгоритмінен жүзеге асыруға мүмкін болатындардың ішінен үздік баламаны тандаудан басқа, ол менеджерге опциондарды сәйкестендіруге мүмкіндік береді. Әзірленген әдіс, кәсіпорын алдында ашылатын, оны қабылдайтын, тәуекелділік және мүмкіндіктер арасындағы өзара байланысты ескеруге мүмкіндік беретін, жоғары тәуекелділікті жобаларға қосымша мүмкіндіктерді береді.

Опциондарды алу секілді, барлық инвестицияларды қарастыра отырып, біз бір жағынан, жеке қадамдар бойынша барлық жобаның тәуекелділігін есептемеуге мүмкіндік аламыз, яғни, берілген қатарда келтірілген шығындармен шектеу қоя аламыз, екінші жағынан жобаны басқаруда тәсілдемелерді қағидалы түрде ауыстыра аламыз.

Егер де жобаны бағалаудың дәстүрлі әдістері, қосымша ақпараттың түсуі бойынша стратегияны түзетудің мүмкіндіктерін есепке алмаса, онда әзірленген әдіс, керісінше, жобаның жүзеге асырылуында қабылданған шешімдерді қайта қарау және менеджерлерден тұрақты мониторинг талап етеді.

Келтірілген мақұлдаулар негізінде, жасалынған әдістің осы мақсатқа сәйкес нәтижелерін жасауға болады. Кәсіпорынның ағымды жағдайын бағалаудың негізінде оның қызметінің күшті және әлсіз жақтарын, мүмкін болатын типтік жағдайлардың бірімен салыстыру алдыңғы кезекке шығып отыр, олардың қатарына (жалпы түрде) «дағдарыс», «біршама тұрақтылық» жағдайларын жатқызамыз [3]. Кәсіпорынның ағымды жағдайын бағалауға әрі дамуын болжауға мүмкіндік береді, мысалы, кәсіпорын «дағдарыс» жағдайынан бірден «оңалу» жағдайына тікелей өте алмайды. Сондықтан да,

кәсіпорынға дәл осы жағдайда жалғыз мүмкін болатын стратегия - тұрақтылық стратегиясы болып табылады.

Бұл кезеңде стратегияның жалпы мазмұнын сипаттаумен қатар оны ары қарай жүзеге асырудың бағыттары және механизмдері туралы алғашқы түсініктер қалыптаса бастайды, ол үшін кәсіпорынның ағымды жағдайының қалыптасуына негіз болған негізгі сыртқы және ішкі себептер анықталады. Кәсіпорынның ағымды жағдайын талдаудың басты қорытындысы оны дамытудың стратегиясын әзірлеу үшін оңалу жағдайларды анықтау болып табылады.

Екінші және үшінші кезеңдерде кәсіпорынның оңалуға мүмкін болатын және күтілетін жағдайы болашақта инновациялық даму көзқарасымен талданады. Бірінші кезеңде алынған стратегиялық жоспарлаудың оңалу жағдайларының, өнім және қызмет нарықтарының жағдайларын талдау, сонымен қатар инновациялық даму саласында мемлекеттік саясаттың негізгі бағыттары мен басымдылықтарын талдау негізінде болжанатын кезеңге кәсіпорынның миссиясы қалыптасады. Кәсіпорынның миссиясын анықтау процесі барысында оның дамуына әсер ететін, сыртқы және ішкі факторларды ескеру қажет. Қалыптасқан миссияның негізінде оның қызметінің негізгі басымдылықтары, сонымен қатар әр қайсысының стратегиялық мақсаттары анықталады. Тиісінше, екінші және үшінші кезеңдердің басты нәтижесі мүмкін болатын, күтілетін кәсіпорын жағдайына қатысты стратегиялық мақсат беретін ұстанымдарды тандау болып табылады [1].

Аталған стратегиялық мақсат беретін ұстанымдарды жүзеге асыру үшін кәсіпорынның инновациялық стратегиясын әзірлеудің төртінші және бесінші кезеңдерде базалық стратегиялардың біреуі тандалады: тіршілік ету, тұрақтылық немесе өсу (немесе болжанатын кезеңге стратегияларды кезектік тізбегі). Таңдалған стратегияның шеңберінде кәсіпорынның қызметтік инновациялық стратегиясы қалыптасады. Оны қалыптастыру барысында қарастырылған алгоритімді жүзеге асырудың бірден-бір манызды мәселесі болып: жалпыжүйелік әдістемелік талаптарды сақтау, кәсіпорынды стратегиялық басқарудың объектісі ретінде қарастыру, сонымен қатар оның нарықтық ортасын, оны дамытудың ең үздік баламаларын тандауды сипаттау табылады [3].

Бірқатар жекеленген авторлардың пікірінше, «инновациялық стратегия жоспарды білдіреді, яғни, ол, өндіріс және өткізу арқылы зерттеулерден бастап, пайдалануға дейін барлық процестің созылымына қатысады, бақылаудың және «араласудың» негізгі бағыттарын белгілейді, технологиялық деңгейді арттыру қарқынын және ол үшін қажетті ой еңбегінің өнімдерін табу әдістерін анықтайды» [2].

Инновациялық дамудың технологиялық дамудан айырмашылығы, біріншісі кәсіпорынның болашақта даму қабілетін мазмұндайтын динамизм элементін өзіне біріктіреді, ал басқасы оның өндірістік аппаратының және өндіретін өнімінің техникалық деңгейінің жағдайындағы өзгерісін айқындайды. Бұл түсініктер өзара байланысты болуына орай олар көбінесе бірегей түрде кәсіпорынның инновациялық-технологиялық дамуы ретінде қарастырылады.

Кәсіпорынның инновациялық стратегиясын әзірлеудің негізінде оның экономикалық мүмкіндіктерінің болжамы жатады (оның болшақтағы инновациялық мүмкіншіліктері, даму тұрақтылығы және т.б.), ол оның инновациялық даму деңгейінің неғұрлым егжей-тегжейлі талдауын жасауға және оның дамуының негізгі бағыттарын анықтауға мүмкіндік береді.

Инновациялық жобаларды басқару процесінің жетілдірілген сызбасы 1-суретте келтірілген.

Қорыта келе, бәсекеге қабілеттілік ұғымы бойынша кәсіпорын, өнім және техниканың бір-бірімен тығыз байланыста екендігін анықтадық. Кәсіпорынның бәсекеге қабілеттілігін көтеру бағыты келесідей екі құрылымдық мақсатқа бөлінеді:

тауардың бәсекеге қабілеттілігін көтеру бойынша үдерістерді қамтамасыз ету (басқарудың сапасын жақсарту, сыртқы ортаның байланысын нақтылау, стратегиялық

маркетинг, кәсіпорынның инновациялық қызметін іске асыру және т.б.).

Әдебиеттер тізімі:

1. Айтекенов К., Исекешев А., Орышбаев Е. Приоритеты индустриально-инновационного развития Казахстана и роль государственных институтов развития. - Алматы, 2013. - 254 с.
2. Александрин Ю.Н. Адаптация институтов развития малого предпринимательства к инновационной экономике // Экономика: теория и практика. - Изд-во Кубанский государственный университет, 2011. - № 2. -С. 39-48.
3. Алябушев Д.Б. Применение метода реальных опционов при управлении инновациями // Научный поиск: Экономика. Управление. Право: материалы Первой конференции аспирантов и докторантов ЮУрГУ. - Челябинск: Издательский центр ЮУрГУ, 2009. - С. 231-235.
4. Кошарный А.В. Технологии управления инновационными процессами. - Учебное пособие/ А.В.Кошарный, Е.А.Кошарный, Н.А.Петрий, В.Б.Тарабаева. - Белгород: БелГУ, 2011. - 279 с.
5. Русинов Ф., Минаев Н. Система отбора и оценки инновационных проектов // Консультант директора. - 2012. -№23.
6. Краснова Л.В. Внутренние проблемы управления инновационной деятельностью // Проблемы экономики. - Вып. 5(18). -М.: Изд-во ООО «Спутник +», 2007. - С. 79.
7. Казакова Н.А. Управленческий анализ и диагностика предпринимательской деятельности. Учебное пособие. - М.: Финансы и статистика, 2012. - 496 с.

ОӘЖ 33

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ СИСТЕМЫ УПРАВЛЕНИЯ ИННОВАЦИОННЫХ ПРОЕКТОВ ПРЕДПРИЯТИЯ

Жумаев Ж.Ж.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

***Аннотация.** В статье приведены некоторые пути совершенствования системы управления инновационными проектами на предприятиях, в частности, приведен алгоритм отбора инновационных проектов с учетом определения рисков, предложена модель трансформации инновационных проектов и стратегии развития предприятия, а также усовершенствованная схема управления инновационными проектами на предприятии. Рассмотрены особенности инновационного и технологического развития, а также их различия, которые основательно влияют на инновационные проекты. В статье обоснованы пути усовершенствования и внедрения инновационных проектов. Определена связь продукции и техники на конкурентоспособном предприятии.*

***Ключевые слова:** инновационные проекты, алгоритм управления проектами, опцион, предприятие, алгоритм.*

УДК 338.24

ПОЛИТИКА ИМПОРТОЗАМЕЩЕНИЯ: ПРОГРАММНО-ЦЕЛЕВОЙ ПОДХОД

Суханова И.Ф.

Саратовский государственный аграрный университет имени Н.И.Вавилова, г.Саратов

***Аннотация:** Рассмотрены методические вопросы разработки и реализации государственных программ в сельском хозяйстве. В агроэкономике накоплен значительный опыт по организации планирования процесса импортозамещения. В статье сделана попытка обобщить опыт использования методологии программно-целевого и проектного управления при разработке и реализации государственных программ развития отрасли и обосновать направления ее совершенствования.*

***Ключевые слова:** государственная политика, антироссийские санкции, импортозамещение, модернизация, программно-целевой подход.*

Изучение проблемы импортозамещения в аграрном секторе требует комплексного подхода и необходимости рассмотрения задач обеспечения импортозамещения во взаимосвязи с повышением эффективности сельскохозяйственного производства, его конкурентоспособности, с обеспечением продовольственной безопасности [1].

В рамках реализации ФЗ «О стратегическом планировании в Российской Федерации»[2] на всех уровнях государственного управления создаются соответствующие структуры и разрабатываются механизмы планирования. Законом определен состав документов по всем видам плановой деятельности: целеполаганию, прогнозированию, планированию на среднесрочный период и текущий год, программированию.

Началом создания системы стратегического планирования в сельском хозяйстве можно считать принятие в 2006 г. Приоритетного национального проекта «Развитие АПК»[3], который затем был включен наряду с действующими программами поддержки отрасли в «Государственную программу развития сельского хозяйства и регулирования рынков сельскохозяйственной продукции, сырья и продовольствия на 2008–2012 годы»[4]. Это была первая отраслевая программа, получившая статус государственной. На 2013–2020 г. Правительство Российской Федерации утвердило около 30 государственных программ. Бюджетную поддержку отраслей стали осуществлять через эти программы. Проведя анализ хода реализации государственных программ, Правительство Российской Федерации пришло к выводу о их недостаточной эффективности. В качестве недостатков государственных программ и проектов в сфере АПК Г.В. Беспехотный отмечает сложность механизмов и слишком большое число включенных мероприятий, что вело к расплывчатости и трудностям обеспечения сбалансированности целевых показателей с ресурсами (сноска). В числе причин назывались невыполнение ключевых целевых показателей программ, несоблюдение сроков и объемов бюджетного финансирования, а также недостаточная мотивация и ответственность за результаты[5].

Постановлением от 12 октября 2017 г. № 1242 Правительство РФ прекратило действие государственных программ [6], а пять из них утвердило к новой разработке в качестве «пилотных» проектов. В соответствии с проводимой бюджетной реформой поручено отработать модели проектного управления реализацией госпрограммы. Предполагается повысить эффективность программ за счет усиления целевого характера финансирования и более четкого распределения ответственности за выполнение конкретных задач. В число пяти действующих «пилотных» проектов включена

госпрограмма по сельскому хозяйству на 2013–2020 гг. как наиболее эффективная. Методика исследования заключалась в оценке целей, мероприятий и механизмов реализации программ с позиции методологии программно-целевого планирования и управления.

Последние годы политика импортозамещения принесла положительные результаты. В 2019 году сельское хозяйство шестой год подряд получило урожай зерна, который превышает 100 млн тонн. Собрано 120,6 млн тонн против 113,3 млн тонн в 2018 году. Причём впервые за последние 12 лет выращена пшеница первого, высшего, класса. РФ сохраняет лидерство в экспорте. Нулевая экспортная пошлина на зерно в 2019 году, в отличие от прошлых лет, была сразу продлена на два года, что подтверждает серьёзность намерений российских экспортёров в отношении мирового рынка зерна[7].

Рост отечественного производства в аграрном секторе экономики позволил обеспечить повышение доли отечественной сельскохозяйственной продукции и продовольствия в общем объёме ресурсов внутреннего рынка соответствующих продуктов, который в соответствии с Доктриной продовольственной безопасности РФ является критерием продовольственной безопасности и характеризует уровень самообеспечения страны продовольственной продукцией. Достигнутые значения показателей продовольственной независимости России представлены в таблице 1.

Таблица 1. Уровень самообеспечения населения РФ основными продуктами питания (в процентах) [7].

	2000	2014	2015	2016	2017	2018
Зерно	102,5	153,8	149,1	160,0	170,6	147,2
Мясо	67,0	82,8	88,7	90,6	93,5	95,7
Молоко	88,3	78,1	79,9	80,7	82,3	83,9
Яйца	97,5	97,6	98,2	98,6	98,9	98,8
Картофель	99,6	98,0	102,1	93,2	91,1	95,3
Овощи и продовольственные бахчевые культуры	85,6	84,1	86,8	87,4	87,6	87,2
Фрукты и ягоды	55,7	32,5	32,5	36,5	33,1	38,8

По итогам 2018 года необходимого уровня не достигли молоко, картофель и соль. Удельный вес российского молока составил 83,9% при нужном пороге в 90%. Еще ниже показатель по соли — 64,2% (а нужно не менее 85%). При этом выполнены показатели по производству отечественного зерна, сахара, масла растительного, мяса и мясопродуктов.

Положительная динамика сельскохозяйственного производства стимулирует дальнейшее развитие предприятий пищевой и перерабатывающей промышленности. Проводимая политика импортозамещения стала дополнительным фактором роста производства в пищевой промышленности.

После введения эмбарго на ввоз продовольствия из 48 стран Европы и США рост отечественного сельхозпроизводства обусловил постепенное снижение зависимости внутреннего рынка от импорта некоторых видов сырья и продовольствия, а также поддержание стабильных объёмов экспортных поставок (табл.2).

Анализ динамики доли импорта отдельных товаров в товарных ресурсах розничной торговли показывает, что доля импорта мяса и птицы, включая субпродукты, снизилась с 13,4% в 2015г. году до 7,9% в 2018г. и до 7,3% в январе-сентябре 2019г. Снижение импорта мяса птицы вызвано ростом доли продукции отечественного производства на рынке. Доля импорта говядины, включая субпродукты в товарных запасах снизилась с 48,1 % в 2015г. до 36.1% в январе-сентябре 2019г. Доля импорта в

тварных ресурсах такого товара как свинина, сократилась с 12,5% в 2015г. до 3% в январе - сентябре 2019г.

Таблица 2. Доля импорта отдельных товаров в их товарных ресурсах, в % [8]

№ п/п		2015 г.	2016 г.	2017 г.	2018 г.	2019 г. (январь-сентябрь)
1.	Мясо и птица, включая субпродукты	13,4	11,0	10,4	7,9	7,3
2.	Говядина, включая субпродукты	48,1	40,0	40,9	40,7	36,1
3.	Свинина, включая субпродукты	12,5	9,6	9,6	2,2	3,0
4.	Мясо птицы, включая субпродукты	5,5	5,0	4,4	4,3	4,4
5.	Изделия колбасные	1,0	1,5	1,7	1,5	1,1
6.	Масла животные	25,5	26,4	24,4	19,5	26,6
7.	Сыры	23,3	28,2	27,3	29,0	30,1
8.	Мука	0,8	1,9	1,3	0,9	1,0
9.	Крупа	0,3	0,3	0,2	0,4	0,3
10.	Масла растительные	17,4	16,7	14,7	18,1	16,8
11.	Сухие молоко и сливки	56,4	59,1	52,6	37,4	39,4

Анализируя проблемы целеполагания в различных программах, касающихся процесса импортозамещения, необходимо отметить, что в разных проектах цели развития процесса импортозамещения и структура задач существенно менялись. Таким образом, не в полной мере обеспечивалась преемственность и последовательность в развитии различных программ, и поэтому не достигался синергетический эффект от их последовательной реализации. Так, в национальном проекте «Развития АПК» были обозначены такие цели, как ускоренное развитие животноводства, стимулирование развития малых форм хозяйствования, обеспечение доступным жильем молодых специалистов [3].

В Госпрограмме на 2013–2020 гг. [4] были сформулированы уже иные масштабные цели, такие как обеспечение продовольственной независимости, повышение конкурентоспособности сельскохозяйственной продукции, сохранение земельных ресурсов. При корректировке Госпрограммы в 2016 г. добавлены цели: повышение финансовой устойчивости предприятий АПК, устойчивое развитие сельских территорий. В новой редакции программы, принятой в 2017 г., пересмотрены ранее сформулированные цели, проведена их детализация и обозначены их количественные значения.

Структура программ также постоянно изменялась. При подготовке госпрограммы на 2013–2020 гг. учтены выявленные недостатки: в ней более полно отражены вопросы продовольственной безопасности, включены основные отрасли АПК. Содержательное отличие структуры программы состоит в реализации продуктового подхода [9]. Сформулированы подпрограммы: «Развитие подотрасли растениеводства, переработки и реализации продукции»; «Развитие подотрасли животноводства, переработки и реализации продукции». В состав этих подпрограмм включены мероприятия по их развитию, финансированию, кредитованию, страхованию и регулированию рисков. Выделены новые приоритеты в качестве самостоятельных подпрограмм: «Развитие мясного скотоводства», «Поддержка малых форм

хозяйствования», «Техническая и технологическая модернизация, инновационное развитие». Мероприятия первой госпрограммы, связанные с созданием общих условий функционирования отрасли, в новой программе расширены за счет детализации государственных услуг и совершенствования мер по реализации госпрограммы. В госпрограмму включены ранее принятые федеральные целевые программы по социальному развитию села и мелиорации земель.

Главный акцент, сделанный на развитии собственного производства, мобилизацию внутренних продовольственных ресурсов, повышение товарности производимой сельскохозяйственной продукции, разработке новых форм экономической поддержки отечественных сельхозтоваропроизводителей, способствовал положительной динамике производства в отраслях сельского хозяйства. Повышенное внимание со стороны государства и бизнеса к развитию сельского хозяйства в связи с введенными зарубежными санкциями, несомненно, дало дополнительный импульс развитию сельского хозяйства РФ, однако не решило всех накопившихся за многие годы проблем аграрного сектора.

Проведенный анализ реализации государственной политики импортозамещения в РФ позволил выявить следующие нерешенные проблемы в данной сфере, тормозящие процесс опережающего импортозамещения, в том числе высокую производственную и ресурсную импортозависимость отдельных подотраслей сельского хозяйства, дефицит финансовых и производственных ресурсов; высокую степень износа и устаревания производственного оборудования; низкий уровень конкурентоспособности производства; большую энергоемкость производства; кадровый дефицит.

Данные вопросы можно решить, опираясь и используя программно-целевой метод. При принятии национального проекта «Развитие АПК» в 2006 г. и первой Госпрограммы на 2008–2012 гг. в качестве основного механизма реализации была заложена поддержка кредитования. На ее долю приходилось до 80 % всех субсидий. Субсидии не были привязаны к отдельным отраслям, а выделялись на строительство и реконструкцию объектов, приобретение материально-технических ресурсов.

Главное преимущество механизма состояло в том, что средства федерального бюджета выделяли не на отдельные инвестиционные проекты предприятий, а на региональную отраслевую программу в целом. Такой подход способствовал совершенствованию уровня плановой работы в регионе, повышению обоснованности выбора направлений использования средств.

В 2017 г. был введен новый механизм реализации Госпрограммы [6]. Главные изменения произошли в распределении субсидий из федерального бюджета. Согласно новым правилам Минсельхоз России доводит до регионов единую (консолидированную) субсидию и определяет приоритетные направления ее использования. Регионы, исходя из имеющихся и выделенных средств, определяют целевые показатели своих программ и заключают соглашения с Министерством, в которых берут обязательства по их достижению. При этом отношения между сторонами остаются не совсем партнерскими. Если регион не выполнил установленные результативные показатели, то он наказывается, а если федеральный орган не исполнил свои обязательства по субсидированию, то он ответственности не несет. За 2015–2016 гг. регионы уплатили в федеральный бюджет около 2 млрд руб. штрафов [9].

Новые правила распределения субсидий создают условия для повышения обоснованности показателей региональных программ. Вместе с тем проблема сбалансированности региональных программ с федеральной программой остается. В методических материалах не предусматриваются территориальное обоснование производственных показателей и алгоритм их согласования с региональными программами. Планы распределения субсидий должны следовать за планами развития производства. Для этого необходимо рассчитывать количественные показатели развития сельскохозяйственного производства по регионам. Достижение результативных

показателей в региона зависит не только от размера доведенной единой субсидии, но от также средств, выделяемых на кредитование, несвязанную поддержку растениеводства и другие направления. Без учета комплексного влияния всех видов финансирования на конечные результаты сбалансировать планы невозможно.

В новом механизме господдержки сельского хозяйства предусмотрено совершенствование методов возмещения части затрат на уплату процентов по краткосрочным и инвестиционным кредитам. При действовавших до 2017г. правилах доведения лимитов субсидий до субъектов Российской Федерации и сельхоз товаропроизводителей средства, выделенные на эти цели, использовались не полностью из-за отсутствия со финансирования из бюджетов регионов, отказа инвесторов от реализации своих проектов, продолжительности процедуры отбора инвестиционных проектов и по другим причинам. Из-за сложностей прохождения документов большая часть финансовых средств задерживалась на счетах кредитных организаций.

В новых правилах отменено обязательное софинансирование из региональных бюджетов. Упрощен порядок согласований получения льготных кредитов. Государство предоставляет субсидии кредитным организациям, финансирующим сельхозпредприятия, при условии обеспечения заемщиков кредитами по ставке не более 5 %. Главное достоинство нового порядка кредитования – сокращение количества документов на согласование получения кредитов и отчетов по использованию. Однако новые правила не направлены на преодоление основного недостатка в распределении субсидий. Выделяемые средства по-прежнему не привязаны ни к плановым показателям регионов, ни к потенциальной потребности заемщиков, т.е. целевой характер использования субсидий не достигнут. Новый механизм субсидирования не решил проблему своевременного доведения и использования выделенных средств до потребителей. За 2017 г. регионы возвратили в федеральный бюджет 17 млрд руб. [9].

В «пилотном» варианте госпрограммы на 2018 г. изменений в механизмах реализации госпрограммы, вытекающих из необходимости перевода ее на проектное управление, не произошло. В основном сохранилось старое содержание. Это объяснимо короткими сроками, отведенными на разработку «пилотной» программы.

Необходимо отметить, что проблемы опережающего импортозамещения вошли в число приоритетных задач государственной политики развития аграрного сектора и определили изменения в правовой базе в следующих направлениях:

1. Интеграция в 2016 году в структуру федеральной Государственной программы развития сельского хозяйства и регулирования рынков сельскохозяйственной продукции, сырья и продовольствия на 2013-2020 годы приоритетного проекта РФ «Экспорт продукции агропромышленного комплекса».

2. Досрочное с 1 января 2018 года прекращение реализации федеральных целевых программ, интегрируемых в пилотные госпрограммы: «Устойчивое развитие сельских территорий на 2014–2017 годы и на период до 2020 года»; «Развитие мелиорации земель сельскохозяйственного назначения России на 2014–2020 годы», в соответствии с Постановлением Правительства РФ от 12 октября 2017 г. N 1243[6].

3. Определение в рамках применения механизма проектного управления в соответствии с Постановлением Правительства РФ от 13.12.2017 N 1544 Государственной программы развития сельского хозяйства и регулирования рынков сельскохозяйственной продукции, сырья и продовольствия на 2013 – 2020 годы как пилотной государственной программы для перевода с 2018 года на механизм проектного управления.

4. Обновление Доктрины продовольственной безопасности, проект которой был представлен в феврале 2018 года на заседании Общественного совета при Министерстве сельского хозяйства РФ и в которой Министерство сельского хозяйства предлагает повысить значения уровня самообеспечения в отношении некоторых видов сельхозпродукции. По сахару и растительному маслу порог предлагается повысить с

80% до 90% (объем отечественного производства к объему их внутреннего потребления), для рыбной продукции – с 80% до 85%. По данным Минсельхоза, устойчивое превышение фактического уровня продовольственной независимости над его пороговым значением характеризует наличие экспортного потенциала.

5. Принятие национального проекта «Международная кооперация и экспорт» в целях обеспечения создания на период до 2024 года в базовых отраслях экономики, прежде всего в обрабатывающей промышленности и агропромышленном комплексе, высокопроизводительного экспортноориентированного сектора, развивающегося на основе современных технологий и обеспеченного высококвалифицированными кадрами, в соответствии с Указом Президента РФ от 07.05.2018 N 204 "О национальных целях и стратегических задачах развития Российской Федерации на период до 2024 года" Указом Президента РФ от 07.05.2018 N 204 "О национальных целях и стратегических задачах развития Российской Федерации на период до 2024 года" [10].

Безусловно, решение большинства проблем возможно только при расширении финансовых возможностей поддержки отраслей сельского хозяйства, предприятий пищевой и перерабатывающей промышленности, направленных на модернизацию АПК, освоение современных инновационных технологий, развитие мелиорации и сельских территорий, стимулирование непосредственно самого производства продукции и продовольствия.

Резюме. Острота проблем развития процесса импортозамещения и переход к экспортноориентированному типу экономического роста в аграрном секторе РФ требует использования целевого подхода к их решению на основе анализа структуры существующей экономической системы при учете специфики целеполагания агроэкономики. В сложившихся обстоятельствах принципиально важным в реализации государственной политики импортозамещения и обеспечения продовольственной безопасности РФ является правильное определение приоритетов импортозамещения и концентрация финансовых ресурсов на наиболее перспективных направлениях. Реализация целевых программ и пилотных проектов требует глубокой согласованности, взаимосвязи и взаимообусловленности.

Список литературы:

1. Государственная программа развития сельского хозяйства, регулирования рынков сельскохозяйственной продукции, сырья и продовольствия на 2013–2020 годы (утверждена Постановлением Правительства Российской Федерации от 14 июля 2012 года № 717; в редакции 2016 года) Минсельхоз России, 2016 г.
2. О стратегическом планировании в Российской Федерации: федер. Закон № 172-ФЗ: [принят 28.06.2014] // Собрание законодательства. – 2014.
3. Развитие АПК: приоритетный национальный проект Минсельхоз России, 2006.
4. Государственная программа развития сельского хозяйства, регулирования рынков сельскохозяйственной продукции, сырья и продовольствия на 2008–2012 годы Минсельхоз России, 2007 г.
5. Беспехотный Г.В. Программно-целевое планирование и проектное управление в сельском хозяйстве. Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/programmno-tselevoe-planirovanie-i-proektnoe-upravlenie-v-selskom-hozyaystve>
6. Постановление Правительства РФ от 12 октября 2017 г. N 1242 "О разработке, реализации и об оценке эффективности отдельных государственных программ Российской Федерации" (с изменениями и дополнениями). Режим доступа: <https://base.garant.ru/71792342/>
7. Основные результаты работы Министерства сельского хозяйства Российской Федерации за 2019 год. https://www.gks.ru/storage/mediabank/sh_2019.pdf
8. Показатели, характеризующие импортозамещение в России. http://www.gks.ru/wps/wcm/connect/rosstat_main/rosstat/ru/statistics/importexchang/#/

9. Финансирование госпрограммы развития АПК на 2019
<https://milknews.ru/index/byudzhet-finansirovanie-apk.html>

10. Указ Президента РФ от 07.05.2018 N 204 "О национальных целях и стратегических задачах развития Российской Федерации на период до 2024 года".
<https://minenergo.gov.ru/view-pdf/11246/84473>

ӘОЖ 338.24

ИМПОРТТЫ АЛМАСТЫРУ САЯСАТЫ: БАҒДАРЛАМАЛЫҚ - МАҚСАТТЫ ТӘСІЛ

Суханова И.Ф.

Н.И.Вавилов атындағы Саратов мемлекеттік аграрлық университеті, Саратов қаласы

***Аннотация:** ауыл шаруашылығында мемлекеттік бағдарламаларды әзірлеу мен іске асырудың әдістемелік мәселелері қаралды. Агрэоэкономикада импортты алмастыру процесін жоспарлауды ұйымдастыруда айтарлықтай тәжірибе жинақталған. Мақалада саланы дамытудың мемлекеттік бағдарламаларын әзірлеу және іске асыру кезінде бағдарламалық-мақсатты және жобалық басқару әдіснамасын пайдалану тәжірибесін жинақтауға және оны жетілдіру бағыттарын негіздеуге әрекет жасалады.*

***Кілтті сөздер:** мемлекеттік саясат, Ресейге қарсы санкциялар, импортты алмастыру, модернизация, бағдарламалық және мақсатты тәсіл.*

УДК 005.6

ОСОБЕННОСТИ СЕРТИФИКАЦИИ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Михайлов А.М.

Самарский государственный экономический университет, г.Самара

***Аннотация:** В статье рассматриваются особенности сертификации продукции в Республике Казахстан, применяемые в нашей стране и разработанные с учетом рекомендации Международной организации ИСО/МЭК для практического подтверждения соответствия стандартам Европейского Союза. Сегодня для многих производителей и организаций, реализующих разнообразные товары, сертификация продукции стала весьма актуальной процедурой. Именно благодаря ей можно убедиться, что непосредственно само производство и продукт, являющийся его результатом, полностью отвечают введенным критериям качества и изделие полностью безопасно в использовании.*

***Ключевые слова:** сертификация продукции, экологический сертификат, Система сертификации, правила сертификации, процедура сертификации, стандарты, качество продукции, экознак, экологическая сертификация.*

Сертификация продукции является важным условием в деле обеспечения безопасности продукции, процессов, работ, услуг для жизни, здоровья людей и охраны окружающей среды. Она служит для защиты интересов потребителей в вопросах качества продукции и услуг, устранения технических барьеров в торговле, обеспечения

конкурентоспособности продукции на внутреннем и внешнем рынках. Согласно законодательству Республики Казахстан сертификация представляет собой письменное подтверждение органом, независимым от изготовителя (продавца, исполнителя) и потребителя (покупателя), соответствия продукции, процесса, работы, услуги требованиям, установленным в нормативных документах. Продукт, успешно прошедший сертификацию, может смело составить конкуренцию на рынке с высококачественной продукцией других производителей. При наличии сертификата гораздо легче продвигать свой товар и на отечественном, и на зарубежном рынке. Получая сертификат, производитель может использовать его на территории стран Евразийского экономического союза.

Достоверность оценки соответствия объекта сертификации требованиям нормативных документов определяется специальными органами по сертификации и испытательными лабораториями, беспристрастно обеспечивающие выходные данные показателей качества сертификации и достоверность представленных данных.

Процессы сертификации, к примеру, отбор образцов для испытаний, проведение инспекционного контроля или обработка заявки, должны быть организованы таким образом, чтобы гарантировалась уверенность в достижении достоверности и беспристрастности сертификации в соответствии с существующими положениями и правилами проведения отбора образцов продукции. Все процессы планируются так, чтобы существовала возможность внутренних и внешних проверок качества работ (аудитов), проведения корректирующих мероприятий. Важное значение в данном случае имеет документирование и сохранение архивов всех процессов, обеспечение конфиденциальности информации, содержащей коммерческую тайну. На стадии проектирования процесса сертификации в обязательном порядке должны быть учтены все факторы, влияющие на качество: требования законодательства, пожелания клиентов, а также организационные, технические и научно-методические аспекты деятельности органов по сертификации и испытательных лабораторий.

Сертификация выпускаемой продукции осуществляется по единым правилам и схемам. Схемы сертификации продукции, применяемые в нашей стране, разработаны с учетом рекомендаций Международной организацией ИСО/МЭК и практики подтверждения соответствия их в странах Европейского Союза (ЕС). При выборе схем сертификации используются те из них, которые обеспечивают необходимую доказательность сертификации, в том числе схемы, принятые в международной практике.

В современном мире все большую значимость приобретает принятый во всем мире Экологический сертификат или соответствующий знак (Экознак) применяемый для большого числа видов продукции, который является определяющим фактором конкурентоспособности произведенного товара. В 1993 г. в странах ЕС была принята Директива, определяющая преимущества экосертифицированной продукции, которая может поставляться на единый рынок, но при этом, учитывая чистоту поставляемой продукции цена ее возрастает, по меньшей мере в два раза. Однако, несмотря на это, продукция пользуется неизменным спросом на рынке.

Актуальными областями экологической сертификации являются питьевая вода и отходы. В основу создания Системы сертификации питьевой воды положены требования законов Республики Казахстан «О защите прав потребителей», «О санитарно-гигиеническом благополучии населения», документы, устанавливающие общие правила сертификации, а также правила гигиенической оценки, предусматривающие, в частности, обязательность наличия гигиенического заключения (сертификата) при проведении сертификации соответствия продукции.

Основной целью Системы сертификации питьевой воды является содействие комплексному решению задач улучшения качества питьевой воды путем достоверной оценки ее соответствия требованиям безопасности, безвредности и органолептическим

показателям, оценки эффективности водоочистных устройств, оборудования и технологий, оценки производств и систем качества на предприятиях водоснабжения.

В соответствии с указанной целью Система охватывает следующие группы однородной продукции и процессов:

- питьевая вода и производство в централизованных системах водоснабжения;
- питьевая вода, расфасованная в потребительские емкости (бутилированная питьевая вода);
- устройства водоочистные (бытовые, локальные и пр.);
- реагенты и материалы, используемые водоснабжения;
- оборудование, трубопроводы, емкости, используемые в системах водоснабжения.

Экологическая сертификация в области отходов направлена на устранение их опасного влияния на среду обитания и максимальное использование в качестве вторичного сырья. Необходимо развивать стандартизацию отходов, что непосредственно связано с их сертификацией.

Большое внимание в настоящее время уделяется оценке экологичности новых видов продукции и процессов. Документом, подтверждающим, что продукция и услуги определенной организации независимо от изменения внешних и внутренних условий отвечают требованиям высокого качества, является сертификат качества ISO 9000 или ISO 9001(4-ая версия стандарта) разработанный Техническим комитетом 176 (ТК 176), т.н. Международной организацией по стандартизации. В основе данных стандартов лежат идеи и положения всеобщего менеджмента качества (TQM).

Республика Казахстан является членом Всемирной торговой организации (ВТО), и поэтому сертифицирование продукции в целом, как и наличие сертификата ISO безусловно необходимо компаниям-производителям для подтверждения своей конкурентоспособности. Отсутствие сертификата ISO в скором будущем – это риск стать аутсайдером на рынке, т.е. последним. Экологическая сертификация в западноевропейских странах достаточно широко развита. Она дополняет обычную сертификацию и на сегодня носит обязательный характер. Перспективы этого направления масштабны.

В ходе интенсивного развития международного рынка возникают новые взаимоотношения между изготовителями товаров, продавцами-заказчиками и потребителями. Этому способствует насыщение потребительской корзины качественными товарами. На сегодняшний день центральной фигурой становится потребитель, который уже не довольствуется, как ранее, одними заявлениями изготовителей и продавцов о соответствии качества товаров требованиям стандартов. Потребителю необходимо гарантированное независимой стороной подтверждение соответствия товара определенному уровню качества. А такое подтверждение может быть дано только в виде особого документа – сертификата, подтверждающего соответствие сертифицированной продукции установленным требованиям.

Список литературы:

1. Қазақстан Республикасының Ресей Федерациясындағы САУДА ӨКІЛДІГІ, Сертификация в Республике Казахстан// 2005-2011. - Режим доступа: <http://kz.kaztrade.ru>
2. Аскарлов Е.С. Стандартизация, метрология и сертификация, г.Алматы, издательство «Экономика», — 2007. - 320 с.
3. Нарынова Г.М. Основы стандартизации, метрологии, сертификации и менеджмента качества, г.Алматы, издательство «Казахская ассоциация маркетинга РК», 2009.- 564 с.
4. Яблонский О.П., Иванова В.А. «Основы стандартизации, метрологии, сертификации». - Ростов-на-Дону, 2010. - 475 с.

5. Аронов И.З., Рыбаков А.М., Геркель А.Л. «Европейский подход к оценке соответствия продукции требованиям директив ЕС» Сертификация 2012 — №2. - С.2.

6. ISO 9000. Материал из Википедии — свободной энциклопедии// Режим доступа: <https://ru.wikipedia.org>

7 Сертификаты ISO на СМК предприятия, зачем предприятию нужен сертификат ИСО 9001? // офиц. Сайт PromExpert, 2014. – Режим доступа: <http://russia-rostechnadzor.ru>

ӘОЖ 005.6

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ СЕРТИФИКАТТАУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Михайлов А.М.

Самара мемлекеттік экономикалық университеті, Самара қаласы

***Аннотация:** Мақалада біздің елде қолданылатын және Еуропалық Одақ стандарттарына сәйкестікті практикалық растау үшін ИСО / МЭК халықаралық ұйымының ұсынымдарын ескере отырып әзірленген Қазақстан Республикасында өнімді сертификаттау ерекшеліктері қарастырылады. Бүгінде әртүрлі тауарларды сататын көптеген өндірушілер мен ұйымдар үшін өнімді сертификаттау өте өзекті рәсім болды. Оның арқасында өндірістің өзі мен оның нәтижесі болып табылатын өнімнің енгізілген сапа критерийлеріне толық жауап беретініне және өнімнің пайдалануға толық қауіпсіз екендігіне көз жеткізуге болады.*

***Кілтті сөздер:** өнімді сертификаттау, экологиялық сертификат, сертификаттау жүйесі, сертификаттау ережесі, сертификаттау рәсімі, стандарттар, өнім сапасы, экобелгі, экологиялық сертификаттау.*

УДК 658.5

ПРОБЛЕМЫ УПРАВЛЕНИЯ ИННОВАЦИОННЫМ РАЗВИТИЕМ ПРЕДПРИЯТИЯ

Суербаев Ш.Х.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

***Аннотация:** в статье рассмотрены основные проблемы, влияющие на процессы управления инновационным развитием предприятия. Инновационная деятельность представлена как инструмент повышения эффективности функционирования предприятия. Выделена роль государства в инновационном развитии предприятий.*

***Ключевые слова:** инновационное развитие, проблемы управления, инновационная деятельность.*

Инновационная деятельность - неотъемлемая составляющая развития современного предприятия. Ежедневно на мировом рынке появляется масса новых товаров и услуг, но продолжительность жизни части из них очень коротка. Они не признаются покупателями и так же мгновенно исчезают с рынка, как и появились. Это означает, что они не состоялись как инновации, хотя представляли собой новые продукты, основывавшиеся на интересных и оригинальных идеях.

Инновационное развитие предприятия зависит от того, насколько технологическая система предприятия готова воспринять ту или иную инновационную

задачу, правильно оценить ее. Восприятие инновационной задачи может иметь форму признания инноваций, когда производственная система заинтересована и подготовлена к их внедрению, или отрицания инноваций, когда они противоречат интересам предприятия, или когда производственная система не готова к их внедрению, а у управляющей подсистемы отсутствуют эффективные рычаги воздействия [1]. Очевидно, что сотрудники и специалисты организации являются генераторами идей и предложений. Поэтому инновационное развитие предприятия всецело зависит от их желания, мотивации, готовности и восприимчивости. Зачастую этот потенциал остается недооцененным и недоиспользованным, а в управлении инновационной деятельностью, как и в других сферах бизнеса, наблюдается значительный дефицит квалифицированных управленцев. Это те возможности, которые предприятия могли бы реализовать, но не делают этого, погружившись с головой в стандартную, но низкоэффективную деятельность.

В отличие от финансовых проектов, результат которых зависит от множества случайных факторов, инновационные проекты имеют большее число хорошо управляемых критериев, способных радикально изменить привлекательность проекта. При этом руководителям приходится тратить значительные усилия не на управление инновационным развитием, а на преодоление сопротивления изменениям со стороны коллектива. Усиления такого противодействия, особенно в период кризиса, приводит к невозможности формирования интеллектуального капитала как важнейшего инструмента любого инновационного проекта. Руководители предприятий считают, что повышение конкурентоспособности предприятия возможно только при использовании новых технологий, обновлении оборудования, техники, при производстве усовершенствованной продукции. Однако это не все факторы, определяющие конкурентоспособность предприятия. Помимо количественных, особую значимость имеют качественные факторы. Принимая во внимание то, что на рынке важнейшую роль играют не продукты, а бренды, необходимо сформировать такой механизм мотивации труда (с целью повышения уровня интеллектуального капитала), при котором все работники будут заинтересованы в реализации стратегических целей предприятия. Реализация данной задачи потребует значительных изменений как в системе подготовки специалистов всех уровней, участвующих в инновационном развитии предприятия, так и в системе управления. Причем данные изменения должны происходить одновременно и равнонаправленно для всех участников. Однако отсутствие четкого механизма оценки инновационного развития предприятий, использование которого могло бы дать четкую картину об инновационной деятельности, не позволяет провести разработку адекватных стратегий своего развития, в полной мере оценить возможные риски и обосновать необходимость изменений. Что касается высокого риска инновационной деятельности, то на данный момент отсутствуют какие-либо действенные механизмы по страхованию высоких финансовых рисков субъектов инновационного рынка. Все это в сочетании с потребностью быстрых технологических изменений не дает возможности развивать инновационный потенциал предприятия. Очевидно, что инновационная деятельность должна восприниматься как инструмент повышения эффективности функционирования предприятия [2]. Параметрами оценки эффективности являются:

- повышение конкурентоспособности предприятия по показателям качества продукции и эффективности производства, достижение баланса между стабильностью (управление традиционной технологией) и усилиями по внедрению новой технологии;
- развитие возможности быстрого восприятия изменений в сочетании с процессом непрерывного управления эволюционными технологическими нововведениями и программным управлением радикальными нововведениями;
- организацию взаимодействия внутренних и внешних элементов системы развития, главными факторами которого являются система информации о рынке нововведений, отбор проектов из числа альтернатив и взаимная заинтересованность;

- эффективность использования современных информационных комплексов.

Среди основных факторов, замедляющих инновационное развитие предприятий, можно выделить следующие: отсутствие необходимой для внедрения инноваций соответствующей материальной базы на большинстве предприятий. Оборудование либо сильно изношено, либо его нет совсем; недостаточный бюджет на проведение инновационной деятельности. Данные процессы имеют высокую стоимость, а результаты инвестиций можно оценить только спустя продолжительное время; отсутствие всеобъемлющей нормативно-правовой базы, относящейся именно к инновационной промышленной деятельности; сложность и затратность маркетинговых исследований в сфере инновационных продуктов. Выбирая, в каком инновационном направлении двигаться, предприятиям необходимо учитывать ряд моментов: технико-экономический уровень своих мощностей, отраслевую специфику и т. д. Бесспорно, инновационная деятельность повышает конкурентоспособность и эффективность предприятия, но необходимо объективно оценить свои возможности, прежде чем заниматься инновациями. Развитие в сфере инноваций — это сложный процесс. Его реализация невозможна без четко выстроенной системы, в которую входит: постановка задач, оценка ресурсов, разработка бизнес-процессов для ведения инновационной деятельности. Положительные сдвиги в этом направлении уже есть, но активность предприятий в этой области все еще низкая. Необходим комплекс макро и микро экономических мер, усилия на уровне государства в сочетании с инициативой самих предпринимателей. Требуется принятие организационных, административно-законодательных и экономических мер [3].

Следующая плоскость проблемы лежит в определении роли государства в инновационном развитии как среды в целом, так и каждого отдельного предприятия. Важно отметить, что ключевым элементом любого взаимодействия является человек, именно он и его решения оказывают непосредственное влияние на результат взаимодействия. Также можно утверждать, что факторы взаимодействия как производные от человеческого фактора носят характер субъективности, а, следовательно, их влиянием на инновационное развитие можно управлять.

Государству следует обратить внимание на укрепление связи науки и производства. Для этого необходимо:

- подготовить соответствующих специалистов, задача которых будет состоять в стимулировании взаимодействия науки и производства;

- выработать специальные меры, направленные на поддержку инновационных проектов. С помощью этих инструментов можно объединить в одну систему весь цикл, начиная с исследований и заканчивая выходом на рынок. В данный процесс могут быть вовлечены одновременно научно-исследовательские институты и казахстанские предприятия.

- стимулировать совместное участие научно-исследовательских институтов и предприятий в инновационной деятельности и проектах НИОКР[4].

Решение данных проблем лежит в плоскости концентрации усилий участников инновационного развития. На данном этапе структурные подразделения, в рамках которых сосредоточена инновационная деятельность, могут рассматриваться в качестве центра ответственности инновационного развития. Организация работы данных центров должна соответствовать ряду условий, связанных с критериями непротиворечивости, доступности, права управленческого решения. Условие непротиворечивости возникает, когда действия центра ответственности, в связи с возникающими условиями необходимости изменений, выходят за рамки общепринятой иерархической схемы управления. Данные действия обычно связывают с необходимостью увеличения скорости организационных изменений с сохранением инновационных процессов развития.

Список литературы:

1. Инновационный менеджмент: Учебник / Под ред. В.Я. Горфинкеля, Т.Г.Попадюк. - М.: Юнити, 2015. - 391 с.
2. Васильева Е.В. Проблемы управления инновационным развитием предприятия. Проблемы современной экономики №3 (39) 2011.
3. Мартиросян, А. С. Проблемы развития инновационного менеджмента на предприятиях / А. С. Мартиросян, М. М. Баранников. // Молодой ученый. — 2016. — № 20 (124). — С. 358-361.
4. Кузнецов, Б.Т. Инновационный менеджмент: Учебное пособие / Б.Т. Кузнецов, А.Б. Кузнецов. - М.: Юнити, 2016. - 367 с.

ӘОЖ 658.5

КӘСІПОРЫННЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ДАМУЫН БАСҚАРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Суербаяев Ш.Х.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

***Аннотация:** Мақалада кәсіпорынның инновациялық дамуын басқару процестеріне әсер ететін негізгі мәселелер қарастырылған. Инновациялық қызмет кәсіпорынның жұмыс істеу тиімділігін арттыру құралы ретінде ұсынылған. Кәсіпорындардың инновациялық дамуында мемлекеттің рөлі бөлінген.*

***Кілтті сөздер:** инновациялық даму, басқару мәселелері, инновациялық қызметі.*

УДК 336.(075)

ИННОВАЦИИ В КОММЕРЧЕСКОМ БАНКЕ

Курманова Г.К.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

***Аннотация:** Показатели доходности коммерческих банков зависят от характеристик банковских продуктов и технологий. В условиях существенно большей волатильности и неопределенности в финансовой системе страны наблюдается снижение маржинальности классического банкинга и необходимо внедрение новых банковских продуктов.*

***Ключевые слова:** банковский продукт, банковская технология, банковская кредитная технология, банковская инновационная технология, интернет-банки, цифровые платежи, электронный кошелек, банковский сектор, банковский бизнес.*

Сфера развития банковского бизнеса характеризуется появлением большого количества ультрасовременных банковских технологий, и высокие показатели деятельности банка обеспечены их освоением, внедрением и масштабным использованием. Впервые в научный оборот понятие «технология» ввел Бекман И. (Германия) в начале XIX века. Банковские технологии в трактовке Орбинского С.С. - комплекс предоставляемых кредитными организациями продуктов и деятельности, опосредующей это предоставление (оказание банковских услуг), с целью удовлетворения потребностей клиентов банка и извлечения прибыли [1].

Саксельцева Е.Г. отмечает, что банковские технологии проведения безналичных расчетов можно определить как систему организации безналичного денежного оборота, функционирующую на основе приемов и методов, направленных на оптимизацию процесса денежных расчетов, расширение спектра расчетных и около расчетных услуг и продвижение их на рынке [2].

Горевский А.С., Мягкова Т.Л. указывают, что банковская кредитная технология - технология, направленная на создание банковского кредитного продукта, удовлетворяющего потребности клиента в заемных средствах исходя из соблюдения основных принципов банковского кредитования [3].

Банковская кредитная технология - регламентированный банком порядок осуществления комплекса взаимосвязанных операций и использования многовариантного набора средств и инструментов, обеспечивающих достижение заданных результатов в кредитовании конкретных потребностей заемщиков, по определению Горевского А.С. [4].

На сегодняшний день рынок банковских кредитных технологий является одним из инновационных полей борьбы за высокую прибыль банков. Понимание специфики банковской кредитной технологии позволит банкам сосредоточиться на ключевых элементах, приемах, методах кредитования и завоевать конкурентное преимущество в стремлении удовлетворить потребности клиента с максимальной выгодностью для банка. Банковские инновационные технологии могут быть скомпилированными продуктами и особыми услугами. Технологические инновации банков вызваны не только внутренней, но и внешней конкуренцией – собственные платежные системы появляются у нефинансовых компаний, например Alibaba и Apple. Из банковских офисов клиенты переместились в онлайн. Цифровые технологии становятся важнейшим инструментом в борьбе розничных банков – упор делается на сокращение расходов и лояльность молодого поколения клиентов, это банки поколения Facebook.

Инновации в банковском секторе:

1. Инвестиции в интернет-банки. Такие инвестиции позволяют банкам больше использовать ИТ-оборудование.

2. Использование технологии биткоина – технологии блочных цепей. Банки получили ускорение расчетов по сделкам и усиление безопасности операций.

3. Сотрудничество с p2p-платформами. Пример – соглашение британского Metro Bank с p2p-кредитором Zora.

4. Цифровые платежи. Благодаря Apple Pay эта услуга стала мейнстримом. С Apple Pay работают банки США, Великобритании и др.

5. Видеосвязь с сотрудниками банка. Банки оставляют в отделениях минимум персонала, а консультации специалистов предоставляют по видеосвязи.

6. Умные аксессуары. Barclays в Великобритании предлагает электронный кошелек bPay, привязанный к браслету, брелочку или наклейке, которым можно пользоваться в более чем 300 000 точек оплаты.

7. Использование социальных сетей для взаимодействия с сотрудниками и клиентами. У Royal Bank of Scotland есть на Facebook внутренний сайт для общения с сотрудниками.

8. Монетизация информации о клиентах. Это делает Secco Bank.

9. Использование биометрических данных. Британские клиенты RBS могут залогиниться с помощью отпечатков пальцев. Barclays Wealth идентифицирует клиентов по голосу.

10. Создание в банках отделов инноваций. Capital One переманил для этого из Google разработчика модульных телефонов Ага Дэниэля Маковски.

Охарактеризуем иностранный опыт, который будет полезен отечественным банкам. В Нью-Йорке и Лондоне у Barclays есть лаборатории, где разрабатываются новинки. Они получили более 1 000 заявок на участие, многие из которых стали новыми

технологиями. В их числе, например, облачная технология Doraу, позволяющая египетским работодателям платить сотрудникам, не имеющим банковского счета, и программа, которая в социальных сетях ищет сообщения о поломках банкоматов.

У Citibank подразделение по инновациям появилось еще в 2009 г., сейчас более 400 его сотрудников трудятся в шести лабораториях в разных странах. Citi разработала платежную систему, которая помогла африканским странам собирать налоги, а также аналитические инструменты, предлагающие компаниям самый эффективный способ оплаты поставщиков. Deutsche Bank закончила работу над созданием таких лабораторий в Берлине, Кремниевой долине и Лондоне. JPMorgan запустил мобильный платежный сервис Chase Pay. Внедрение цифровых технологий может стать причиной новых сокращений, поскольку розничные банки будут закрывать отделения, заменяя их онлайн-сервисами, а инвестбанки будут ликвидировать рабочие места из-за перехода на технологию блочных цепей. Банки в настоящее время используют альтернативные подходы к обслуживанию физических лиц. Имеется экономическая выгода от внедрения цифровых технологий в ритейле, но основной причиной являются именно ожидания клиентов. EY провела глобальное исследование пользователей банковских услуг, главный вывод которого заключается в том, что те подталкивают банки к переходу от разрозненного обслуживания по разным каналам к модели omnichannel - интегрированному подходу к потребителю. Именно эта модель позволяет адаптироваться к изменению потребительских привычек. Великобритания придумала альтернативу крупнейшим банкам. Новое поколение конкурентов банков работает без отделений. Банковскую лицензию получили Atom Bank (Metro Bank в 2015 г. открыл онлайн-банк Atom) и Tandem Bank, которые работают без отделений. Все операции совершаются онлайн, главную ставку оба банка делают на мобильные приложения. В апреле 2015 г. регуляторы одобрили мобильное приложение Atom Bank для iPhone и iPad. Через посредников он предлагает малому и среднему бизнесу сберегательные счета и кредиты. К концу 2015 г. Atom Bank начал работать с кредитками, затем выдавать ипотечные кредиты. Со временем появилось приложение для Android. Среди инвесторов Atom Bank – испанский BBVA, заплативший в ноябре 2015 г. 45 млн. евро за 29,5% его капитала; отметив, что он «ультраподходящий» для круглосуточного обслуживания клиентов. Tandem Bank открылся летом 2015 г. Tandem Bank привлекает клиентов программой, которая, проанализировав их банковскую выписку, предложит, на чем можно сэкономить: например, сменить поставщика коммунальных услуг, или посоветует, как собрать нужную сумму на выплату по кредиту.

BofA идет вслед за клиентами и уже в сотне отделений есть банкоматы нового поколения, позволяющие по видео связаться с сотрудниками. В 500 отделениях появилась возможность устраивать видеоконференции для клиентов с нужным специалистом. У JPMorgan Chase в 450 отделениях стоят банкоматы, позволяющие разменивать купюры, с 2015 г. они могут сканировать штрих-коды, что облегчает клиентам платежи.

В банковской рознице все большее значение приобретают цифровые технологии: инструменты анализа для подготовки индивидуальных предложений, персонализированные подходы к ценообразованию, инструменты проверки кредитоспособности на основе баз данных, включая социальные сети. Но уровень развития цифровых технологий существенно различается даже у банков сопоставимого размера. Казахстанский рынок цифровых банковских технологий все еще находится на начальном этапе развития, хотя их важность сложно переоценить: они позволяют повысить лояльность клиентов, увеличить скорость обработки процессов бэк-офиса и усилить контроль за рисками.

Список литературы:

1. Оробинский С.С. Взаимосвязь понятий «банковский продукт» и «банковская услуга» // Вестник Омского университета. Серия Экономика. – 2007. - №3. - С. 95-98.
2. Саксельцева Е.Г. Банковские технологии в системе безналичных расчетов. – Саратов, 2005. – 187 с.
3. Горевский А.С., Мягкова Т.Л. Специфика банковских кредитных технологий // Современные проблемы науки и образования. – 2011. – № 6 - С.67-68
4. Горевский А.С. Банковские кредитные технологии и пути их совершенствования. – Саратов, 2012. – 166 с.

ӘОЖ 336.(075)

КОММЕРЦИЯЛЫҚ БАНКТЕГІ ИННОВАЦИЯЛАР

Курманова Г.К.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аннотация: Коммерциялық банктердің табыстылық көрсеткіштері банк өнімдері мен технологияларының сипаттамаларына байланысты. Елдің қаржы жүйесінде айтарлықтай көп құбылмалылық пен белгісіздік жағдайында классикалық банкинг маржалығының төмендеуі байқалады және жаңа банк өнімдерін енгізу қажет.

Кілт сөздер: банктік өнім, банк технологиясы, банктік несие технологиясы, банктік инновациялық технология, интернет-банктер, сандық төлемдер, электрондық әмиян, банк секторы, банктік бизнес.

УДК 06.54.31

УЛУЧШЕНИЕ КАЧЕСТВА ПРОДУКЦИИ - ФАКТОР РАЗВИТИЯ НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКОГО ПРОГРЕССА

Булавко О.А.

Самарский государственный экономический университет, г.Самара

Аннотация: Высокое качество изделий и выполненных работ является основной предпосылкой достижения высоких технико-экономических показателей, неизменным условием дальнейших успехов во всех областях социально-экономического развития страны. Актуальность темы обусловлена необходимостью повышения качества продукции, которое имеет большое значение для предприятия-производителя, потребителя и национальной экономики в целом.

Ключевые слова: качество, улучшение качества продукции, научно-технический прогресс, технологии, экономика, пути улучшения качества продукции, конкурентоспособность.

На сегодняшний день техническое и технологическое развитие является актуальной темой, которая требует непрерывного изучения и исследования. Техническая сфера оказывает положительное влияние на экономику страны и ее развитие, благодаря этой сфере, повсеместно: появляются новые рабочие места, улучшается инфраструктура, появляются новые разновидности техники и технологий. Основу эффективности национальной экономики любой современной страны составляет наряду с природными

и трудовыми ресурсами и научно-технический потенциал страны. Переход экономики в новое качественное состояние увеличил значимость инновационной деятельности, развития наукоемких производств, что, в конечном счете, является важнейшим фактором выхода из экономического кризиса и обеспечения условий для экономического роста. Научно-технический прогресс, любой страны является основным двигателем экономик стран. Научно-технический прогресс — это процесс непрерывного развития науки, техники, технологии, совершенствования предметов труда, форм и методов организации производства и труда. Он выступает также как важнейшее средство решения социально-экономических задач, таких, как улучшение условий труда, повышение его содержательности, охрана окружающей среды, а, в конечном счете — повышение благосостояния народа [1].

Фактором, в наибольшей степени определяющим конкурентоспособность продукции, является ее качество, поскольку именно оно в первую очередь определяет потребительские предпочтения. На рынках развитых стран последние 20-25 лет качество выпускаемой фирмой продукции служит доминантой ее успеха в конкурентной борьбе, увеличения доли на рынке и повышения прибыли.

Во второй половине XX в. улучшение качества товаров стало принципиально новым источником роста национального богатства и улучшения условий жизни населения для целого ряда стран. Например, опыт Японии и Германия свидетельствует, что именно забота государства, отдельных компаний, всех специалистов о качестве, совершенствование методов управления им обеспечивают возрождение экономики и открывают возможность интегрироваться в мировую хозяйственную тему, занять в ней достойное место. Так, в Японии постоянное понимание качества и конкурентоспособности выпускаемых изделий, поддержание чести японской марки превратилось в государственную политику, а средством ее реализации послужило массовое внедрение предприятиях современных систем всеобщего управления качеством. Результат данной политики известен: резкий скачок в техническом развитии страны, высокий жизненный уровень населения, завоевание мирового рынка [2].

Существует старое правило маркетинга: никто не станет платить за низкое качество, никто не хочет платить за «лишнее» качество. Это означает, что уровень качества изделия, работы, услуги должен максимально соответствовать потребностям конкретного рыночного сегмента. Следует избегать и занижения параметров качества, и неоправданного их завышения, всегда, как правило, связанного с дополнительными тратами, поскольку это не будет способствовать росту конкурентоспособности товара.

Непрерывное улучшение – главный фактор прогресса. Улучшение качества – одно из важнейших условий повышения уровня жизни человека, что является конечной целью многих стратегических программ на уровне государства. Улучшение качества продукции имеет большое значение для предприятия-производителя, потребителя и национальной экономики в целом. Выпуск качественных изделий способствует увеличению объема реализации и рентабельности капитала, росту престижа фирмы. Потребление продукции улучшенного качества уменьшает удельные издержки пользователей и обеспечивает более полное удовлетворение потребностей. Национальная экономика от высококачественной продукции имеет ряд преимуществ: увеличение экспортного потенциала и доходной части платежного баланса страны, повышение жизненного уровня населения и авторитета государства в мировом сообществе. Ухудшение качества продукции приводит к уменьшению объема продаж, прибыли и рентабельности, снижению экспорта.

Улучшение качества продукции является одним из важнейших направлений повышения эффективности общественного производства и отдельного субъекта хозяйствования. Научно-технический прогресс влияет на улучшение качества продукции через внедрение более совершенной техники и технологий, автоматизацию

производственных процессов, повышения уровня квалификации кадров, применение новых материалов и другие факторы.

Постоянное улучшение качества продукции стало экономической закономерностью, одним из интенсивных факторов повышения эффективности производства. Экономический смысл повышения качества продукции состоит в его влиянии на основные технико-экономические показатели деятельности предприятий: объем производства, прибыль, рентабельность, производительность труда и т.д.

Из этого выходит необходимость управления качеством, т.е. обеспечение высокого уровня качества продукции на всех стадиях его формирования: при создании и эксплуатации или потреблении продукции. При управлении качеством продукции непосредственными объектами управления являются процессы, от которых зависит качество продукции. Основной задачей каждого предприятия является качество производимой продукции [3]. Успешная деятельность предприятия должна обеспечиваться производством продукции, которые:

- удовлетворяют требованиям потребителя;
- соответствуют применяемым стандартам и техническим условиям;
- предлагаются потребителю по конкурентоспособным ценам.

Качество является важнейшим показателем продукции, так как находится в прямом отношении к ее цене. Качество зависит от совместного действия многих внутривыпускных и внешневыпускных факторов:

- технические, определяющие технический уровень, надежность и другие показатели конструкции выпускаемого изделия;
- производственные, определяющие уровень и состояние технологической подготовки производства (оборудование, технологическая документация); состояние оборудования и качество средств измерения;
- социальные, характеризующие квалификацию занятых в производственном процессе работников; подбор и перемещение кадров; жилищно-бытовые условия;
- экономические, характеризующие соотношение между качеством продукции, себестоимостью и ценой;
- организационные, характеризующие состояние технологической дисциплины, соблюдение принципов и методов научной организации труда.

Улучшение качества стимулирует рост объемов потребления, а, следовательно, и производства. Это обусловлено тем, что новое, более высокое качество не только создается для удовлетворения более высокой потребности.

Самый надежный путь удовлетворения потребностей в товарах – улучшение качества. Развитый товарный рынок решает проблему качества просто: товар низкого качества не находит потребителя. В этих условиях качество продукции - главный показатель ее конкурентоспособности [4].

Сегодня человечество стоит на пороге перехода к новой цивилизации- “цивилизации качества”. 21 век объявлен многими международными организациями веком качества, которое, по сути, стало показателем высокой эффективности труда в обществе, источником национального богатства и, что особенно важно, фактором выхода из социальных и экономических кризисов.

Выпуск качественных изделий способствует увеличению объема реализации и рентабельности капитала. Потребление продукции улучшенного качества уменьшает удельные издержки пользователей и обеспечивает более полное удовлетворение потребностей.

Список литературы:

1. Жанназарова, Г.К. Научно-технический прогресс - положительные и отрицательные стороны / Г. К. Жанназарова, Р. Н. Талипова. - Текст: непосредственный,

электронный // Молодой ученый. - 2016. - № 21.1 (125.1). - С. 16-19. - URL: <https://moluch.ru>.

2. Магомедов, Ш.Ш. Управление качеством продукции: Учебник / Ш.Ш. Магомедов, Г.Е. Беспалова. - М.: Дашков и К, 2016. - 336 с.

3. Кутузова К.Ю. Качество продукции как одна из важнейших экономических категорий // Перспективное развитие науки, техники и технологий: материалы 3-й Международной научно-практической конференции (18 октября 2013 года)/ редкол.: Горохов А.А.; Юго-Зап. гос. ун-т. В 3 томах, Том 2, Курск, 2013. - С. 236-240.

4. Берновский, Ю.Н. Стандарты и качество продукции: Учебно-практическое пособие / Ю.Н. Берновский. - М.: Форум, 2017. - 200 с.

ОӘЖ 06.54.31

ӨНІМ САПАСЫН ЖАҚСARTУ - ҒЫЛЫМИ-ТЕХНИКАЛЫҚ ПРОГРЕССТІ ДАМУЫ ФАКТОРЫ

Булавко О.А.

Самара мемлекеттік экономикалық университеті, Самара қаласы

***Аннотация:** Бұйымдар мен орындалған жұмыстардың жоғары сапасы жоғары техникалық-экономикалық көрсеткіштерге қол жеткізудің негізгі алғышарты, елдің әлеуметтік-экономикалық дамуының барлық салаларында одан әрі табыстарға жетудің міндетті шарты болып табылады. Тақырыптың өзектілігі кәсіпорын-өндіруші, тұтынушы және жалпы ұлттық экономика үшін үлкен маңызға ие өнім сапасын арттыру қажеттілігімен байланысты.*

***Кілт сөздер:** Сапа, өнім сапасын жақсарту, ғылыми-техникалық прогресс, технологиялар, экономика, өнім сапасын жақсарту жолдары, бәсекеге қабілеттілік.*

УДК 336.5

ОСНОВЫ ФИНАНСИРОВАНИЯ СОЦИАЛЬНОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Валиева Е.Н.

Самарский государственный экономический университет, г.Самара

***Аннотация:** в статье проводится анализ основ финансирования социального обеспечения в Республике Казахстан. Основным источником финансирования социального развития Казахстана является государственный бюджет.*

***Ключевые слова:** социальное обеспечение, социальная защита, финансирование, население*

Система социальной защиты населения Казахстана на современном этапе является результатом исторического развития социально-экономических отношений, связанных с материальной поддержкой нетрудоспособных членов общества. Казахстан до XIX века являлся ханством, население было представлено кочевыми племенами, где о стариках, детях, больных заботилась семья или родственники, согласно нормами морали и сформированными традициями.

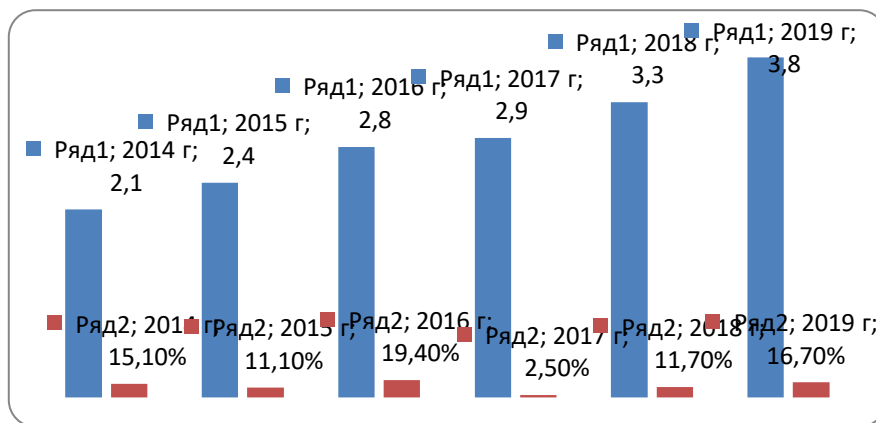
С конца XX века проблемы социального обеспечения стали предметом споров и обсуждений во многих странах мира, в том числе и в Казахстане. В Республике

Казахстан с 90-х гг. началось построение цивилизованной рыночной экономики, которая предусматривает изменение экономических отношений и требует построения адекватной системы социального страхования.

В 1992 году Первый Президент РК Н.А.Назарбаев разработал основные стратегические направления социально-экономического развития Казахстана в работе «Стратегия становления и развития Казахстана как суверенного государства». В этом стратегическом плане социальной сфере выделялось особое место. В переходный период страна была вынуждена заниматься текущими вопросами социальной защиты, решались в основном текущие социальные проблемы. В начале 90-х гг. были созданы такие структуры как Государственный фонд содействия занятости, Пенсионный фонд, Фонд государственного социального страхования, подписаны законы - Закон «О минимальном потребительском бюджете», Закон «О страховании», «Об обязательном социальном страховании», была принята «Концепция» социальной защиты населения Республики Казахстан». В 1994 году Казахстан принял Хартию социальных прав и гарантий граждан независимых государств и признал обязательные конвенции Международной организации труда. Модернизация социальной политики реализуется на основе принципов социального государства, провозглашающего высшей ценностью социальную справедливость, политика которого направлена на обеспечение гражданам достойной жизни, социальной защиты, минимизацию социальных рисков и создание условий для самореализации творческого (трудового) потенциала личности [1].

В Республике Казахстан гарантируются право на полное социальное обеспечение независимо от расовой и национальной принадлежности, пола, языка, места жительства, рода и характера деятельности в условиях многообразия форм собственности и других обстоятельств. Существует полное пенсионное обеспечение в старости, в случае болезни, утраты трудоспособности, при потере кормильца, выплата государственных пособий семьям, имеющим детей, при этом минимальный уровень пенсионного обеспечения устанавливается в пределах, обеспечивающих прожиточный минимум, и с учетом инфляционных процессов в государстве.

В стране проводится профилактика инвалидности, обеспечение социальной защищенности инвалидов, в том числе детей-инвалидов, создание им условий, необходимых для реализации прав и законных интересов, развития творческих способностей, беспрепятственного доступа к социальной инфраструктуре, медицинской, профессиональной и социальной реабилитации. Все граждане имеют право на бесплатную медицинскую помощь в необходимых объемах, включая амбулаторно-поликлиническое обслуживание, визиты врача на дом, специализированное обслуживание в больницах, клиниках и вне стен этих учреждений. Государство обеспечивает потребности населения в медикаментах и предметах ухода за больными, лекарственными средствами и средствами протезирования инвалидов, участников ВОВ и приравненных к ним категорий лиц, детей в возрасте до 3 лет, малоимущих и др. Минимальными социальными стандартами в сфере социального обеспечения являются величина прожиточного минимума, размер минимальной пенсии, гарантированный объем специальных социальных услуг; в сфере труда - минимальный размер месячной заработной платы. Основным источником финансирования социального развития Казахстана является государственный бюджет. Следует отметить, что расходы бюджета, направленные на решение проблем социальной сферы, имеют положительную тенденцию роста. Так, например, если в 1998 году доля затрат на социальное обеспечение и социальную помощь составила 3,1 % валового внутреннего продукта, то в 2018 году 27,6 % расходов государственного бюджета приходилось на данную сферу. В 2019 году сумма расходов государственного бюджета составила 3,8 трлн.тг., что на 16,7 процентов больше предыдущего года.

На основе данных Министерства финансов РК
 Рисунок 1. Расходы государственного бюджета за 2014-2019 гг.

За 2014-2019 гг. сумма затрат государственного бюджета увеличивается в среднем на 12,3% в год. На сферу образования выделены средства в размере 671 млрд.тг., или 17,6 % от общей суммы расходов, на сферу здравоохранения были направлены 488,9 млрд.тг., или 12,8 % от общей суммы расходов[2].

Одним из основных элементов системы социальной защиты выступает социальное страхование, которое действует в республике с января 2005 года через Государственный Фонд социального страхования. Данный Фонд выполняет социальные функции, связанные с защитой работающего населения при наступлении социальных рисков, аккумулирует социальные отчисления, формирует данные о работниках, нуждающихся в социальной защите с помощью Государственного Центра по выплате пенсий. Фонд осуществляет выплаты по следующим видам социальным рискам: утрата трудоспособности; потеря кормильца; потеря работы [3].

Особое место в системе финансов социальной защиты населения принадлежит финансам пенсионной защиты. В Казахстане создана многоуровневая система пенсионная система, сочетающая солидарно-распределительный, условно-накопительный и накопительный компоненты. Накопительная система учитывает трудовой стаж и размер средней заработной платы за любые три года подряд и финансируется за счет обязательных пенсионных взносов, а также прямыми ассигнованиями из государственного бюджета страны.

Медицинская помощь в системе обязательного социального медицинского страхования потребителям медицинских услуг предоставляется на условиях договора закупа услуг, заключенного с медицинской организацией и фондом. Взносы аккумулируются Фондом социального медицинского страхования.

Система финансов социальной защиты включает социальную помощь. Государственная адресная социальная помощь - это выплата в денежной форме, предоставляемая государством физическим лицам постоянно проживающие в РК с месячным среднедушевым доходом ниже черты бедности, которая определяется с учетом экономических возможностей, ежеквартально. Основную долю получателей социальной помощи составляют жители сельской местности (более 60%). Наибольший удельный вес среди получателей имеют дети (более 62,4%). Доля самостоятельно занятых граждан составила 10,0%, безработных – 7,8% и лиц в трудоспособном возрасте – 0,2% [4]. В настоящее время в Казахстане государством гарантируется 39 видов социальной помощи. Анализ основ финансирования в области социального обеспечения в Республике Казахстан свидетельствует о наличии достаточной основы для реализации имеющихся в международной практике форм социальной защиты населения и их финансовых механизмов – социального обеспечения, социального страхования и социальной помощи.

Список литературы:

1. Уровень и качество жизни в Казахстане: современное состояние и основные тенденции / Под ред. Шаукеновой З.К. – Астана: Казахстанский институт стратегических исследований при Президенте Республики Казахстан, 2018. – 104 с.
2. Расходы госбюджета достигли 3,8 трлн.тенге//<https://kapital.kz/>[Электронный ресурс]
3. Закон Республики Казахстан «Об обязательном социальном страховании» от 25.04.2003 № 405-ІІ. С.14
4. Смагулова Ш.А., Искакбаева М.Ж. Модернизация социальной защиты населения в Казахстане//Материалы Восьмой Международной науч.-практ.конф. «Социально-экономические реформы в контексте интеграционного выбора Украины». - 2012 г.

ОӘЖ 336.5

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ӘЛЕУМЕТТІК ҚАМСЫЗДАНДЫРУДЫ ҚАРЖЫЛАНДЫРУ НЕГІЗДЕРІ

Валиева Е.Н.

Самара мемлекеттік экономикалық университеті, Самара қаласы

***Аннотация:** мақалада Қазақстан Республикасында әлеуметтік қамсыздандыруды қаржыландыру негіздерін талдау жүргізіледі. Қазақстанның әлеуметтік дамуын қаржыландырудың негізгі көзі мемлекеттік бюджет болып табылады.*

***Кілт сөздер:** әлеуметтік қамсыздандыру, әлеуметтік қорғау, қаржыландыру, халық*

Мазмұны – Содержание

Педагогика

1.	Джонисова Г.Қ. Жакенова Г. Инклюзивті білім беру жағдайында мектеп жасына дейінгі арнайы білімді қажет ететін балаларды әлеуметтендіру	4
2.	Сапашева К.Х., Камиева А.Г. Сыныптан тыс жұмыстар жүйесінің рухани-адамгершілік құндылықтарды қалыптастырудағы мүмкіндіктері	8
3.	Ахметов М.Г., Кәрімбаева Ж.А. Оқу іс-әрекеті барысында ақыл-ойы баяу дамыған оқушылардың қабылдауын қалыптастырудың педагогикалық-психологиялық ерекшеліктері	13
4.	Даулетов Н.Д., Тулеуова Н.А. «Мәңгілік ел» идеясы – отаншыл ұрпақ тәрбиелеудің негізі	16
5.	Досмырза Р. Ж. В Орта арнаулы білім беретін оқу орындарында рухани-адамгершілік құндылықтар негізінде тәрбиелеудің қажеттілігі	19
6.	Кинжекова Р.С., Аймағанбетова А.Б. Студенттердің шығармашылық қабілет дамыту мәселесінің психологиялық әдебиеттердегі көрінісі	22
7.	Қадырғалиева Г.Р., Сапашева К.Х. Эмпатия как профессиональное качество психолога	26

Тарих - История

8.	Шинтемирова А.С., Балыкова А.М. Қазақстан халқының этнодемографиялық даму белестері	29
9.	Ерназаров Ж.Т. Этнознаковые функции семейной обрядности казахов как аккумуляторы и трансляторы этнического своеобразия этноса	34
10.	Курманалин С. Б. Алаш тарихына қарсы бағытталған идеологиялық шабуыл (XX ғ. 20-30-жылдары)	39
11.	Кобдабаева А.Б. Система школьного образования в Западном Казахстане в 1917–1925 гг.	43
12.	Сарткожаұлы К. Древнетюркский мавзолей раннего средневековья (предварительный обзор)	53
13.	Андреева А.А., Бадмаев В.Н. Буддизм и евразийский фронт	60
14.	Гончаров В.Ю, Петрич Л.В. Организации "народная воля " и "чёрный передел " в контексте преподавания истории России"	63

Филология

15.	Дәдебаев Ж. Абайдың көркемдік әлемі	68
16.	Хабибуллина З.А. История развития и современное состояние Башкирского письма	73
17.	Кадыркулова У.К. Период применения латинского алфавита в истории кыргызской письменности	78
18.	Акбулатов А.А. Қазіргі қазақ әдебиетіндегі роман жанрының түрлік даму үрдісі	83
19.	Мушаев В.Н. О типологии моделей простого предложения в тюрко-монгольских языках	87

20.	Бисималиева М.К. Аудирование как метод повышения уровня знаний английского языка	91
21.	Абдуллаев С.Н. Лексический аспект тюрко-монгольского взаимодействия: топонимические параллели Иссык-Куля	96
22.	Абуханова А.Г. Кіріме әлеуметтік-экономикалық терминдердің шығу тарихы	101

Экономика

23.	Жумаев Ж.Ж. Кәсіпорынның инновациялық жобаларды басқару жүйесін жетілдіру	106
24.	Суханова И.Ф. Политика импортозамещения: программно-целевой подход	110
25.	Михайлов А.М. Особенности сертификации в Республике Казахстан	116
26.	Суербаяев Ш.Х. Проблемы управления инновационным развитием предприятия	119
27.	Курманова Г.К. Инновации в коммерческом банке	122
28.	Булавко О.А. Улучшение качества продукции - фактор развития научно-технического прогресса	125
29.	Валиева Е.Н. Основы финансирования социального обеспечения в Республике Казахстан	128

Правила для авторов по оформлению статьи для публикации в научном журнале «Вестник ЗКИТУ»

Научный журнал «Вестник ЗКИТУ» является периодическим изданием Западно-Казахстанского инновационно-технологического университета. Журнал выходит ежеквартально, статьи публикуются на казахском, русском и английском языках. Основная тематическая направленность журнала – публикация научных, научно-методических и производственных статей. В журнале публикуются результаты научных исследований по основным приоритетным направлениям науки.

Журнал зарегистрирован в Министерстве информации и коммуникаций Республики Казахстан – № 16782-Ж. от 07. 12. 2017 г. (г.Астана), Комитетом государственного контроля в области связи, информатизации и средств массовой информации.

Статья должна содержать оригинальный материал, отражающий результаты исследований автора (ов).

При подготовке статей в журнал необходимо руководствоваться следующими правилами:

1. Статья должна быть оформлена в строгом соответствии с ГОСТ 7.5-98 «Журналы, сборники, информационные издания. Издательское оформление публикуемых материалов». **Объем – не более 5 полных страниц формата А4, шрифт – размер 12 кегль, обычный, Times New Roman, межстрочный интервал – 1,0. Поля страницы: сверху и внизу по 2 см, справа 2,5, слева 2,5 см.** Слева – УДК; по центру название статьи ЗАГЛАВНЫМИ буквами жирным шрифтом; ниже через пробел фамилия, и.о. автора (ов), строчными буквами; ниже через пробел полное название учреждения, в котором выполнена работа, город; аннотация – на языке текста публикуемого материала; ключевые слова. Ниже через пробел – текст статьи. Список литературы приводится в конце текста, по мере упоминания в тексте и оформляется в соответствии с требованиями ГОСТ.. В конце статьи должно быть резюме и ключевые слова (к статье на казахском языке – на русском, к статье на русском языке - на казахском). **Последняя страница должна быть заполнена полностью.**

2. Статья, в обязательном порядке, подписывается всеми авторами (не более четырех авторов). В одном номере журнала допускается публикация не более 2 статей одного автора.

3. На отдельном листе следует привести сведения об авторах (организация, должность, адрес, контактный телефон).

Статьи, отправленные позже указанного срока и несоответствующие требованиям, не принимаются. Редакционная коллегия журнала оставляет за собой право выбора и опубликования научной статьи.

Рукописи и электронные варианты следует направлять по адресу:
090000, г. Уральск, проспект Н. Назарбаева, 194.
Научный журнал Вестник ЗКИТУ
Телефон 50-99-90. E-mail: sabir_uralsk@mail.ru

**БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ИННОВАЦИЯЛЫҚ-ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ**
Ғылыми журнал

**ВЕСТНИК ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКОГО ИННОВАЦИОННО-
ТЕХНОЛОГИЧЕСКОГО УНИВЕРСИТЕТА**
Научный журнал

**BULLETIN OF WEST KAZAKHSTAN
INNOVATIVE TECHNOLOGICAL UNIVERSITY**
Scientific journal

*Отпечатано в полном соответствии с качеством предоставленных
авторами оригиналов*

Подписано к печати 22.09.2020 г.

Объем 9 п.л.

Тираж 100 экз., Заказ № 15

Отпечатано и сверстано на педагогическом факультете ЗКИТУ
Тел.: +7 7112 50 09 43, e-mail: wketu@mail.ru

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті,
090000, Орал қаласы, Нұрсұлтан Назарбаев даңғ. 194

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет,
090000, г.Уральск, пр. Нурсултана Назарбаева, 194